

АПСНЫТӨИ АХӨЫНТҚАРРАТӨ УНИВЕРСИТЕТ
АПСУА ЛИТЕРАТУРА АКАФЕДРА

Анапылағыра

ГАБНИА ДИФА НАЗЫРБЕИ-ИПҚА

**АПҚӘЫС ЛХАҒАРА АЕВОЛИУЦИЯ АПСУА ЕПИКАТӨ
ЛИТЕРАТУРАҒЫ**

Азанаат: 5.9.10 – апсуа литература

Афилологиатө тцаарадыррақәа ркандидат ицарағазара
аиуразы адиссертация

Атцаарадырратө напхгағы:
афилол. тц.рк., ААУ адоцент,
Аңынңьал Диана Серапион-ипҕа

Акәа – 2026

АБХАЗСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА АБХАЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

На правах рукописи

ГАБНИЯ ДИФА НАЗЫРБЕЕВНА

**ЭВОЛЮЦИЯ ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИНЫ В АБХАЗСКОЙ
ЭПИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Специальность: 5.9.10 – абхазская литература

Диссертация на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

Научный руководитель:
к.филол.н., доцент АГУ,
Аджинджал Диана Серапионовна

Сухум – 2026

Ахқәа:

Алагалажәа.....

АКТӘИ АХЫ: Агъхәыс – агъсуа жәлар рәагъыцтә традицияҕы.....

1.1. Амифқәеи, алегендақәеи, алакәқәеи рҕы агъхәыс лхаҕсахьа.....

1.2. Нартаа репоси атоурых-фырхатцаратә ашәақәеи ахәамтақәеи
рыҕны агъхәыс лхаҕсахьа ааргъшышья.....

АҠБАТӘИ АХЫ: Агъхәыс лхатара аевوليуциа агъсуа епикатә
литератураҕы (1930-тәи – 1950-тәи ашықәсқәа).....

2.1. Агъхәыс лсоциалтә хатара ааргъшышья аҕсуа прозаҕы

2.2. Агъсуа гъхәыс итрадициатәу лказшьақәа М. Лакрба
иновеллақәа рҕы.....

АХҠАТӘИ АХЫ: Аконфликт ҕыцқәа агъсуа гъхәыс лхатара
ааргъшраҕы.....

3.1. Агъхәыс лморал-психологиатә проблема ҕыцқәа
ауаажәларраҕы

3.2. Аамта ҕыци агъсуа гъхәыс лдоухатә шьяқәгылареи

3.3. Ал. Гогәуа ирҕиамтақәа рҕы агъхәыс лхаҕсахьа
асахьаркыра-психологиатә концепциа.....

Ахыркәшажәа.....

Алитература.....

АЛАГАЛАЖӨА

Аусумта актуалра. Агъсуа литературатцаара аѳагъхьа икѳгылоу апроблемакѳа мацым, урт иреиуоуп асахьаркыратѳ литература ган рацѳала атцаара. Ари адиссертация азкуп урт аганкѳа руак, конкретла иаххѳозар, агъсуа фольклори алитературеи рыкны агъхѳыс лдоухатѳ гъстазаашьеи лдунеихѳагъшышьеи еиѳырцшны рааргъшра. Аусумта актуалра шьтызхуа акѳны икѳоуп агъхѳыс лхатара аганахьала атаацѳареи ауаажѳларреи рыкны икѳоу аигъшымзааракѳеи тоурыхла уи лхаѳсахьа иахтысхьоу аѳыгъсахракѳеи инартцауланы; иара убасгьы ауаажѳлар еиуеигъшымыз рсоциал-экономикатѳ еитцытцракѳа раан, атаацѳареи ауаажѳлари рѳы агъхѳыс иаанылкылоз атыгъ азгѳатареи.

Агъхѳыс лтагылазаашья аѳагъсахуеит аамта инакѳыршѳаны. Уи атцаараѳы ацхыраара ду кизто акы акѳны икѳоуп афольклор. Афольклор хытцхыртѳак ахасабала ахархѳараан иахбоит агъсуаа рѳагъыцтѳ хѳамтакѳа рѳы агъсуа гъхѳыс ихараку атыгъ шаанылкылоз. Азкышыкѳсакѳеи ашѳышыкѳсакѳеи иргѳылсны иааит кѳышра згьымыз Саѳанеи Гѳашья, агъшзареи ахалалреи рынцѳахѳы Гѳында-гъшзѳа, агъхѳыс гѳымшѳа Зылха, амзеигъш икаччоз Нацѳа качча, ахатѳа иеихѳа агѳымшѳа агѳы зызтаз, аибашьцѳа-фырхацѳа: Ханиа, Иатыр, Баалоу-гъха Мадина, Гъач-гъха Дида ухѳа рхаѳсахьакѳа. Урт ирыбзоураны иахьа хѳацѳымшѳо иаххѳар халшоит, агъсуа гъхѳыс ианакѳызаалакгьы ишлыгмыз ахракыра, ахшыѳтцарра, акѳышра.

Ажѳлар рѳагъыцтѳ хѳамтакѳа инарываргыланы асахьаркыратѳ литература аѳиара ианалагагьы, агъхѳыс лхаѳсахьа ихадоу атыгъ ааннакыло иалагеит. Хѳарада, уи зыбзоураз лара агъхѳыс лакѳын. Убас, агъсуа шѳкѳыѳѳцѳа ргьырак рѳымтакѳа рыкны хадара зуа хаѳсахьаны иааргъшу агъхѳыс лоуп. Агъсуа шѳкѳыѳѳцѳа Д. Гѳлиа, И. Папаскъыр, М. Лакрба, Ал. Гогѳуа, Ш. Чкадуа, Н. Тар-гъха, Шь. Ацьынцѳал, Ал. Цьениа ухѳа рырѳиараѳы агъхѳыс ианакѳызаалакгьы

дхаракны дцэыргоуп, мыцхэы аидеал дазааигэоуп. Ажэлар рхэамтақәа рфы апхэыс илымазар еиуеипшым аказшықәа (абзиа инаркны ацэгъа ақынза), асахьаркыратә литературатурафы шамахамзар анегативтә казшыа лыдаабалазом. Ажэакала, апсуа жэлар рфапыцтә рфеамтақәеи асахьаракыратә литературеи рфы апхэыс лхафсахьа – ихадарақәоу иреиуоуп, уи азоуп харгыы уи апроблема хазхьапышыз.

Иазгэататэуп, апсуа пхэыс лхафсахьа иахьынзақәнагоу итцаамкәа ишыкоу. Апсуа царауаа – афольклористцәа, алитературацтааџцәа, атоурыхтцааџцәа, аетнологцәа ухәа русумтақәа рыкны ирымџатәны иазаатгылоит акароуп. Урт атцаамтақәа рфы ианакәызаалакгыы апхэыс лхафсахьа аадырпшует жәа лыпшаахла, насгыы хатала лара илызкны макъана икам монографиак, мамзаргыы инейцыху усумтак. Апсуа пхэыс лхафсахьа тоурыхла изхысхьоу атрансформация ашыақәыргылара алыршахоит ажэлар рфапыцтә хэамтақәеи асахьаркыратә литературеи реифырцшрала, иара убас апсуа материал инаваргыланы, адыга материал ахархәара абзоурала имџапыгахоит азцаара инартцауланы атцаара. Иарбоу адиссертациатә тема ашытыхрагыы цатцгәыс иамоу – уи ганрацәала иахьытцаам ауп.

Ишытыху атема аус ахьынзадулоу. Апхэыс лхафсахьа афольклори алитературеи рфы аарпшышыа иазкны хаз игоу амонографиатә усумта ыказам. Ииашоуп, иапцоуп имацымкәа атцаамтақәа, инықәырцшны апхэыс лхафсахьа иахьазаатгылоу, аха урт рыкны авторцәа уи атема атцаара хықәкыс ирымазамызт, убри акнытәи ихатәау анализ рныпшуам. Еиха хадаратәла апхэыс лхафсахьа иалацәажәахьоу иреиуоуп: М.Т. Лашәриа. Ажәа ахәаақәа. Алитературатә-критикатә статиақәа. (Акәа, 1973); «А. Цьениа ироман «Анмирах – џыцъа рынцәахәы» иазкны. (Алашара. 1990. №7. Ад. 128–129); Р.Хә. Қапба. Ацстазаара фыц амзафа. (Алашара. 1978. № 6); В.Л.

Атцнариа. Аамтѣи арѣиамтѣи. Алитературатѣ-критикатѣ статиақѣа. (Ақѣа, 1989); Гь.К. Гѣыблиа. «Аѣыза изы ажѣа». (Цьѣниа А.К. Анымирах – ѣыцѣа рынцѣахѣы. Ақѣа, 1990); Р.Хѣ. Қапба. «Аиашѣеи аиашѣеи анеиѣымсуа». (Алашара. 2007. № 5. Ад. 157–188); Ш.Хь. Салақаиа. Избранные труды в трех томах. Том 1: Эпическое творчество абхазов. (Сухум, 2008); В.Б. Агрба. Апоет ирѣиареи жѣлар рашѣеи реизықазашѣа. (Б. Шьынқѣба ирѣиамтѣа «Пшькѣаѣ-ицѣа Манча ахатѣеи Баалоу-пѣха Мадинеи» жѣлар рѣоурых-фырхатцаратѣ ашѣақѣеи реизааигѣара). (Алашара. 2013. №4. Ад. 139–151); А.А. Аншба. Иусумтѣақѣа реизга: хѣ-томкны. Атом 1: Ацсуа нарѣтѣ епос апоетика. Астатиақѣа. (Ақѣа, 2022); У.Ш. Аѣзба. «Дынцѣахѣу дынцѣахѣыму Анмирах?». (Алашара. 1998. № 1. Ад. 128–136).

Атцѣамтѣа ахықѣки ақасабтѣақѣеи. Атцѣарадырратѣ усумтѣа **ахықѣақѣа** иреиуоуп ацсуа фольклори алитературеи, иара убас хѣашѣаратѣ жѣларқѣа рѣапыцѣтѣ хѣамтѣақѣеи рлитературеи рѣы аѣхѣыс лхаѣсахѣа ачыдарақѣеи, иахѣысыз аеволиуциеи, уи аарцшраѣы имѣапысуаз аѣоурыхтѣ процессқѣеи аиныррақѣеи, ицѣырѣуаз аипшымзаарақѣеи, ажѣлар рыхдырраѣы иқанатцѣа анырреи ухѣа раарцшра.

Аусумтѣа ахықѣкы анагзаразы хѣаѣхѣа иқѣхаргылоит зыда ѣсыхѣа ықам **ақасабтѣақѣа**:

- аѣсуа мифқѣеи, алегѣндақѣеи, алакѣқѣеи рѣы аѣхѣыс лқазшѣаачыдақѣа ралкаара;
- Нарѣтаа репос ақны аѣхѣыс лроль азгѣатѣара, уи лхаѣсахѣа иахѣысыз аеволиуциа аарцшра;
- аепикатѣ хѣамтѣақѣа рышѣатақѣа рѣы афырѣхѣыс лхаѣсахѣа атцѣара;
- афольклори алитературеи рѣы иахѣатѣи аѣсуа ѣхѣыс лхаѣсахѣа ачыдареи, иахѣысыз атрансформѣа аарцшреи, анализ азуреи;

– атоурыхи ахытхэаи реифыбаарала аҕхэыс лкульт атцаара.

Аусумта атцаарадырратэ ҕыцра. Аҕсуа фольклори алитературеи рыкны аҕхэыс лхаҕсахыа иааннакыло атыҕ аҕсуа царауаа азэырҕы русумтақэа рыкны иазаатгылахыент. Иазгэартахыент еиуеипшым ахэамтақэеи асахьаркыратэ литературеи рҕы уи тыҕс иаанылкылози ауаажэларратэ ҕстазаараҕы рольс иналыгзози. Аха урт зыхцэажэоз, иаадырҕшуаз ахаҕсахыақэа ртоурыхтэ хытхыртақэа тцаамызт, убасгы иаарҕшымызт урт ахынтэаауаз. Тоурыхла аҕхэыс лхаҕсахыа аҕиара зыдхэалаз ажэлар рыҕстазаара иакэытханы иахэаҕшуан. Хықэкыла, аҕхэыс лхаҕсахыа иазкны иахыа уажэраанза иаҕтам монографиатэ усумтак.

Аусумта атцаарадырратэ ҕыцра шыақэнаргылоит – раҕхыаза акэны аҕхэыс лхаҕсахыа аҕсуа епикатэ хэамтақэеи алитературатэ прозеи рҕы атцаара ахьалыршоу, насгы уи еиуеипшым апериодқэа рзы лхаҕсахыа ианыҕшуаз аҕыҕсахрақэа ахыаарҕшу. Иара убасгы, алитератураҕы аҕхэыс лхаҕсахыа иахтысыз аеволиуция тцаауп хусумтаҕы. Раҕхыаза акэны, хықэкыла аусумтаҕы ҕазышэоуп аҕсуа жэлар рҕыҕыцтэ хэамтақэа рҕы ган рацэала иаарҕшу аҕхэыс лхаҕсахыа анализ азура. Еиуеипшым уи лцэаҕатэ казшыа чыдақэа аазырҕшуа ацэҕеи абзиеи, алашыцареи алашареи, абзиабарей ацэымыҕрей, агэрагарей агэрамгарей ухэа реиҕаргылара, реидхэыцлара. Хэарада, уи иханатэит алшара – ахэса дасу рцэаҕатэ чыдарақэа (типологиала) инарықэыршэаны реихшара.

Аусумтаҕы хзықэныкэо а принцип хадақэа иреиуоуп асахьаркыратэ литератураҕы иаарҕшу ахаҕсахыақэа рыбжьара ралкаара атоурыхтэ персонажқэа, мамзаргы ареалтэ ҕстазаара акынтэи иаагоу ахтысқэа ирыдхэалоу ахаҕсахыақэа рышыақэыргылара. Урт ирыбзоураны аҕсуа ҕхэыс тоурыхла лцэаҕаказшыақэа рҕыҕсахрақэа рышыақэыргылараан, иаапшит аамта цхыака ицацыҕхыаза лдунеихэаҕшышыагы аҕшаҕсахуаз,

лқәыпшыларатә хәақәа шлыртбаауаз. Апсуа шәкәыџцәа ртоурыхтә фырпхәысцәа рхаҕсахьа азаатгылараан, хшыџзышьтра рызун адыга шәкәыџцәа рџымтақәагы. Аиҕырпшратә метод ахархәарала имџапгаз атцаара иахнарбеит апсуа пхәыси адыга пхәыси рыбжьара икоу аипшымызаарақәа, урт мзыс ирымоу, рхытхыртақәа ахынтәаауа ухәа уб. егь.

Аусумтаҕы инартбааны ахархәара амоуп аиҕырпшра-аналитикатә материал. Чыдала, генетикалеи, тоурыхлеи, доухалеи апсуа жәлар ирзааигәоу адыга жәлар рҕапыцтә хәамтақәеи рсахьаркыратә литературеи ирзаатгылоуп. Апсуа, адыга материалқәа реиҕырпшра абзоурала аусумтаҕы ицәыргоуп адыга жәлари апсуа жәлари ркультуреи, рдохай, рсахьаркыра-философиатә хәыцшьеи рыкны апхәыс иаанылкыло атып, насгы иаарпшуп еивыгарақәас икоу. Иахынзалашо итцаауп апсуа жәлар рыкны апхәыс илымоу ахақәитреи адыга жәлар рыкны уи ацсыереи мзыс иамоу, ашьаа ахынтәаауа.

Аусумта атеориатәи апрактикатәи цакы. Адиссертациатә усумта алтшәақәеи алкаақәеи хархәара роур алшоит апсуа литература атоурыхи артцага-методикатә шәкәқәеи реиқәыршәараан. Иара убас ирейхау атцарайуртақәа рзы алекцияқәа ркурс чыдақәеи асеминар чыдақәеи разыкатцараан ацхыраара канатоит. Пхьака алитературадырыџцәа, афольклористцәа, аетнографцәа ухәа апсуа пхәыс лхаҕсахьа атцаара знапы алазкуа зегы рзы имџақәтцагахоит.

Аусумтаҕы ахархәара зызу аметодологиеи аметодқәеи. Аусумтаҕы хархәара зызу аметодқәа ирейуоуп:

- аиҕырпшратә метод;
- атоурых-литературатә метод;
- атекст азеипш анализ;
- атипологиатә метод;
- акогнитивтә знеишьа;

– аиндукциатә метод;

Изызхьагъшу ахытхьиртәкәа. Адиссертация афразы ирызхьагъшуп афольклортцаащәеи алитературатцаащәеи азәырыи русумтәкәа: В.Б. Агрба. «Апсҭазаареи ахәырбгыици. Алитературатә-критикатә статиакәа»; Вл.П. Анқәаб. «Апсуа проза ашьақәгылареи афеиарамщәкәеи (1918 – 1948 шш.)»; А.А. Аншба. «Иусумтәкәа реизга. Хә-томкны. 1-тәи атом. Апсуа нарттә эпос апоетика. Астатиакәа»; В.Л. Атцнариа. «Абыртцкал. Алитературатә-критикатә статиакәа»; В.Л. Атцнариа. «Аамтәи арфеиамтәи. Алитературатә-критикатә статиакәа»; У.Ш.Аәзба, Д.С. Ацъынцъал. «Алитература атеория ашьаҭақәа. Арцагатә цхыраагза»; У.Ш. Аәзба. «Аамтә ашьтәкәа. Астатиакәа»; Хә.С. Бҭажәба. «Зыхьз камшәо. Апшарақәеи ацыхьашәарақәеи»; Гь.К. Гәыблиа. «Дырмит Гәлиа ирфеиаратә мәа»; Б.А. Гәыргәлиа. «Арфеиаратә хафсахьақәа», «Цичико Цьонуа. Арфеиаы имәа удаә»; С.Л. Зыхәба. «Ахәштәара амца мыцәарц. Алитературатә-критикатә статиакәа, атцаарақәа, арецензиақәа, апублицистика»; Ш.Д. Инал-ица. «Аусумтәкәа. Актәи ашәкәы. [Алитературатцааратәи афольклортцааратәи усумтәкәа]»; Р.Хә. Қапба. «Апсҭазаара ашьафәкәа. Шь.М. Ацъынцъал: Акритикатә-биографиатә очерк», «Иван Папасқыр. Ипсҭазаареи ирфеиамтәи. Ө-шәкәыкны. 2-тәи ашәкәы»; М.Т. Лашәриа. «Ажәа ахәаақәа. Алитературатә-критикатә статиакәа»; А.Кә. Мықәба. «Апсны ахцәа»; М. Папасқыр. «Апсуа прозеи апоезиеи»; В.И. Абаев. «Нартовский эпос»; А.А. Аншба. «Абхазский фольклор и действительность»; Б.Х. Бгажноков. «Основания гуманистической этнологии»; Л.А. Бекизова. «От богатырского эпоса к роману. Национальные художественные традиции и развитие повествовательных жанров адыгских литератур»; В.А. Бигуаа. «Абхазский исторический роман. История. Типология. Поэтика»; А.Н. Веселовский. «Собрание сочинений. Т. 2. Вып. 1. Поэтика сюжетов»; А.М. Гадагатль. «Героический эпос «Нарты» и его генезис»,

«Героический эпос «Нарты» адыгских (черкесских) народов»; В.В. Дарсалия. «Абхазская проза 20-х – 60-х годов»; С.Л. Зухба «На сквозняке времен. Литературно-критические, полимические статьи, рецензии, публицистика»; С.Н. Кайдаш-Лакшина. «Сила слабых. Женщины в истории России (XI – XIX вв.)»; В.И. Кукба «Избранные труды»; В.И. Ленин («Сочинения. [в 45 томах]. Т. 30»; О.В. Маан. «Абжуа. Историко-этнологические очерки Очамчирского района Абхазии»; Е.М. Мелетинский. «Герой волшебной сказки. Происхождение образа»; В.И. Пропп. «Исторические корни волшебной сказки»; Ш.Х. Салакая. «В ногу с жизнью. Абхазская литература», «Абхазский нартский эпос»; Д.С. Схалыхо. «Историко-типологический анализ женских образов в фольклоре и литературе»; Ш.Х. Хут. «Несказочная проза адыгов», «Адыгейское народное искусство слова»; Г.Ф. Чурсин. «Материалы по этнографии Абхазии»; И.А. Шоров. «Адыгейская народная педагогика»; Л.Я. Штернберг. «Первобытная религия в свете этнографии: Исследования, статьи, лекции»; Ф.Энгельс. «Происхождение семьи, частной собственности и государства»; Н.Я. Янчук. «К истории и характеристики женских типов в героическом эпосе» ухәа уб. егь.

Ахьчарахь инагоу азцаатәкәа. Адиссертант ахьчарахь иналго азцаатәкәа иреиуоп:

– ацсуа лакәкәа рыкны апхәыс илымоуп ахақәйтра, адыга лакәкәа рыкны – дҭахәоуп, лхақәйтра цкуп;

– Саҭанеи-Гәашьа иналыгзо афункциақәа амч ахьрыматцәкьоу апхәыс хадара анылуаз аамтазы ауп;

– Гәында-цшза, Нацәа-Качца, Лызaa ртыпха, Зылха – апатриархалтә эпоха иахатарнакцәоу ахаҭсахьақәа иреиуоп;

– аҭоурых-фырхатцаратә ашәақәеи ахәамтақәеи рҭы иахцыло, абжьаратәи ашәышықәса ирытцанакуа ацсуа хәсақәа ирыдхәалоу

амотивкәа атоурыхтә цабырг иахылҗааит; урт ахатаракәа еибашьцәоуп – хәыштәареикәырхаџцәоуп, доухаикәырхаџцәоуп;

– аңхәыс лхатара аеволиуция убо иҗоуп Шьаризан, Зина, Амдехан, Мадина, Камачыч, Саида, Мактина рхаҗсахьақәа рыла мацарагы;

– Миха Лакрба иновеллақәа рыҗны иахпыло ахәса рхаҗсахьақәа зегы аңсҗазаара аҗынтәи иаагоуп; урт рхымџаңгашьақәагы дасу рыңсҗазаашьа иадхәалоуп, ихәаакәызтогы изтагылоу аамта ауп; араҗа аңхәыс ичыдоу рольк лыманы даабазом, насгы мыч чыдак, ма доухак далаҗам.

– аңсуа ңхәыс лморал-психологиатә тагылазаашьа ауаажәларраҗы (Асовет мчра җалаанза) иамоу аңсыҗарақәеи аңхәыс латәамбарейи убоит Марҗей, Наней, Мзиеи, Хыблеи рхаҗсахьақәа рҗы;

– аамта җыц ааира иаңхрааит аңсуа ңхәыс лдоухатә шьақәгылара, уи бзианы иааңшуеит Матциса, Асида, Адица рхаҗсахьақәа рыла;

– аңсуа ңхәыс лыџазара иамоу ахракырейи аңхәыс лыџнутҗатә дунеихәаңшрейи инартцауланы иахьяарңшу Ал. Гогәуа ирҗеиамтақәа рҗоуп.

Адиссертация аструктура. Атцааратә усумта шьақәгылоуп ахқәа хҗа рыла. Актәи ахы «Аңхәыс – аңсуа жәлар рҗаҗыцтә традицияҗы». Ари ахы еиднакылоит апараграфқәа џба: 1.1. «Амифқәеи, алегендақәеи, алакәқәеи рҗы аңхәыс лхаҗсахьа»; 1.2. «Нартәа репоси атоурых-фырхатцаратә ашәақәеи ахәамтақәеи рыҗны аңхәыс лхаҗсахьа аарҗшышья».

Аџбатәи ахы «Аңхәыс лхатара аеволиуция аңсуа епикатә литератураҗы (1930-тәи – 1950-тәи ашықәсқәа)» иамоуп апараграфқәа џба: 2.1. «Аңхәыс лсоциалтә хатара аарҗшышья аңсуа

прозафы; 2.2. «Аҗсуа җхэыс итрадициатэу лказшыақәа М. Лакрба иновеллақәа рфы».

Ахпатәи ахы «Аконфликт җыцқәа аҗсуа җхэыс лхатара аарцшрафы» шыақәгылоуп апараграфқәа хҗа рыла: 3.1. «Аҗхэыс лморал-психологиатә проблема җыцқәа ауаажәларрафы; 3.2. «Аамта җыци аҗсуа җхэыс лдоухатә шыақәгылареи; 3.3. «Ал. Гогәуа ирҗеиамтақәа рфы аҗхэыс лхаҗсахыа асахыаркыра-психологиатә концепция».

Атцаамта алтшәақәа рырцабыргреи аҗышәара ахыжьреи. Атцаарадырратә усумтафы иҗатцоу алкаакәеи уи зеипшла ахәшьара атареи мѡапган Аҗснйтәи ахэынтқарратә университет «Аҗсуа литература акафедра» атцарауааи артцаѡцәеи реилатәарафы. Адиссертант лусумта аҗышәара иахыжьуп еиуеипшым атцаарадырратә конференцияқәа рфы. Лтемала икыпцхыуп абарт астатиақәа: Аҗсуа җхэыс лхаҗсахыа ахәаанырцәтәи аҗсуа царауааи русумтақәа рфы. // Алашара. 2013, № 1. Ад. 110–123; Ал. Гогәуа ирҗеиамтақәа рыҗны аҗсуа җхэыс лхаҗсахыа аарцшышыа ачыдарақәак. // Алашара. 2014, № 1. Ад. 130–139; Аҗсуа-адыга шәҗәыѡцәа рырҗеиамтақәа рфы аепикатә мотивқәа рхархәашыа (Д. Гәлиа «Камачыч», А. Шогенцуков «Мадина») // Алашара. 2015, № 1. Ад. 178–186; Б. Шынкәба иажәеинраалоу ироман «Ахра ашәа» афы аҗхэыс лхаҗсахыа аарцшышыа. // Алашара. 2016, № 4. Ад. 113–119; Ал. Гогәуа ироманқәа «Аси амацәыси» «Ашыцреи» рфы атрадициеи аамтәи аҗхэыс лхаҗсахыа ишанырыз. // Алашара. 2016, № 2. Ад. 175–183; Ал. Цьениа ироман «Анмирах – ѡыцәа рынцәахәы» афы аҗхэыс лхаҗсахыа шаарцшу // Алашара. 2018, № 3. Ад. 137–146; И. Папасқыр ироман «Темыр» афы аҗсуа җхэыс лхаҗсахыа шаарцшу // Аҗәа-Сухум. 2018, № 1–2. Ад. 292–297; Образ героической женщины в абхазо-адыгских сказаниях («Предание о Шлар-пха Чырбеи и Дамира» и «Елены Прекрасная и Богатырь-женщина». // Международная научно-

практическая конференция «Язык и литература в образовательном и культурном пространстве Юга России и Кавказа». Грозный, 16 ноября 2018. С. 87–90; Марта лхаѣсахъа Ч. Цьонуа иажэабжь «Ахра шкэакэа» аѣы // Алашара. 2020, № 1. Ад. 165–171; Н. Тар-пха лырѣиамтақэа рѣы апхэыс лхаѣсахъа аарпшышъа // Международная научная конференция, посвященная памяти А. А. Аншба. Сухум, 2019. С. 323–334; Д. Гэлиа ироман «Камачыч» аҕны апхэыс лхаѣсахъа шаарпшу. // Апсныжэлар рпоет Д.И. Гэлиа диижьтѣи 150 шықэса атра инамаданы ААУ итнажъыз аизга. Аҕэа – Москва 2024. Ад. 50–58; И. Папасқыр ироман «Апхэыс лыпату» аҕны апхэыс лхаѣсахъа аарпшышъа. // ААУ атцаарадырратэ усумтақэа реизга. Владислав Арзынба игэалашэара иазку аиубилейтэ тыжымта. Аҕэа, 2025. Ад. 311–319.

АКТӨИ АХЫ:

АПХӘЫС – АПСУА ЖӘЛАР РҒАПЫЦТӘ ТРАДИЦИЯҒЫ

Апхәыс апсуаа рғы еснагь дхаракны, акульт акынза дхагалан. Ан лхадара аамта (аматриархат) инаркны уи еиуеипшым атагылазашьякәа рғы апхьягылара зылшо лакәны дыкоуп.

«Пхәыс илхымшаз хатца дыкам» ахәоит апсуа жәапҕа. Ажәлар рхәамтакәа рғы апхәыс лхафсахья атыгь гәгәа ааннакылоит. Избан акәзар, апсуа жәлар ртрадициатә еилазаарағы апхәыс лтыгьи проли атцак ду рыман.

Апсуа жәлар рғапыцтә поезиағы апхәыс ашәа лзырхәоит. Аказшья бзиақәа зегьи лара илылоуп: дхаракуп, дыгьшзоуп, дкәышуп. Ахәыштаара айкәырхаагы лара лоуп.

Апхәыс лоуп ауааы апстазаара изто, иауасхыру, иара убас атаацәара ахадарағыгы игылоу. Еиуеипшым амилацкәа ртрадициатә культуракәа рғы апхәыс апстазаарағы иналыгзо ароли уи иацу ацабааи азгәато иаххәар халшоит – «Апхәыс лоуп адунеи амаа зку», мамзаргы – «Апхәыс лоуп адунеи камыжкәа зыжәахыр икәыргыланы иаазго» хәа. Ииашатцәкьаны, рагхьяза ауааытәыса адунеи данықәнагала инаркны иахьянза апстазаара гхьяка изго, еихазхауа апхәыс – Ан – лылшара, апстазаара аихахарағы лтыгь азгәато, апсуа жәлар иагыртцаз ажәапҕакәеи ажәапцакәеи иаарылукаартә икоуп: «Ан дызмам – Нцаагы димам», «Ан – Апсадгыл», «Ан лхақ узгазом» цакыла еикапануа, апстазаара ахыцхырта узырбо, ажәлар рфилософия иахылцыз кәыш ажәакәоуп дара.

Апсуа нарттә епос, ишдыру еигьш, ағиара иалагеит ажәытәзан, ан лхадара аамтаан. Сағаней-Гәашья лхафсахьяла хара иаабоит – апхәыс лдоухамчра, лыгьшзара, лхатцамгхәысра, лахаракыра, лыхалра, лыразра.

Абжъаратәи ашәышықәсақәа раан аҭсуа жәлар идырҕиоз аҭоурых-фырхатцаратә ашәақәеи аҳәамтақәеи рҕы ашәа рзырхәон, аҭхьарца ианыртдон рфырхацәа. Уаҕа ахацәа иаарываҕәыло рызбахә хәоуп аҳәсагы. Урт рхыҭхьазара рацәоуп, дара зегы аарҭшуп агәымшәареи, агәыразреи, агәаҕреи злоу ракәны. Убарт иреиуоуп: Баалоу-ҭха Мадина, Иатыр, Раҕыбаа ртыҭха, Аҭсха иахәшьа Мариа, Гьач-ҭха Дида уб. егь.

Аҭхәыс агәаҕра ду шлымоу аадырҭшуеит еиуеиҭшым ажанрқәа ирытцаркуа жәлар рхәамтақәа. Иаагап ҕырҭштәқәак. Аҭсуа лакәтә сиужетк аҕы иахҭылоит: аҳак итәылаҕы иқәынхоз ахацәа ааизиган ирылеихәеит зыҭхәыс лхы хтәаны аагара згәаҕыз иахра абжа шиитә атәы. Адта анагзара уахыки ҕенаки ҕәхәарас иатан. Адырҕаҕы ахацәа зегы ахтынраҕы инеит рнапқәа тацәны, ирзымгәаҕит рыхәсақәа рышьра. Ах даалаган ахәсақәа еизигеит, ирыдитцеит рхацәа рыхқәа хытәтәаны иааргарц азы. Ахәсақәа зегы дасу рхацәа рыхқәа хытәтәаны ирыманы инеит ахтынраҕы (АЖәРР 2010: 378 – 380). Ахәсақәа иҕартцаз бзиазагәышьам, хәарада, аха ари асиужет ала хара иаабоит аҭхәыс лыгәаҕра шеихау ахатца иааста. Убри азы акәын ачкәын хәычы данырныхәоз «Аҭхәыс лыгәаҕра угәаҕрахааит» (АЖәРР 2010: 378) хәа зырхәоз ажәытәуаа.

Анашанатә лакәқәеи абзазаратә лакәқәеи аивыгарақәа мацымкәа ишрымоугы, аҭхәыс лхаҕсахьа аарҭшраҕы акыр еиқәшәоит. Сиужетқәак рыҕны ада («Ахатца бзиа иҭхәыс дышзыригоз»), шамахамзар аҭхәыс лоуп аҭыжәара зманы иаабо. Лара лоуп зегы ззызырыҕуа («Аҕар итацеи абеиа итацеи»); лабжьгарақәа ирыбзоураны атаацәарақәа маншәалахоит, еилибакаауа иҕалоит («Ахәатәеиқәшәара»); лара илыбзоураны еиқәхоит аизыҕазаашьақәа («Аҭхәыс лус шыҕәнишьаз»), иаҭцахоит атаацәара ҕыцқәа («Аҭхәыс бзиа», «Ах Ахмат иҭа ҭхәыс дшизааигаз»); уи акәым, лара хызрацарагы дцоит («ҕаирбек изку

алакә»), еиха ихьшәоу асиужетқәа рҕы доумагоуп («Адауы атыша дтызцаз»).

«Самые значительные открытия в истории человеческой культуры теряются в дали веков, но археологи и историки утверждают, что именно женщина стоит у истоков таких приобретений, как земледелие, ткачество, гончарное ремесло. Именно женщина, с ее интуицией и наблюдательностью, заметила: из брошенного в землю зерна вырастает колос, а слепленный из мягкой глины и обожженный на огне горшок способен варить пищу. Так, во всяком случае, говорит африканская мифология. А ведь в Африке, вероятно и зародилась жизнь человечества. Среди африканских племен сохранились легенды, утверждающие, что огонь на земле появился в руках женщины. Она научила мужчин варить мясо в сделанном ею горшке. Она сделала первую корзину, циновку и сплела первую рыболовную сеть.

Как известно, со сказками спорить трудно, пожалуй, никто не станет оспаривать, что женщина создала домашний очаг и оставалась его хранительницей во все века и у всех народов» (*Кайдаш-Лакшина 1989: 3*).

Амифқәеи алегендақәеи рҕгы, алакәқәа рҕеипш, аҕхәыс дхәыданы даабазом. Уаҕа уи лыџазара еихагы ихаракуп. Лара дынцәахәуп, адунеи дахылапшует, лыцхыраацәа русқәа еизшаны илымоуп. Ауаџытәыџсатә ҕазшыа бзиақәа ныҕәылгоит: дразуп, дсасдылаџуп («Ритца»). Лыпсадгыл агәбылра лымоуп, иара ада пҕстазаара лымазам («Аҕхәыс хьанҕа дахьаџагылоу»). Аха иҕоуп иара убасгы, аҕхәыс лымчра ицоурам аҕазшыақәа рныҕәаџык аҳасабала иахьцәыртцаагы. Иҕоуп дыцнышны лхаџсахьа ахьаарпшугы («Ацгәы иақәтәаз аҕакәажә», «Зызлан»).

1.1. АМИФҚӘЕИ, АЛЕГЕНДАҚӘЕИ, АЛАКӘҚӘЕИ РҒЫ АҒҒХӘЫС ЛХАҒСАХЬА

Амифологиатә хәамтәқәа рғы лассы-лассы иахғылоит ағхәыс ақәыцьма (ма абга), ацгәы, ма арбағь дрықәтәаны. Ускан, ацьнышра ауп лара символра ззылуагы. Насгы, ус ағстәқәа ирықәтәоу ағхәыс лымшьта цәгыоуп хәа дығхьазоуп, дуааы баағсуп, агәыла-азла, ауа-аґахы ухәа уамак дырґахынгы даабазом. Амифологиатә хәыцрағы зцәааа зығсахуа зегы аґыбаа чыда рылоуп. Аха уи аґыбаа чыда абзиара арғыара, ачағара иадхәалазам. Анцәа игәамғхо аусқәа роуп дара рнапы злаку.

Амиф-цабыргқәа ржанр иатәу ачыдарақәа иреиуоуп ажәабжхәаа иеиґеихәо ағстазаарағы атығ змаз хтысны дахьахәағшуа. Иажәабжхәара хациркуеит уи шықәзыргәгәо ажәеицааирақәа рыла: «икалатцәґьаз ауп», «сылала избеит», мамзаргы гәылак ихьз аахәаны – «убри хаґала ибеит, ихәамґаны ауп изыздыруа» ухәа уб. иґ. «Ақәыцьма иақәтәоу» ағхәыс лыхьзи лыжәлеи, дахьынхоз аґыґеи арбан ухәа иаарго аинформация мацзам. Ас еиғш иґоу сиужетқәа адунеитә мифологияғы иугылоит.

Ағсуа мифологияғы еиха ирацәоуп ақәыцьмеи ацгәи ирықәтәоу ахәсақәа ирызку асиужетқәа. Арбағь иақәтәоу аґакәажә лхаґсахьа хғылоит нарґаа репос аґны мацара. «Ацгәы иақәтәаз аґакәажә» (АЖәРР 2002: 384) захьзу амиф асиужет излахәо ала – ахтыс калеит Арыаґа ахаблан, аыцьа аишьцәа рыаґаґағы. Урт шәарыцаацәан, ныґәаацәан, акәацрәеи ашәырәеи рыгмызт, аха еснағь ағхаста гәгәа рынаґон цгәажә дуззак. Уахык иахааан еихсит, азлак ґырхит. Уи инақәырццакны ргәылара ахәхәабжь геит. Иахьлеиз ргәыла аґакәажә лызлак ґыхны дышьґан. Аґакәажә дығсит. Даргы уаха ағхаста рмоуит. Уахынла ари аґакәажә лығсы акәзаарын ацгәы ағшра шьґыхны аишьцәа ирзаалоз. Ағсуаа ацгәы аґсымцқьара ахоуп хәа

ирыпхъазоит. Хгәанала, уантәи иаауеит уи аиуа зеиуоу апхәыс лцәәа чыда. Иахьаггы уи ашытракәа ыкоуп. Апхәыс лас, ахыткәа – «ақәыцма дақәтәоуп» хәа лзырхәоит, уи ахафсахьа шыта иметафорахеит.

Ацгәы иақәтәоуи ақәыцма иақәтәоуи ахәсақәа (ма атакәажәцәа) рказшьақәа еикәфьртүеит. Арбагь иақәтәоу урт дызлареипшым ыкоуп. Уи гъхаста калцо, арахә-ашәахә ухәа дыргьырхаганы даабазом. Ауаа еичлырчоит, ацгәа рыбжьылхәаауеит, насггы ауаа роуп еиха дызчычоу. Нартаа репос афь Сасрыкәа иашьцәа дтадырхартә еипш атагылазаашьа кызтазггы лара лоуп.

Ари иеипш асиужет змоу ахәамтақәа афольклорист С.Л. Зыхәба «амиф-цабыргкәа» (Зыхәба 2009: 298) хәа рыхьзитцеит. Ажәакала, «ақәыцма иақәтәоу» иатцанакуа амиф-цабыргкәа ирныпшит апхәыс лхафсахьа анегативтә кызшьа шамоу. Уи зыхкәаз аамта ауп. Апхәыс еснагь еицеипшны җазарак афь дыкамызт, хәарада. Иахьаггы, зымшьта цәгьоу, ма апхәыс баацсы «дыцнышуп» «ацсымцкәа лхоуп» рхәоит.

Амиф-цабыргкәа реилазаарафь зеггы иаарылукаартә икоуп **Зызлан** (АЖәРР 2002: 210 – 234) илыдхәалоу асиужеткәа рцикл. Зызлан зеггы рфь ауаа дыргьырхагоуп, ауафь деилалгоит. Лсахьа акәзар, уи иаабахьоу атыгъацәа дызлареипшым ыкоуп – лшьапкәа лышьтахька ихоуп. Лхыцәхәыц згаз дылиааиуан, ижәлантә ахааназггы дшыргьырхагамхо азы диркәуан, «Уашхәа мақьацсыс» лирхәон. Иатцалырхаз – деилалгон, ма лара дылтәылтәуан. Зызлан амч ду лылоуп, ахатца махәфала диақәгъаны диааиртә дыкоуп. Даараза дыгъшзоуп, дыблахкыгоуп. Знык дызбаз, ахааназггы дихаштуам. Илацәажәаз ибжьы имылхуан, дфәахәон. Лара еихарак дызчычаз ахацәа еитцамхақәа ракәын. Атаацәара еилалкшон, еилылхуан. Убри акнытә атаца фьц рагъхъаза азыхь ашкәа заагара даныргоз «Зызлан-захкәажә» дылгырхагамхарц азы аныхәара чыда мҗагыргон.

Зылан лхаѣсахъа зныѣшуа асиужетқәа рѣырак рѣы ахатца лыхцәхәыц хтәаны игоит, уи алагы инапаѣы дааигоит. Аха уи зегы аамтала ауп. Лара маанала лыхцәхәыц ѣшааны дыбналоит. Илиааиз ахатца зегы рааста игәы изырхыша ꙗцаны, исаби агәарахәа еилашуа ақәаб дтәажны дыбналоит.

Абас, еиуеиѣшым аамтәқәа рзы агъхәыс лхаѣсахъа аарѣшышыақәа еснагъ еиѣшзамызт. Уи дхәыдамызт еснагъ, аха дызлаз ауааѣсыра рыѣнытқәа амчра еиха лара лнапаѣы ианыꙗз ыꙗан, ианылцәыргозгы ыꙗан, хәарада. Уи иазааигәаны акәын лыстатусгы шыꙗаз.

Абас иꙗоуп агъхәыс лхатара, лыѣсабара амиф-цабыргқәа рсиужетқәа рѣы.

Алегендақәа. Хәхәаѣшып, алегендақәа рсиужетқәа рѣы агъхәыс лтагылазаашъа.

Ритца азиа иаххәау алегендаꙗны хадара злоу лакәны даарѣшуп агъхәысеиба. Уи илыбзоураны еиқәхоит ауааѣсыра рышытра (лхәыцқәа еиқәлырхоит).

Асиужет излахәо ала, иахъа азиа Ритца ахыꙗоу адгылтцакыра зегы тыртәааны ауаа нхон. Абри агъхәысеиба лыда зегы малуаан. Лара азәгы датәеибазомызт. Арахъ дара Анцәа ицәымыгхаз уаан: абыста руан хшыла, акәацгы ржәуан уи ала. Ауаѣра рцәызхъан. Агъхәысеиба даара дгарын, ѣатцак азыхәан атх иаалымнахаанза аус луан. Арт ауаа рхымѣаѣгашъа згәамѣхоз Анцәа дааишьтит Аѣааимбар, иꙗоу иану иблала ибарц, насгы дасу рықәнага иақәиршәарц. Аѣааимбар тахмада ччаак исахъа иманы ауаа днарылс-аарылсит. Азәгы «умѣахытц» хәа иеимхәазеит, дхәынгашъаны наꙗ дыѣхартцон. Аха агъхәысеиба уи аѣныꙗа дналгоит, ихәы ꙗалтцоит. Иаалырѣшыз ауаѣра азы Аѣааимбар уи лыхшареи лареи еиқәирхоит: «...Аены шыжыымтан шаанза дауымгылахуаз, данааѣш, лысас длымбеит, аѣнгы азы ааѣнажжуа иꙗан. «Иꙗалазеи?» хәа даныѣагыла,

лылапш ахынзаназуаз зегы изыткэаны, игазгуа итажын, аены иамариашаны мѳахэаста хэчык ган акэымзар...» (АЖЭРР 2002: 259). Абри амѳахэастала лыхшареи лареи азхытра ду иказ иалцуеит. Иара убри алагы ауаѳы ишытра еикэлырхоит.

Апхэыс — ахэыштаара еикэырхаѳ, илылшоит Апшыцбақэа рыжэла амырзра. Азия ахыккалаз атып аѳы инхоз зегы Апшыцбақэан. Арака ихадароу еикэхаз зустацэоу ракэзам, дара ахьеикэлырхаз ауп. Азия иаххэау, азхытра иадхэалоу ахэамтақэа рацэоуп ацсуа фольклор акны. Урт рѳы еихарак апхэыс лоуп ихадароу атып аанызкыло. Уи лгэакэышра илытданахэо ала дныкэоит. Лара лоуп асиужет анаѳстэи ахтысқэа рыѳиарагы зыбзоуроу.

Апхэыс ианакэызаалакгы апстазаара меихсыгыртэ иказцо, пхьяка изго, абипара ѳыцқэа реитцаазара, алзыршо иагызуалпшыоу лакэны дыкоуп.

Алакэқэа. Апсуа жэлар рѳапыцтэ рѳиамта беиоуп алакэқэа рыла. Урт ирныпшуеит иапызтаз ажэлар ргэазыхэарақэа, залымдара зламыз апстазаара. Шамахамзар, алакэқэа зегы рхыркэшараѳы афырхатца иагья мыкэмабара ихигаргы, атыхэтэаны аиааира игоит. Алакэқэа рѳы еиуеипшым афырхатцарақэа аадырпшуеит ахацэа реипш атыпхацэагы. Урт ирылоуп агэагья, агэымшэара. Адоухамч ирылоу ацьяшьахэқэа арѳиоит.

Алакэқэа рѳы иахпыло атыпхацэа, иаaidкыланы урыхэапшыр, урт лахынтцала иахьеипшу рацэоуп. Алакэ-тыпхацэа (аринахысгы алакэ аѳы иахпыло атыпхацэа ус хрышьтазаауеит) зегы пшзацэоуп, анапказареи агэымшэареи дара ирылоуп, ируа рдыруеит, ирхэо иакэшэоит, рыхшыѳ царуп, иарбанызаалак уск аѳы ихьатцзом, аитцбы дырдыруеит, аихабы дырдыруеит, апатукэтцашьеи асасдкылашьеи бзиазаны ирылоуп. «Апсуа нашанатэ лакэқэа рѳы иаарпшуп апсуаа чыдала апстазаараѳы ирымаз ақабзқэа, атцасқэа

мачымкәә. Убас икакәоу иреиуоуп аихаби аитцби рахатыр еикәтдашьякәә, реихатцгылара, азәи-азәи ламыс цкьала реизыказаашья, агъсуа милаттә хымџагъгашья, аџызара иаша аныкәгара ухәә, иаххәар калозар, иагъсыуатәны, ачыдаракәә рыманы алакә ианыгъшкәаз» (Зыхәба 2009: 351).

Анашанатә лакәкәә ирныгъшуеит аперсонажцәә рыгәтыхакәә, ргәазыхәаракәә: игъсыз игъсы ататцара, ажәәанахь ахалара, адгъыл атцахь ацара, еиуеигъшым агъстәкәеи агъсаатәкәеи рбызшәә аилкаара, уџ ишьапы ахыкәимыргылац даәә дунеик ахь анеира, ажәакала – агъшаара, ирзымдыруа, рымч зыкәхои изкәымхои аилкаара, ргәы ззыхәо азааигәахара. Имџагъысуа ахтыскәә реихарак афырхатцаратә шыатакәә рымоуп, убас афырхацәә ацхыраара ыртәит амифологиатә хафсахьякәеи, агъстәкәеи, агъсаатәкәеи.

Алакәкәә рџы аперсонажцәә рхафсахьякәә интканы, ганрацәала иаарцшзам. Аха еиха ихатәаны иахьцәыргоу дасу дара рхымџагъгашьякәеи рфырхатцаракәеи рџоуп. Азызырџ, агъхьяџ алшара имоуп афырхатца ихатара ашьақәыргылара, ихафсахья атыхра, иблаџы аагара. Алакә-тыгъхацәә адәахьтәи ртеитыгъш улагъш хыркуеит, илаша-лашоит. Рхафсахья амреи амзеи ирыдкыланы иааргъшуп. Алакә-тыгъхацәә быжъџеишыцәә, ма хџеишыцәә рахәшьа затцәкәә роуп. Ирхылцуа алашарагъы, уахынлазар, џынлоушәә иарлашоит, џынлазар ула хнакуеит. Ажәлар рџагъыцтә хәамтәкәә рыкны афырхацәә рхафсахьякәә рааргъшраџы хархәара ззыруаз ракәны икоуп итрадициатәу атропкәә, аформулакәә. Иаагап џыргъштәкәәк: «Гъхәызбак аџныжә *дыџныччаауа* дшыџназ ибеит» (Зыхәба 2009: 98), «Илхәогъы иахауам, ииуагъы ила иабом, уажәы-уажәы игъсы мацхоит, убас лыгъшзара *ила хнакит*» (Зыхәба 2009: 49), «Адауы иахәшьа *мрада дкагъхо, мзада дкаччо* дахыкәгылаз дџыхәнеит» (Зыхәба 2009: 47). Ишаабо еигъш, урт рыкны агъхәызба лыгъшзара гәылыршәаны азызырџы икынза анагаразы ажәабжъхәәџ

ихы иаирхэеит аметафоратэ епитеткэа. Урт ацхыраара ду картцеит алакэ тыгъхэцэа рхафсахьа инагзаны ааргъшрафэ. Ажэлар рхэамтэкэа рыкны имацымкэа хархэара амоуп агипербола, уи ацхыраарала иаадыргъшуа атыгъхэ лсахьа кыр ихаракны итырхуеит. Иаххэап: «Адауцэа рахэшья дыцэан. Аха *лыгъшзара убаск*ак даршанхеит, ашэ аанкыланы аналашья дақэымшэакэа даанхеит аргъыс» (Зыхэба 2009: 58). Иара убас апхэыс лхафсахьа ааргъшрафэ лассы-лассы иугъыло ацхыраагзакэа иреиуоуп асахьатыхратэ епитеткэеи итрадициатэу аифыргъшракэеи. Иаххэап: «Азгабгъы *лыхцэы кахэхэа, акарма еигъш дкато, амра лашара еигъш* илырлашон зегъы» (Зыхэба 2009: 93).

Атаацэара еибаркны измоу агъхэыс лоуп. Аха атаацэара ахы рызто, хымгъада, агъшэма-хатца иоуп. Агъхэыс лкэышра агъсуа традициатэ культурафэ еснагъ хэтыр ақэын, иазгэатан. Агъхэыс бзиа дызмоу ахатца дманшэалахоит хэа игъхьазан. Уи ахатца деифылкаауеит, ифызцэа азэгъы ишытахь длыргылом. Аха хара импшуа, атаацэа ирзымхэыцуа агъхэыс еилымга дызмоу лхатца игъхэыс латцкыс деицэахоит, дызлаказ ибзиарақэагъы гъсыехо иалагоит. Ари ахшыџтак шыақэзыргэгэо агъсуа жэлар рџагъыцтэ рџеиамтэкэа ируакуп «Агъхэыс бзиа» (аварианткэа рацэоуп) зыхьзу аџагъыцтэ жэабжь. Урт ркны персонаж хадақэаны иалагалоуп аргъызбаки гъхэызбаки. Азэи азэи рызбахэқэа еиньџхьан. Лызбахэ иаханы длышьталангъы днеит лхэара: «Уара уажэраанзагъы узбахэ сахахьан, убзиоуп рхэоит, са сызгъы сыбзиоуп рхэоит, хара хэибагар уиакара иусым. Уара уаалаганы ибзамыкэу, рацэак злам азэ дга, сарагъы саалаганы ибзамыкэу, рацэак злам азэы сиццап, уара иугогъы ауаџра лылх, сара сзыццогъы дуаџыстэып. Убри ауп еиха ииашоу, хабзиарагъы убаскан ауп ианаагъшуа, – лхэеит азгаб» (АЖэРР 2007: 353).

Ишеибырхээз еигъш, ачкэын згаб бзамыкэк дааигеит, азгаб хьча бзамыкэк диццеит. Азгаб дызланагалаз аҭаацэара рааигэара дынхон хатца бзиа. Лара уи диацэажэоит лхатца-бзамыкэ ауаа рышкэ дкылигарц. Иаргы уае бзиа иакэын, дақэшахатхоит. Лара даалаган деилалхэеит, деилалцеит. Еизарак калацыгъхьаза уи диццаны длышьтуан, уахьнеиуа иухэаша хэагы дилабжьон. Агъсшэа ахэашьа илыртцеит: «Уа мшыбзиақэа!» – хэа ажэлар даарылагылт иаргы. Ргэыла ахатца бзиа «бзиала уаабеит!» – ихэан, дөаихатцгылт. Уи збаз егыртгы «акыр иагъсоу азэ иакэзаап» рхэан, иөеихатцгыланы рыгэҭа ддыртэеит...». Аизара ахыркэшамтазгы дөагылан, «кэыш ажэала» ихиркэшеит. «Убри нахыс иагъацъара еизара каларгы, ахьча ида гъсыхэа рымамкэа икалеит». Абас ала агъхэыс кэыш лхатца ахьча бзамыкэ ауаеара илылхит.

«Агъхэыс бзиа дызмоу амөаныфа иҭахзам», – ахэоит агъсуа жэагъка. «Агъхэыс бзиа ахатца дынлырхоит, агъхэыс баагъс ахатца дыхлыртцэоит. Атыгъха рагъхьа илышьтаз аргыс дразкыдахеит, згаб бзамыкэк диган, иара иааста даиааин, дызлаказ абзиарагы гъсыехит» (АЖэРР 2007: 354).

Агъсуа жэлар агъхэыс лахь иаадыргъшуаз ахатыркэцара ахытхыртақэа бзианы иубоит рөапыцтө рөиамтақэа рөы. Ахэштаарамца аибаркра, уи мыцэартэы иахэҭоу ахылагъшра аҭара ухэа, лара илыдыркыло рацэоуп.

Аха икоуп даеа ганкгы. Ахатцагы итыгъафы дкалар, игъхэыс иагъа гра лымазаргы, иеигъу аган ала ауаа рышкэ лцэыргара илшоит. Аха «азэы игъхэыс Кьацэ хэа леихэан, зегы Кьацэ хэа лархэо иалагеит» хэа, ахатца игъхэыс лахатыр абашьа дақэымшэар, лара лааста иара иоуп еиха иаргъхашьо.

Хазхьапшып «Ахатца бзиа игъхэыс дышзыригоз» (АЖэРР 2007: 350 – 351) захьзу алакэ асиужет. «Дыкан хатца бзиа. Зегы абри иааиго агъхэыс даабандаз хэа изыгъшын. Ус аҭаацэара далалоит.

Апсуаа рѣы ишапъыз еипъш, «тацабара» хѣа инеиуан зегъы. Ларгъы дацмхазакѣа али-пъси рыбжьара аишѣа лырхиауан. Аха дахыццакуаз иахъаны, зны акѣты атѣынтѣалагъ мрыцкъазакѣа ирымталтеит. Асасцѣа уи рбеит, «хѣыза пъхѣыс хѣа иааигаз башоуп» рхѣан – илыкѣланы ицеит. Лыпъшѣа иалхѣеит илыхъыз атѣы. Иѣызцѣа даѣазнык иааипъхѣеит. Лара рхѣы-рыпъхъ лырхиеит. Лхатца иабжьгарала атѣынтѣалагъ рыцкъаны, ашѣырпытцы агѣылатцаны илчапъан, а стол икѣлыргылеит. Икылпъшуа итѣаз иѣызцѣа атѣынтѣалагъкѣа аакѣхны иааиѣдырссазар, ашѣырпъытцы агѣылан». Ари асиужет хара иханахѣоит: аихатцылареи ахѣатѣеикѣшѣареи ирылтшѣаны ишышьақѣгыло аизыкъазаашъа бзиа. Зхаѣсахъа цѣыргоу атѣа цѣыц бзиара лыгзам. Аццакра иахъаны икъалаз, длазыркѣышаз атѣагылазаашъа лыпъшѣа атѣыпъ ақѣтцашъа, арѣеишъа дақѣшѣеит.

Апъхѣыс баапъсы уѣны дыѣнанагалар, уаамта ааиаанза улражѣеит. Аамтақѣа рѣыпъсахраѣы уи бзиазаны иубоит. Апсуа жѣлар рырѣиамтақѣа рѣы ихамоуп уи атѣы зхѣо асиужет. Икъан хѣык аешъцѣа. Аешъа еихабы ипъхѣыс дыбзиан. Иаргъы ихы-игѣы азтаны дыкъан. Агѣыбжьанытѣа ипъхѣыс дбаапъсын. Иаргъы ихы игѣахшѣаны дыкъан. Қѣрала иашъа еихабы иааста акыр дшеитцазгъы, еиха ажѣра ацѣа икъанын. Аитцбы иакѣзар, уи ипъхѣыс зынза митѣык лакѣын акънытѣеи, зегъы рааста дажѣны, деихѣлахананы, уаха неихырқѣа злам тахмадак иеипъш дыкъан.

Хыхъ иаагоу асиужетқѣа иреиуоу рѣы ицѣыртцуа атѣагылазаашъақѣа, афактқѣа роуп изхылѣиаауа атѣарауаѣ И.А. Шоров анаѣстѣеи игѣаанагара: «Для мужа жена – это человек, с которым можно разделить радость и горе, которому можно всегда довериться и в котором всегда можно встретить сочувствие и получить добрый совет.

Не случайно в адыгских семьях муж и жена называют друг друга шъхъэгъусѣ, что означает “Спутник головы”. Уже одно это название,

весьма характерное, указывает на истинное значение жены в адыгской семье» (Шоров 1989: 129).

Ап̄хэыс л̄кэышра ап̄суаа р̄фы хатыр шақэыз атэы ханахэоит абзааратэ лакэ «Ахэатэеикэшэара» (Алс. лакэ. 1976: 138 – 140) зыхьзу. Ик̄ан таацэара бзиа́к. Анцэа ишихэара еитцаффы, ауаффы ихы рыдиныхэалартэ еип̄ш. Ашықэс фыц ауха инеимаханы асы гэгэа ауит. Атаацэара реихабы даныффыла ашьыжь ибеит аффы ашэхымс инаркны асаби ишьтақэа шгаз. Дхыланы ддэықэлеит. Дышнеиуаз х-ффык ахацэа – Ап̄ааимбарцэа дрықэшэеит. Урт̄ иархэоит, акраамта ишила́мкысуаз, аха шы́та «уаала, ма малла п̄хастак ирымтар ша́муа». Амала иара ихата идыртэит дазхэыцны урт̄ руак алихырц. Ахэара и́каитцаз иабзоураны фенак аамта иртэит. Аффы дахьааиз итаацэа иреихэеит. Акыр иазхэыцит, аха и́карцара рзымдырит. Ус ата́ца аитцбы ата́мзаара шы́тацо, (ата́ца лабхэа иффы дахьымцэажэоз азы – Д.Г.) лабхэа иабжьалгеит ахэатэеикэшэара сзыншыжь хэа реихэарц. Адырффыны ита́ца илхэаз реихэеит Ап̄ааимбарцэа. Урт̄ ирахаз цыаршьеит: «Уара утаацэеи уареи шэхэатэы еикэшэо шэшы́кац шэаанхажьыр, нас шэмал злашэымххуазеи? Шэхэатэы еикэшэо шэынхар, шэмалгы́ы шэара ишэзынхоит. Хара хгэы ита́з, шэхэатэы еикэ́ымшэо шэ́кахцар, нас шэмалгы́ы еип̄хьыттон. Аха уажэышы́та ажэа иуахта́хьаз на́хагзоит. Ас к̄эышрыла ахэара аны́коутца, уца, хулакы́суам, утаацэагы́ы уаргы́ы шэеигымхааит!» (Алс. лакэ. 1976: 138–140) – рхэеит.

Ата́ца к̄эыш илхэаз ажэа ата́ацэара ду еикэ́нархеит. Ажэак иазбит п̄хьа́катэи рп̄еип̄ш зегы́ы.

Ииашоуп, апатриархалтэ аамта ап̄ыжэара агахьеит, уи убартоуп абхэеи ата́ацэеи реизы́казаашьяффы́ы. Иаххэап, ата́ца лабхэа иффы дцэажэа́зом. Амцэажэара, зегы́ы рап̄хьа́за иргыланы, аихабы ахатыр икэ́цареи, анамыси, аазареи раарп̄шра ау́п изыдхэалоу, насгы́ы статуса́ дхаракуп. Ап̄суаа хффы, ишдыру еип̄ш, иахьа уажэраанза́гы́ы

иупылоит уи атас. Уи ала атаца иаалырпшуеит лаазара ааазара. Алакэ ахата асимволтэ цакы амоуп. Уи асимволра ззынархоугы атаацэара реикэырхара ауп. Ахыкэы хада: аихатцгылара, аизызырыра, ахэатэеикэшэара атаацэарафы ихадароу акритериакэа ируакуп. Атаца лхафсахьала хара иаабоит уи аус хада зыбга икэу апхэыс шлакэу.

Хыхь иаагоу алакэ цакыла иаадфыло икоуп «Агар итацеи абеиа итацеи» (Атс. лакэ. 1976: 159–163) зыхьзу ахэамтагы. Уи, атацацэа ркэышреи раазареи ахынзахараку аарпшра ауп идеиас иамоу. Ажэйтэан, ишдыру еипш, апсуаа хэы икан агарафакеара зыхьзыз атас. Убри атас инакэыршэаны аигэылацэа, анхаф гари абеиен рыцкэынцэа атыпхацэа рзырхэеит. Урт социалтэ хылтцшэтрала дара ирзааигэаз ракэын. Агар итаца лаазара бзиа иабзоураны доухала дхаракын; абеиа итаца лаазарафы ирыгхаз иахкэаны, лдоухатэ аазара лакэын. Уи атаацэарафы ианымпшыр амуит. Агар итаца лыбзоурала лтаацэа ршыапы икэгылеит. Амалгы калейт, ибзанхафцэахеит. Ус рыкалара шыатас иаиуит атаца леифекаашья, лхэыцшья. Атаацэа реидкылара, рхэоу еикэшэо реицынхара шыатас иалтаз апринцип: цыара иканы афныка ианааиуа зегы нап тацэы агэара итамлалар ауп. Убас акакала еицыло, ах ипхэа лыхьтэы мака рыфната инанартэ икалейт. Абеиа итаацэарафы акэзар, хыдарыла ирымаз амал зегы ныхуа мацара игархеит. Изыхкэазгы – атаца иаалырпшыз хара амхэыцра ауп.

Агар итаца дынхон «Абзиа уны азы иат» хэа зхэо апсуа жэапжа атцакы инакэыршэаны. Рыфната иаанагаз ах ипхэа лыхьтэы мака изтэыз илыртэит. Уинахыс рыпсстазаара зегы шыатанкыла аеапсахуеит. «Апхэыс дагынырхафуп, дагыхыртцэафуп» зхэазгы баша имхэеит, уи атцакы аныпшит иаагоу афырпштэы.

Апхэыс лкэышра атэы анаххэо, апсуа лакэкэа рыкнеипш адыга жэлар рлакэкэа рфгы икоуп имачымкэа уи лказшья аарпшра иазку

асиужетқәа. Агъсуа лакәкәа рҕы агъхәыс ахақәйтра лымоуп. Адыга тыгъха ахақәйтра лыманы даабоит аҕаацәара далалаанза. Уи ашьтахь лхатца иихәо ауп иҕоу, лхымҕагъгашья зегъы иара ихәаақәйтцоит. Лара лхатәы лшарақәа акыр ирмачуп. Дфыргъхәызбаны дшыҕаз, иаабацихәхац ҕныгъхәысны ауп дышцәыргахо.

Агъсуа нашанатә лакәкәа рыҕны ахәса персонажцәа хгъылоит абас: уи ма ах игъха лоуп, мамзаргъы быжьҕеишьцәа драхәшьазатцәуп. Убарт иреиуоуп Ахан-игъацәа рахәшьа лхатцацара атәы зхәо алакә. Ари амотив адыга жәлари агъсуа жәлари ирзеигъшуп. Агъсуа лакәкәа ишырхәо ала, атыгъха лхәаразы инеиуаз аргъарцәа зегъы лара дыриааиуеит. Дызиааиз рыхкәа хтәтцәаны агәараанда иаларсу атәҕанқәа ирхалыргъауеит. Абас лгәаарандаҕы атәы иахоуп 99-ык лхәацәа рыхкәа. Ашәҕыктәи дылиааиуеит, гъхәысгъы дигоит. Уи анахыс хара дымчиданы ауп лара дшаабо. Иаагап аҕыргъштәы адыга жәлар рлакәкәа рҕынтәи. «ҕаирбек изку алакә» (*Сказ. адыг. нар. 1978: 29–48*) аҕны афыргъхәыс хада гъсабарала илымаз амчра иабзоураны, лхәаразы иаауаз аргъарцәа ирыдылтцоз адцакәа анырзынамыгзалак, илшьуан. Лгәымшәареи, лыгәагъреи ирыбзоураны 99-нтә даиааихъан, убриаҕарагъы аргъарцәа лшьхъан. Аха ашәҕыктәи – ҕаирбек илшоит маанала лиааира. Уи акәхеит, ларгъы ихәатәы дахымгъо дҕалоит.

Иазгәататәуп, агъсуа лакә аҕгъы, адыга лакә аҕгъы афырхатца ииго аиааира иара имацара ибзоурам, дара ацхыраара роуеит рахәшьцәа рҕынтәи. Амотив ихәнахәо рацәоуп, еихарак аамтақәа реитарсра аганахь алагъы. Аматриархалтә аамта апатриархалтә ахь аиасра иаҕуп. Иаххәап, аматриархалтә аамтазы агъхәыс аҕазара харакы аҕы дгылазтгъы, апатриархалтә аамта анааи, мац-мац длаҕәуа далагеит. Уи зегъы бзианы ианыгъшуеит ажәлар рхәамта. Зызбахә хамоу адыга жәлар рлакә аҕны ҕаирбек атыгъха лымч атәамбо ус ихәоит: «Бара ибызтәи ахатца игәымшәара? Бара агъхәыс рыцха

боума, ацыгит маанала ииаирц иакэызкыз?» (Сказ. адыг. нар. 1978: 36). Лара атакс ус иалхэоит: «Изухэаз еипш иагъа сыпсычезаргъы, икалоит сымчра анубаша аамтагъы!» (Сказ. адыг. нар. 1978: 36 –67). Лабхэа лыпшзара дыгнахны данлышталалак, лара илылшоит ахымзг лхы иамыргакэа алтра, лразкы ахычара. Хэарада, абхэа итаца длыштало хзырбо асиужеткэа агсуа лакэкэа рфы иахпылазом, аха икоуп аешъа аехэшъа длыштало, длейџазо, мамзаргъы пхэысс дааиго ахъаабо асиужеткэа. Ус еипш икоу амотивкэа иархаикатэкэоуп, хымпда. «Эта активность героини отнюдь не случайна, она – воплощение семейного начала, и ее активность связана с той значительной ролью, которую играла женщина в период складывающихся семейных отношений. Хотя смена матриархата патриархатом была определенным поражением женского пола, сказители адыгского фольклора не довели женщину до унижительного положения, лишив ее былых привелегий, а поставили рядом с мужчиной, подчеркивая огромную роль женщины в семье» (Схалихо 2001: 33–34) хэа азгэалтоит Д.И. Схалиахо.

Анашанатэ лакэкэа рфы, иара убас иупылоит еиуеипшым ашэарахкэа рцэа зшэызтцо атыпхацэа рхафсахъакэа. Иаххэап, урт иршэны иаабоит амшэцэакэа, еихарак агсуа версиакэа рфы («Амшэцэа зшэыз агхэызба», «Ашэарыцаџи ипхэыс цъашъахэтэи»), убас адыгакэа рфы ашэарахцэакэа инарчydаны иупылоит аџнатэ псаатэ рцэакэа зшэугъы: иаххэап, акэчышь уб. итц. «В образах девушек, облаченных в шкуру различных животных и птиц (медведя, цыпленка и др.), отражаются мифологические представления древних людей, а также мотивы чудесного рождения» (Адыг. фольк. 1980: 28). Адунеитэ фольклор иафырпшны иухэозар, агсуаа жэйтэнатэ аахыс ирыман ацэ акульт. Аритуалтэ ныхэаракэа раан иршыуан хэыц еикэатцэа зламыз ацэ шкэакэа. Уи атэы далацэажэоит Л. Штернберг (Штернберг 1936: 407). Хара иаадыруеит аскандинаваа рынцэахэы

Тора ацә асахъа шимаз, Ы́амтәылан адунеи рагъхъа икәнагалаз ацә ауп хәа рыгъхъазон. Ус анакәха, арт алакәкәа атотемтә хылтцшьтра атеория иадхәалоу, ижәытәзатәиу аамтәкәа роуп ирныгъшуа.

«Амшәцәа зшәыз агъхәызба» аҕны аҕ иғхәыс дангъсы, иғхәа гъхәысс дигарц далагоит, аха лара амшәцәа лхаргъаны дыбналоит. Уи ашьтахъ ашәарыцаџи лареи еиразгъхоит. Аби иғхәи, мамзаргъы аиашъеи аиахәшьеи еибагар аныкалоз аамтә акыр ижәытәзоуп, усқан атаацәаратә акакәа цкәа ишьақәымгылацызт, икамызт аиуара. Амшә ахыбаџ агъсуаа рфы амагиатә мчы амоуп хәа ирыгъхъазон хәа азгәеитоит Г.Ф. Чурсин (*Чурсин 1957: 136*). Уи азакәхап амшәцәа зшәызтоз агъхәызба алакәкәа рфы дперсонаж хаданы дзалагалоу. Егъи алакә «Ашәарыцаџи иғхәыс цъашъахәтәи» аҕынгъы ашәарыцаџ динасыгъхоит амшәцәакәа зхаргъаз аеҳәшьцәа руазәк. Ирыхшо ахшарагъы дара ираазазом, агыгшәыгкәа иганы ираазоит. Лара дгәааны ддәылтцны дцоит, аха иара илшоит ихәычкәеи иғхәыси рыргъежъра. Арака лара лоуп, хымгъада, амчра зманы иаабо. Ас еигъш икоу асиужеткәа лымкаала итызцаауаз А.Н. Веселовски излазгәеито ала, урт иахдырбоит ан лышьтра ақәзаареи аб ишьтра ааиреи (*Веселовский 1913: 31*). «Рагъхъатәи ауаажәларратә еилазаара ахатарнакцәа атотемтә гъстәкәеи, агъсаатәкәеи, ауааи рыбжъара абзиабаратә еимадара ыказар амчреи аманшәалареи ирсимволуп хәа иахәагъшуан» хәа азгәеитоит Е.М. Мелетински (*Мелетинский Е.М. 1958: 8*). Ажәакала, анашанатә лакәкәа ирныгъшуеит ан лышьтреи аб ишьтреи еимаздо аамтәкәа. Арака ауаџы ибартоуп агъхәыс лаҳаракыра инамаданы, лымчра агъсычхарагъы.

Агъсуаа рыгъстазаарафы агъхәыс лхатара, иаанылкылоз атыц атәы уаналацәажәо, хымгъада, урывсны узцазом лара илыдхәалоу егырт азцаарақәагъы.

Ап̆хэыс лыы аҫаацэара алалара, анра, ахэыцкэа раазара, лып̆сабара хазыртэаауа, ап̆стазаара шыақэзыртэгэо уасхыруп. Ап̆стазаара илыднатцо ақэнага збамкэа ианаанхалак, ицэыртцуа азцаарақэагы рацэахоит: л̆казшыа, лыуаѡра, лхатара, лыстатус ухэа акырц̆ара. Лразкы лыцымнык̆акэа, ма даѡа мзылк иахк̆аны дзышыақэымгылазар, ахьааи, анызбеи ацуп. Избан акэзар, урт лара лхатара еихагы игэылдыршэоит, лтышэынтэалара дырласуеит.

Иара абри азцаара атцаараѡы иахзаанартуа мацзам. Ап̆хэыс ахатца иааста дхаракны данык̆аз, арт зызбахэ хамоу лып̆стазаара аганкэа алкаара уаѡ дашьтамызт. Амчра змоу ак игзар калом, зынза имацзазаргы ауп иуашэшэыррақэа. Ус икоуп адура, аидеалра. Уи зегы атцанарзуеит. Аха астатус алак̆эрахы ахы анархалак, уаанза уаѡ ибла ицамшэоз, аха ап̆стазаараѡы атып̆ змаз зегы ѡыц иаатуеит, иубо икалоит.

Абас ап̆хэыс лыстатус алак̆эхара ианалага еиха иубо икалоит лтаацэара, урти лареи реизык̆азаашыа иамоу ачыдарақэа, убас лып̆сыѡерақэагы. Ахатца мац-мац итып̆ ылхуа ахалара далагоит, истатусгы хараkhoит. Уаанза иара иитэымыз ацэаѡақэагы шытыхуа иѡынеихоит.

Ап̆хэыс илызцэыртцуа апроблемакэа мацым, еихарак аҫаацэаратэ п̆стазаараѡы. Уака анхэеи, атацеи, анхэып̆хаи ухэа рыбжьара ицэыртцуа аконфликткэа мацым, урт хэаақэызтцо ап̆шэма хатца иоуп. Абри аҫаацэара мац аѡы ицэыртцуа апроблемакэа рызбара зылшо шыта ахатца иакэхоит.

Зызбахэ хамоу азцаара ауп иаанарп̆шуа «Анхэеи атацеи» (АЖэРР 2010: 15 – 17) зыхьзу алакэ. Асиужет излахэо ала, атаца ланхэа длаабауам, таха лылтом, илхаразгы илхарамызгы зегы лыхтнылк̆оит. Анхэа акыргы илычхаит, аха атдыхэтэан лыцкэын днартэаны зегы иалхэеит. Атаца ланхэеи лареи аконфликт роуит. Афатэ дахылбаауеит, азыша даркны дылшыырц акгы лыгым. Ахатца

урткәа зегы анеиликаа, ипҕхәыс дахьирхәуеит, ҕымт илфар акәхоит ҕыкхыш мацарала икатаз акәакәаркәагы, азба данакы дцар акәхеит «азыхь» ахь: «Лара азыхь аҕы акәапеи хшыны ианылымба, лшьямхы нарсны, лкышә зааршышыланы азы шылжәуаз, иара ашышыхәа днеин иөылмырбазакәа лхы ааимлагәа икны. – “Анхәа лрыцхара, анхәа лрыцхара, анхәа лрыцхара”, – ихәан азы дтаикшеит, азгы лзымжәзеит, иабалжәуаз, дшәаны лыпсы лхытырц акы аалыгымхеит» (АЖәРР 2010: 16). Абри ахтыс ашытахь, аҕаца лказшыа лыпсахит, ланхәа лышкә илымаз агәынамзаракәа зегы калыжыит. Ахатца ибзоурала анхәеи аҕацеи еинаалоит. Ара икоуп абзазаратә зтааракәагы, аха ус еҕа иказаргы аконфликт хада зыдхәалоу аҕхәыс лоуп, иманшәаланы уи лалгара зылшаз ахатца иоуп.

Аконфликткәа баша иалагалазам ажәлар рхәамтакәа рҕы. Урт зыбжъара икало, мзысс ирымаз, рызбашыа ухәа ирхәо рацәоуп. Аконфликт ашыагәыт хада аҕхәыси ахатцеи рыбжъара икоуп. Аҕхәыси ахатцеи рыбжъара икоу «аимакракәа» иреиуоуп еиха аҕабаа збо хәа ирызцәыртцло азтаатәгы. Аҕхәыс лҕабаа атәазымбоз ахатца ихыыз атәы ахәоит «Аҕхәыс лус шыкәнишыаз...» (АЖәРР 2010: 20–22) захьзу алакә асиужет. Арака хара иаабоит ыцҕа ауаа, хатцеи пхәыси: ахатца иахыа хәлаанза дцәагәоит, аҕхәыс аҕын уыскәа дырҕоуп. Ахатца еснагь аҕхәыс илаепҕнихәалоит «кәафура бымоуп, аҕны бахытәоу» хәа. Лара лгәы аныпцәа, лхатца иабжыалгеит «хускәа еитнахпсахлап» хәа. Ахатцагы дгәыргыатцәа дакәшахатхеит. Ашыжы шаанза, лара данцоз лхатца икататәыз зегы иалхәеит. Лхатца дамхацәеит, иускәа зегы ицәеикәылеит. Дгәакха аҕны дшыҕназ, ипҕхәыс лыцәагәатә цәагәаны дааит. Иара лара дылпылоит абкәыл итаз ахыртәы ихьтата. Иухъзеи хәа данизтаа: «Шыымтан ажә аахыаны, ажә сыманы сҕынасан, ажәхыча итаны саагъежыанза, сыхш ацгәы иканатәит, – ихәит. – Ашытахь ахтәгы схып, ахәшагы хысхып, рыҕбагы еибарганы салгап схәан, сзаҕыз, акәарт аныкаа,

аҕҕаахэа сдэықелан, сызнеиуаз, асхамшэ сшыапы аахан, скаҳаит. Санкаҳа абҕэыл ҕэын, ахыртэы исыхьтатоу бымбои? – ихэит.

– Ахышь акэчарақэа акы агазаргы, агырт абаҕоу? – хэа диазцааит.

– Ыы, зегь еидхэаланы ианаста, зегь амгеи, – ихэит.

– Нас шыыбжьон иахфаша акыр ҕауцоу? – хэа дцааит.

– Саргы фоу сымам, амла сынтэоит, абаа хназцхаша ак ааҕатцы. Иахьанахыс аҕны саангылом, есыухагы азы рҕэанданы быскэабалоит, – ихэит» (АЖэРР 2010: 22).

Аҕхэыси ахатцеи рыбзазаратэ еизыҕазаашья ауп ара иҕоу хэа агэаанagara ҕаларгы алшоит. Ус шакэугы, иара абраҕагы иубоит ус убла ихымсло, аха реизыҕазаашьяҕы иҕоу ачыдарақэа.

Аҕхэыс лымчра лмахэҕаҕы иҕазам, аха ҕнутҕкала лыгэҕэара еснагь иҕоуп. Уи зны еиха иубоит, даеа аамҕаказы рацэак ицэыргам. Ажэлар рҕаҕыцтэ хэамтақэа рҕгы, аарҕшышыақэа еигьшзам. Зны маанала ихэоуп уи атэы, зны лхаҕсахья агиперболизация азуны ицэыргоуп. Хэаатгылап, «Адауы атыша дтызцаз» (АЖэРР 2010: 130 – 132) захьзу алакэ.

Алакэ аҕы иаарҕшуп хатцеи ҕхэыси. Ахатца хатцатас дыҕан. Ғхэыс дааигит. Уи нахыс игьстазаара цэҕахеит. Итыҕ ицэызит, лара лшыапы дадхэалоуп, илгэаҕхар длыҕҕоит. Ахатца игэы ҕтэан, дганы тыша дук дтаижьуеит. Лара лымчхара ду уа итаз адауы «уамага» дытҕацоит.

Асиужет иааркыаҕны абас ауп ишыҕоу. Ажэакала, ахатца бзиа аҕхэыс бааҕс диднагалейт. Аха ус имариам дара рыбжьара аизыҕазаашья, ицоит аибарххара. Аҕхэыс лымчра, лылшара иахьынзахэтоу иаарҕшуп узхэазом. Уи зыхҕьогы аматриархат аҕнытэ апатриархат ахь ииасуа аперсонажцэа ахьцэыргоу ауп. Ахатца иаамта аҕашэ арҕэҕэоит азы, аҕхэыс лҕазшыақэа ырҕаастаны, ауаҕы дақэзбаратэы иҕацоуп. Аха иҕоуп даеакгы: ахатца игьхэыс дылиааит.

Имаана ауп аус зуа, аҕхэыс атыша дтазыжьюагы. Ажэакала, аамтақэа реибарххара еиха аҕыжэара амоуп, атышэынтэалара ара макъана иҕам.

Абзазаратэ лакэқэа еиха ареалтэ ҕстазаара иазааигэоуп, иахьеи уахеи ауаҕы инапы злаку азтаарақэа роуп ирныҕшуа. Араҕагы ацэҕеи абзиеи рыбжэара ицоит аиҕагыларақэа, аха атцыхэтэаны абзиа аиааира агоит. Ажэлар роуп иалкаау. Урт рыхшара роуп ииашаны, аҕынгылақэа ириааиуаны, еиуеиҕшым адтақэа рынагзара рылшоны иаабо. Абзазаратэ лакэқэа рсиужетқэа рҕы зегы рааста зтазкуа ахшыҕтак аарҕшуп ахасабтэ ахархэарала. Ахасабтэқэа ртак аҕатцара зылшоны иаабо алакэ тыҕха лоуп. Хшыҕла илиааиуа хатца дыҕам. Лара даазоуп, лнапкымта бзиоуп, илуа лдыруеит, илхэо лдыруеит, ҕшралеи-сахьалеи нцэахшак лоуп.

«Ах Ахмат иҕа ҕхэыс дшизааигаз» (Аҕс. лакэ. 1997: 436–446) захьзу абзазартэ лакэ аҕны инартбааны иаарҕшуп аҕхэыс лхаҕсахьа. Асиужет абас иҕоуп: Ах Ахмат итахуп ицкэын Салби ҕхэыс дизааигар. Атаца ҕэыш лоуп иитахугы. Аҕэыш лыҕшаара мариамхеит. Дныҕэеит акыр, аха диқэшэом иитаху, аха аҕшаара данаҕэымтца – иқэҕеит. Дигьшаауеит даараза иҕэышыз, еилыххаз азэы. Ахмат атаца ҕэыш лыҕшаараҕы ихы иаирхэоит ацуфара. Дахьынзаҕэышу аилкааразы зтак ҕататэыз ахасабтэқэа лиҕоит:

Иҕсыз ус дыҕсу, дыҕсытцэҕоу хэа, рааигэара аҕсра иҕаз ихы иархэаны дтаауеит. Атак ҕалтцеит абас, иҕсыз атцеи дитынхама, мамзар иҕны ашэ аиркыма хэа. Атыҕха ҕэыш лзы атак аҕатцара мариахеит.

Ғэны бҕыцк лиҕоит. – Аҕэны бҕыц ижэжэаны, ихаханы, иханы, исны, ирышханы сеиқэеи схарҕи алхны, иуантаны, иахьа шыбжэонынза иалыршаны исзаалтиааит хэа. Аҕбатэи ахасабтэҕы атак аҕатцара дадымхалазеит: ларгы дацамхазакэа, калам лабак изаалтиуеит, усгы наццаны: абри акалам лаба иалхны исзааитиааит

асеи аҕшыци шыыбжьонынза, нас уеикэеи ухарҕи хэылҕазынза уара ишухээз еигҕш иҕатцаны иукэсыршэоит хэа.

Ахмат атыҕа дышкэышыз шыта еиликаауеит. Аха алакэ асиужет аихшашыа априпцип ишатэу ала ахҕатэи ахасабтэ алагалатэын. Уи инакэыршэаны Ахмат даҕа цуфарак избит. Уи акэтаҕь иадхэалоуп.

Ахмат даакэгьежбын, ачкэын кэтаҕь цырак наииркит, иганы аҕхэызба илыт, убасгыы сызлахэ: абри акэтаҕь акэты инатцатцаны, акэчышь аахыхны, иаазаны, нас ишыны, ичаҕаны исзаага, абри асеи аҕшыци сахьынзарҕу хэа. Атыҕа кэыш атак калцоит: акэчышь хысхуеит, аха иаҕасто сымам, абри ашырз цыра наганы ит, илатцаны, ибтцаны исзаати, мамзар акэчышь ылсхыр, амла иакны исцэыҕсуеит хэа сызиахэа – лхэеит.

Абасала, ах Ахмат еихагы агэра игеит ари атыҕа даараза икэышыз азэ шлакэыз, ахтынра аныкэгара шлылшоз, убри акнытэ ичкэын дизихэоит. Ахмат игэы дамжыазеит. Асиужет излахэо ала, даныртацаха ашытахь, ихата иаҕацаа дбаандаџтэны даныргагы, иҕыхра зылшаз итаца лоуп. Ахмат иааицхаз ахасабтэкэа зеггы рцакы еилкааны, ишахэтэз еигҕш еиҕылкааз аускэа ирыбзоураны лабхэа деикэлырхоит.

Ас еигҕш зсиужет шыакэыргылоу алакэкэа мацзам аҕсуа фольклор аҕы. Урт рфункциа хада – агэеилгареи ахшыџцарреи ртагылазаашыа аарҕшра, азгэатара ауп. Абарт асиужеткэа ихархэоит еиуеигҕшым атоурых аамтакэа рзы аҕсуаа еснаҕь ишырдыруаз аҕхэыс ҕсабарала лылшара шмачым: «Аҕхэыс кэыш унлырхоит, аҕхэыс бзамыкэ ухлыртэоит» ахэоит ажэлар иаҕыртцаз ажэаҕка. Ахатца иаҕа дыбзиазаргы, иҕхэыс дбааҕсызар инымҕшыр аузом хэа ирымоу агэаанagara аҕстазаарала иҕышэоуп, ишыакэыргэгэоуп. Убарткэа зеггы дрызхэыцны ауп Ахматгы ичкэын ҕхэыс дшизааигаз.

Хыхь иаагоу абзазаратэ лакэкэа ирзааигэоу асиужеткэа хҕылоит адыга жэлар рҕаҕыцтэ хэамтакэа реилазаараҕгы. Аҕсуа-

адыга жэлар рѣапыцтѣ хѣамтѣкѣа рѣы имачымкѣа иахпылоит: «Азбаѣ» (АЖѣРР 2010: 201–203), «Ахи ананамга ипѣхай» (Апс. лакѣ. 1997: 450–452), «Ауаѣ кѣыш ипѣа пѣхѣыс дшизааигаз» (АЖѣРР 2010: 15–158), «Нхаѣык ипѣа пѣхѣыс дшизааигаз» (АЖѣРР 2010: 154–156), «Анхаѣы бзиен итѣаца кѣыгеи» (АЖѣРР 2010: 168–177), «Апѣхѣыс кѣыш» (Сказ. и сказ. адыг. 1987: 278–279), «Атыпѣха кѣыш» (Сказ. и сказ. адыг. 1987: 28–283) ухѣа уб. итѣ.

Апѣсуа лакѣ «Азбаѣи», адыга лакѣ «Апѣхѣыс кѣыши» рсиужеткѣа еипшуп, тѣакыла еивыгара рымазам. Урт рѣы асиужет абас иѣоуп: азбаѣ ипѣхѣыси иарей ажѣа рыбжѣан дасу иус ада, егы иус дшаламцѣажѣо азы. Аха азбаѣ аѣны даныѣкамыз, аусеилыргаразы иааиз рус ипѣхѣыс илызбеит, атыпѣ иѣѣылтѣеит. Азбаѣ уи дазгѣааит. Аус урт реилытѣрахь ахы археит. Илтѣаху зегы лаб иѣныѣа дахьцо агара азин литѣеит. Апѣхѣыс кѣыш лѣамтѣаз «ачара ду» дахѣеит. Лхѣаца аѣы даршыны дахьцоз длыманы ддѣыкѣелеит. Аѣы анихпѣсаа «хабацой» хѣа ипѣхѣыс длазѣааит. Лара ус лхѣеит: «Бѣа, ибѣахыу быма хѣа ансоухѣа, иѣтахыз уара уакѣын, усыма сѣоит, егырт иѣтахыу имазааит лхѣеит ипѣхѣыс» (АЖѣРР 2010: 203). Ас еипѣш аѣак захѣаз ахѣаца ипѣхѣыс аѣныѣа дыргѣежыны дааигойт. Абас иѣоуп апѣсуа вариант асиужетгы, адыга вариант асиужетгы.

«Ум и находчивость, сообразительность и проницательность – основные черты женских образов адыгского фольклора. Но в отличие от нартских героинь, женщины, действующие в классовом обществе, проявляют героизм по социально-классовым мотивам» (Схалиахо 2001: 47) хѣа азгѣалтѣоит адыга литературѣтѣааѣы Д.С. Схалиахо.

Аѣааѣѣара амчхара ахыѣѣоу айѣѣаашѣа аѣы ауп. Айѣѣаара, айѣырѣаара зылшо апѣхѣыс лоуп. Апѣхѣыс кѣыш илыѣѣшѣазомызт апѣсуаа. Уи лылшара амѣхак ахыынзаѣоу бзианы ирбон, ирдыруан. Убри азы ауп абас дхѣаракны, дзырганы, дара рѣапыцтѣ хѣамтѣкѣа рыѣкны дзаадырпѣшаз.

НАРТАА РЕПОСИ АҢОУРЫХ-ФЫРХАЦАРАТӨ АШӨАҚӨЕИ
АХӨАМТАҚӨЕИ РЫКНЫ АҢХӨЫС ЛХАҒСАХЫА ААРҢШЫШЫА

Нартаа репос. Адунеи аҥны имачым афырхатцаратө епосқөа зырҕиаз ажөларқөа. Атцарауаа хатөрақөа азөырөы ртцаарадырратө усумтақөа рөы ишазгөартыхөу еигш, уи аөыза аепикатө хөамтақөа змоу афырхатцаратө мөа ианысхөу ажөларқөа роуп. Ус анакөха, аепос ианыҗшуеит иаҗызтаз амилаҗ ртоурых-фырхатцаратө тагылазашыа. Аҗсуа жөлар ртоурых-фырхатцаратө мөа ибзианы иаазырҗшуа Нартаа рхөамтақөа – ртоурых иабаҕоуп. Аҗсуа Нарттө епос иамоуп еҗырт аепосқөа ирылазмырөашыа ахатө чыдарақөа.

«Нартаа ражөабжықөа – дааратцөкыа акрызхыцуа епосуп. Уимоу, иаххөар алшоит, типологиала уи адунеи аөы иҕоу аепосқөа зегы иреихабызаргыы калап хөа. Убри аҥнытө, хөарас иаҗахузеи, уи амифологияа цатцөыс, шыатас иамоуп. Аха ус ишыҕоугыы, азеигш-сахьаркыратө, уимоу, зны-зынлагыы фантастикатө формала уи иаанарҗшуеит ажөйтөуаа рыбзазашыа иаша, имырхыаакөа иханахөоит иара зырҕиаз ажөларқөа ртоурых атөы. Урт апоезиатө культураөы ижөйтөзоу баҕоуп, рызбахө дуззоуп ажөлар рөы, дара шаҗатра руеит ажөлар рхатцаратө жөйтөразы, иаадырҗшуеит рыкөҗара еиуеигшым ампыҗахалацөа ирөагыланы, ихархөоит ажөлар рфырхацөа илакөушыаша рхатцарақөа ртөы» (*Инал-иҗа 1962: 6–7*).

Нартаа репос, иухөар калоит, акыр зкышыкөса аөиара, ашыақөгылара иаөыз доухатө тынхоуп хөа. Иара ианыҗшуеит адунеи аөы ажөлар зхысыз атрансформацияқөа – ан лышьтра ашыақөгылареи ахыбгалареи, аб ишьтра ацөыртцреи аҗыжөара агареи. Абартқөа зегы азгөатаны, Нартаа репос иуникалтөуп хөа азухөар калоит.

Апсуа нарттә епос акны Нартаа зеггы таацэаракны, ӕнатәк акны еицынхоит. Атаацэара деихабуп дара зеггы зхылтдыз ран Сатанеи-Гэашья. Уи шӕдык аптацэеи Гэында-пшза захъзу пха затцэыки лымоуп (аб избахэ ласы-лассы иупылазом, ихъшэу хэамтақәак рфы зхы иамыхэо тахмаданы дахпылоит умхэозар). Шь.Д. Инал-ипта иажэақәа рыла иаххэозар «ас еипш икоу таацэарак даеа епоск акны цьарггы иупылом» (*Инал-ипта 1962: 13*).

Нартаа аишьцэа зеггы хата-хатала рызбахэ хэазам аепос акны, аха хара иаадыруеит ахэамтақәа излахархэо ала урт зеггы шфырхацэоу. Нартаа адунеи ианытцэкъан хэа ажэлар агэра ганы ирхэоит. Рхафсахьяқәа рфы ахацэа рыбзиарақәа зеггы хдырбоит.

Нартаа репос акны иаарпшу ахафсахьяқәа мацзам, аха арака апызжэара рымоуп рапхьазатәи ауаажэларратә шыақэгылара уасхырс иазыкалаз, адунеи ажэларқәа зеггы рфы хэыштаара еикэырхафыс икоу ахэса рхафсахьяқәа. Иаххэап: Сатанеи-Гэашья – Нартаа ашӕдык ран; Лызәа-пха – Нарт Дыд ипхэыс; Ажәеипшьяа рахэшьа затцэ – Нарт Сит-ипта Уахсит ипхэыс; Гэында пшза – Нартаа ашӕдык рахэшьа затцэ; Ханиа – Аиргьяа рахэшьа; Зылха – атцанаа ртыпха, Нарт Кэын ипхэыс, Нарт Цэыцэ иан; Нацэа качча – Аиргьяа ртыпха, Нарт Сасрыкәа ипхэыс ухэа егыртггы.

Сатанеи-Гэашья (адыгаа рфы «Сэтэней-гуащ», аубыхаа рфы «Сэтэней», ачечен жэлар рхэамтақәа рфы «Сэтий-хъан», ауапс жэлар рфы «Шьэтэна», абазақәа рфы «Сатаней-Гуаща ма Сатаней») лоуп аепос гэыцэс иамоу, архаикатә кызшьақәа зеггы зныпшуа. Лара илызку ацикл еиднакыло ахэамтақәа мацзам. «Сатаней – один самых главных персонажей и вполне естественно, что ее образ претерпевает заметную эволюцию. Вначале ее образу присущи божественные черты, когда она становится матерью главного нарта. В следующем развитии Сатаней сопровождает всех могучих сыновей нартов. И в конце концов, когда отдельный человек начал выделяться из

окружающей среды, стала формироваться личность, речь идет уже о реальных жизненных обстоятельствах. И здесь в качестве идеальной женщины – представительницы нартов – выступает неувядаемый образ Сатаней. Последней ступенью развития образа Сатаней является ее роль в сказании “Тлепш и Сатаней”» (Хапсироков 1973: 55 – 56).

Аепос ахы инаркны атыхэанза Саҕаней-Гэашья дааргшуп шөык ахшара анрей абрей рзыуа фырпхэысны. Лхаҕсахья ааизакны агшзареи амчрей ирсимволны иҕоуп. Убри аамчыдарахаз, Саҕаней-Гэашья адоуха змоу, зҕахэатэы ҕало лоуп, насгы лара лхаҕсахья иахтысуа атрансформация ала ауп ауаажэларратэ еилазаараҕы имҕагысуа аҕеитакраҕа зегы хара излеилахкаауа. Аепос аҕы абаҕа еигш зегы дрылхэхэоит лара. Уи лыпшзара блахкыгоуп, лылшара дууп, адоуха чыда лымоуп. Убри инамаданы, лхаҕсахьяҕы ицэыргоуп агхэыс лыкны иупыло анегативтэ ҕазшыаҕаҕы: ашэира, ашыцра.

Ауагс царауа, апрофессор В.И. Абаев Нартта репос иазку истатияҕы иазгэеитоит: «Если бы нас спросили, что в нартском эпосе самое замечательное, мы ответили бы, не задумываясь: образ Сатаней» (Абаев 1945: 118).

Иазгэататэуп, хыхь ишаххэаз еигш, агсуа нарттэ эпос ауп еиха архаикатэ шыаҕа змоу, избан акэзар ауагсаа рверсия акны Саҕана илымазам агсуа нарттэ эпос акны илымоу амчра ду. Илымазам лхатэы ажэа, еснагь уи дазызырлар ауп ахацэа рхеилак «нихас» захьзу иҕанато азбара. Агсуа нарттэ эпос акны Саҕаней-Гэашья илымоу ахаҕэитра азэгы дзаҕагылазом, лажэа даҕэитуп, лажэа гыхылдоуп, зегы лара дырхагылоуп.

«Сатанай (Сэтэней) – дальнзоркая и заботливая жена Орзэмэджа и мать Саусырыкьо. Она своей мудростью превосходит

старейшин Хасэ (Совет) и спасает от их смертного приговора своего мужа.

Основная функция Сэтэнай в адыгском эпосе «Нарты» – воспитание и защита от врагов единственного ее сына Саусрыкъо.

Как бы и Орзэмэдж и Саусрыкъо ни были хорошо вооружены, без совета Сэтэней они бессильны...» (*Гадагатль* 1967: 197–198). Абас ды́коуп уи аепос адыга версия а́кны.

Адыгақәа репос а́кны иааргъшуп: иаабац, ихахац а́таацэара, ан, аб, а́гъа. Аха аби а́гъеи еснагъ ан илазцаауеит, лымчра иахьгъшуп, уи ада гъсыхәа рымазам, избанзар аб ишьтра макъаназ игъсыеуп, аихабыра ан лнапафы ишы́кац и́коуп. Саусры́кәа Тотарашь дызлаииааиуагы Са́тана лыбзоуралоуп, уи лабжьгарақәа ихы иаирхэоит, уи иабзоурангы аиааира игоит. Агъсуа нарттә епос а́кынгы Са́танеи-Гәашьа лабжьгара, ма и́калцо адоуха ауп Сасры́кәа аиааира еснагъ изырго.

«Сатанай – глубокий и яркий художественный образ. В этом женском образе народ аккумулировал человеческие качества ума, дальновидности, доброты и преданности» (*Гадагатль* 1987: 247).

Са́танеи-Гәашьа Кавказ ажәларқәа репосқәа рфы еснагъ дфәоуп, лыгъшзара акэзар акы еигъшым, амреи-амзеи реигъш дкаччоит, дкагъхоит, лцәа-лжыы амсыр қәаадыш еигъш и́кәашуп, адунеи а́кны агъшзаразы илыцназго хәа уаф ды́кам. Са́танеи-Гәашьа лыгъшра-лсахьа ааргъшразы ахархәара рызуп игъсахрадоу аепитетқәа. Нартәа ран аепос зегъы дагәылсуеит игъсахрадоу аепитет «Гәашьа» шлыцу. «Ари аепитет цакыс иамазаалак агъсышәала уи агәашьа, ашьа́ка, атцаргәа иадырхәалоит. Аха изы́калом уи аамтақәа зегъы рзы иаку, ичыда́казшьоу епитетны. Избан акэзар, иара Са́танеи-Гәашьа лхафсахьа аха́та аеагъсахуеит, истатикатәым» (*Аншба* 2022: 106) хәа азгәеи́тоит А.А. Аншба. Иалкааны иухәар калоит аепос рагъхьатәи ахә́тақәа ры́кны Са́танеи-Гәашьа еиха амчра лыманы даабозар,

атцыхәтәантәи ахәҭақәа рыкны кыр дыҭысыҭены ауп дышцәыргоу. Ипҭсахрадоу аепитетқәа ирызкны Ш.Хь. Салакаиа ихәоит: «В абхазском нартском эпосе постоянные эпитеты зачастую сливаются с именами, которые они определяют, и поэтому иногда они воспринимаются не как устойчивые сочетания слов, а как композиты (сложные, составные слова)» (Салака 2008: 306). Насгы Саҭанеи-Гәашьа лхаҭсахьа аарпҭшраҭы хархәара зызу аметафора Ахьы-Псҭа Гәашьа иаанаго нартаа ран лҭазшьа зеипҭшроу аилкаароуп, лара лхаҭа ахьы далхуп ҳәа акәым. Аха уи аҭыза ҳазхәом Нарт Сасрыкәа изы. Избанзар аепос аҭны иуҭыло аметафора «аиха иалху», ииашахатаны ус еилкаатәуп, Сасрыкәа еихала дызрыжәуп.

Саҭанеи-Гәашьа лхаҭсахьа аарпҭшраҭы ажәлар рхы иадырхәоз аформақәа иреиуоуп агиперболеи аиҭырпҭшрақәеи. Ишдыру еипҭш, ажәлар рхәамтақәа, шамахамзар, зегы рыкны хархәара рызуп агиперболизация – рфырхацәа рыпҭшра-рсахьа, мамзаргы рымч-рылша аадырпҭшырц аныртаху. «Аепос Саҭанеи-Гәашьа лыпҭшра, лсахьа, лгәамч, лцәа, лҭазшьа ирзышәахәоит, аидеализация лзуны илыхцәажәоит. Адунеитә епикатә поезиа иадыруеит акымкәа, абамкәа афырхатцара дуқәа злоу ахәса рхаҭсахьақәа. Аха типологиала Саҭанеи-Гәашьа илзааигәоу, илыцназгатцәкьо цьаргы даабом» (Зыхәба 2009: 435). Уи шықәнаргәгәоит аепос аҭызтаз ажәлар Саҭанеи-Гәашьа лыпҭшра-лсахьа аметафоратә епитет ахархәарала иахьаадырпҭшуа:

Мрада дкапҭхауеит,

Мзада дкаччауеит,

Саҭанеи-Гәашьа

(Нарт Сасрыкәеи... 1962: 24–25).

Сағаней-Гәашья лпатрет ицегь интырхәцааны ааргъшрафы
ажәлар аметафоратә еиҕыргъшра ала илыхцәажәон:

*Лцәа-лжьы ашәаза еигъш ишкәакәан,
Ақаруа еигъш деилгъхаауеит лара.
Лыкәша-мыкәша амреигъш илырлашон...»
(Нарт Сасрыкәеи... 1962: 24–25)*

Мамзаргъы агиперболатә епитет ахархәарала дааргъшхон:

*Кәбина агъшахәа давалан днеиуеит,
Шәык афырхацәа зыхшаз,
Сағаней-Гәашья
(Нарт Сасрыкәеи... 1962: 24–25).*

Ус акәымкәа, ажәлар Сағаней-Гәашья лыгәгәара аадыргъшыр
аныртахыз рхы иадырхәон инейтцыху агипербола:

*...Шә-кьантаз дук ахьылбо,
Шьхәала днагәтасны,
Иара лыцыркәҕны,
Лнапала длаха-ҕаханы,
Амахәқәа ламхны,
Дардгәыс икацаны,
Лшьамхы илықәылкуеит.
Цакья дук ахьылбоз,
Лнацәала днагәтасны
Ус иаакылылцәауеит.
Дардхас икацаны,
Ашыҕхәа далахахауеит!*

Апшыцъхәа дзахуеит.

Акъаџхәа дрышхауеит,

Ѡнак ала илхахауеит,

Илсуеит, илрышхауеит

ЛышәыѠ-чкәынцәа рыцәыча...

(Нарт Сасрыкәеи... 1962: 24 – 25)

Хыхь ишазгәахтәз еипш, уи лхаџсахьа аҕны еизыркәкәаны иааргшуп амилат рыбзиарақәа, рымчра, рахракыра. «В цикле Сатаней-Гуаще, абхазские нартские сказания донесли не просто пережитки, а наиболее яркую картину живого матриархального общества сквозь призму мифологического восприятия жизни» (*Инал-ипа 1949: 112*).

Саҕаней-Гәашьа дызну аамта хьантоуп, атгәара азныказы илzymариоушәа аабоит, аха нас еиха иаатуа иалагоит лымч зкәымхо, апсыерақәа узырбо ахтысқәа. Маҭ-маҭ абас аб ишьтра ахы цәырнаго иалагоит, уаанза лнапатцака иҕаз лышәы ракәзаргы, лажәа ахатгылара ргәамгхо рхы аадыргшуеит, амала макьана адоуха шлымоу инхоит. Ишнеи-шнеиуа Саҕаней-Гәашьа лымчра зынза илымпытцаауеит, хагхьа даагылоит дыгсыены, усқан лара ажәлар даадырпшуеит дыгхәыс ыстааны. Ас еипш уи лхаџсахьа ауаы ихаҕы аагара цәгьоуп, аха ус еипш даабоит тыгк аҕны: Нарцхьоу Гәында-гшза лхәаразы инеира иатәу асиужет аҕы. Уака Саҕаней-Гәашьа кыр дларкәны ауп дшааргшу, ажәак ынтә илзырхәоз, лажәа лхәаанза иахатгылоз лычкәынцәа зынзагы илхәо ддырхазом. Ари асиужет аҕны лыгсрагы аабоит. Лара лхы нықәцаны дыгсзом, лыгха илышьталаны иааиз Нарцхьоу ахәшә илтәз ауп дызго. Ари аҕагылазаашьа даара уархәыцратәы иҕоуп. Избан здоуха калоз, адунеи атыхәан иҕало збоз, абас зхалыхьзеи? Аҕаацәара ду еикәатәы раагара зылшоз, арыцхарақәа иацәызыхьчоз уажәы лара лхаҭа

лыгъстазаара, плахынца лнапафы икам, лымч мхеит, дылиааит анкыа зны азы ирны лара лкынза анеира злымшаз Нарцхыоу (Зыртыжэ). Ускан Зыртыжэ Кэбина азиас дырны лара лкынза дзымааит дышхатца гэгэазгы. Илымшеит, дацэшэит ихышхытцэаны илеиуаз азиас. Ускан аамта зтэыз Сағаней-Гэашья лакэын, амчра лара илыман. Аха аамта кыр анцы, атагылазаашья ағагъсахит. Уи бзианы иубоит Нарцхыоу изку асиужеткэа рфы. «Аепос афы Сағаней-Гэашьей Сасрыкэей (аматриархат ахатарнакцэа) зака игысыехо акара, Нарцхыоу еиха-еиха дыгэгэахоит. Ас еигъш ала аперсонажцэа рролькэа ахырыгъсахыз, хымгъада, дара ирныгъшыз асоциалтэ еитакракэа ирыбзоуруп. Уаанза “ахычажэ”, “ахэы қамсыс” хэа изышьтаз, бзамыкэс ирыгъхьазоз Нарцхыоу, ацыхэтэан хэартагъшь змам фырхатцаны даакэгылт» (Зыхэба 2009: 439).

«В текстах адыгского эпоса Сатанай-гуашэ всегда молода, женщина неувядающей красоты. Народ наделил ее бессмертием» (Гадагатль 1987: 249) хэа азгэейтоит А.М. Гадагатль.

Аепос ажэлар ртоурых афы иказ ахтыскэа аанаргъшуазар, хымгъада, уи ианыгъшуеит изнысыз аамтагы. Сағаней-Гэашья лхафсахьяфы ихамоу атрансформациягы зыхкыаз шэышыкэсала ан лышьтреи аб ишьтреи рыбжьара ицоз «аибашьроуп». «Ниспровержение материнского права было всемирно-историческим поражением женского пола» (Энгельс 1948: 66). Хэарада, Ф. Енгельс иажэакэа рфы еилыхха иаабоит имфасыз атоурых иатэу ахтыс ауаатэыфса рыгъстазаарафы хымгъада атыгъ змаз акы шакэыз. Иазгэататэуп, Сағаней-Гэашья лхафсахьяфы зынзагы ишахгъымло агъсабара иатэым амчкэей ларей аимадара рыманы. «В эпосе мы не видим тесной связи героини с божественными силами. Правда, Сатанай-Гуаша – прорицательница и чародейка» (Салакая 2008: 55).

Кавказ ажэларкэа ирылатцэаны икоу Нартаа репос иатэу ахэамтакэа зегы рахьтэ агъсуаа репос акны ауп Сағаней-Гэашья

хэаа змазам амчра лыманы дахьхгьыло. «Характерно, что во всех национальных версиях нартского эпоса наблюдается трансформация образа Сатанай-гуаще, обусловленная социальными переманами в общественной жизни народа, продолжавшейся веками борьбой между матриархатом и патриархатом и окончательной победой в этой борьбе последнего. <...> на смену мудрым советам и распоряжениям Сатанай-гуаще приходят решения хасэ нартов, на которые ее вообще не допускают.

Однако народная мудрость не дошла до низведения женщины в унижительное положение. Лишив привелегий, она поставила женщину в фольклоре вообще, и в нартском эпосе в частности, рядом с мужчиной. При этом подчеркивается огромная роль женщины в семье и обществе» (Хут 2003: 80) хэа азгэеиҥоит атцарауаџ Ш.Х. Хут.

Саҥанеи-Гэашьа ан лышьтра ашэтыкакачреи ахыбгалареи дырсимволзар, уи лыгъха Гэында-гъшза аб ишьтра аaira еиха датэышьтроуп. Гэында-гъшза аепос рагъхьатэи ахтыскэа рѣы хара даабоит зашьцэа зыхзызаауа, адгьыл зшьапы ықэмыркьысзакэа изхылапгъшуа лакэны. Лара лашьцэа илзааргоз ашэарах рбаџлаш мацара ала ддырчоит, илыздырзом агъстазаара иацу агэырџақэа. Лара аѣатахьа лықэуп – илиааиуа ида даѣазэы дышицымцо. Илзымиааиз аргъарцэа рхыгъхьазара гъшьынџажэи зежэык рѣынза иназон. Ызоуки рлымхақэа ѣылхуеит, егырт рыбга адамыга анылцоит (Хут 2003: 230).

Агъсуа Гэында-гъшза, адыгақэа рѣы Адыиф, ауагъсаа р-Агэында рыгъшзара ѣык-бзык иазхэом, мрада икагъхоит, мзада икаччоит. Уи лыгъшзара иацназго уаѣы дыҕам. Иаагап, инеитцыху епитетла лҥеитыгъш ахьааргъшу ацэахэақэа:

*Уи ылымаз асахъа җышза еипҗш ажәџан иамбацызт,
Уи ылымаз ацәеи-жъи реипҗш амра иамбацызт,
Лыхцәы қамызуа асаара ишьтасуан,
Лыхцәы җыртны ылықәлыҗсар, уапас ылызхон,
Иршанхагаз лыҗшзара кәалзыс ылызхон
(Нарт Сасрыкәеи... 1962: 328).*

Аҗсуа нарттцааџы Ш.Хъ. Салакаиа ишазгәеитә еипҗш, Гәында-җышза аепос аҕны ылымазам ихадоу рольк, Саҗанеи-Гәашъа леипҗш лажәа акы ылнадо хәа җьаргыы иахҗылазом, аха ус шакәугыы уи дхәыдазам, маха-шьахала дыгәгәоуп, ианаҗаххо аамҗазы дуаџы җьбарахоит, дхатцамҗхәысхоит, ылылшоит ахацәа нага дуқәагыы риааира. Гәында-җышза лықәҗара атәы абас иаарҗшуп аепос аҕны: «<...> Зны Нартәаи Аиргыи хызрацара ианцоз, рахәшьцәа Гәындеи Ханиеи рымацара аҕәашнкыларәџы иаанрыжъын, – “Хәхәгыы җартәп”, – рхәан, иахьцоз ицеит.

Аиргъ аҕа дрыман. Аиргъ рахәшьа длышьтан Хәаша Бырзықъ. Ханиа уи дылҗахымызт азы диццомызт <...> Хәаша Ханиа лымариа җьара исоуазар хәа длышьтамзи, Аиргыи Нартәаи рахәшьцәа аҕәашынкыларәџы иныжъны ишцаз ангәаиҗа, – ахәсақәа хамч шҗарықәымхари игәахәын, Ханиеи Гәындеи ахьтәаз аҕәашынкыларәџы днеин дыләыжәтцит, аџызцәа рацәаны ицны...

– Сара Хәаша сеизыскуеит, егьырт бара брыжәыл, – лхәеит Ханиа.

Ишылхәаз еипҗш, Ханиа лабала Хәаша дылижәлан, ихы дамышәо дҗатцаны дылхәынцеит. Гәында шьхәала егьырт дрысуа лҗәалхан, ашәџыкгыы рхы иамышәауа ихәынцаны инаганы Хәаша инаивалыҗсеит...» (Нарт Сасрыкәеи... 1962: 119–120).

Ара хара иаабоит тәамбашакә урт ишрызныкәаз. Дара макъана ахатца иацлабуеит, рхы иақәгәыгуеит, аҗхәагылареи амчреи рымоуп.

Гэында-гъшза лхаѣсахъа ааргъшраѣы зѣызмыгъсахуа епитеткѣаны иахгъылоит «гъшза», убас зны-зынла «гъшқа». Уи лыхшыѣ, лымч, лгѣымшѣара, азахреи асреи рѣы илымоу аѣазара ухѣа гиперболала иааргъшуп. Урт ибзианы иубартоуп хыхъ иаахгаз аѣыргъштѣы аѣны. Убас Гэында-гъшза лфырхатцараѣа ртѣы аабоит, лашъа Сасрыѣѣа агъсра аѣынтѣи данеикѣлырхо: «Гэында-гъшза лашъа Сасрыѣѣа ацаѣа ацаѣа азыжъ баагъс даналаѣа, лара уахъ дынхыѣгылан, лмаѣа аалымгъыхны, ахы наиркны дѣаихан, дыѣтылган, дѣаитцагылан, ахра днаѣылгеит» (*Нарт Сасрыѣѣеи... 1962: 324–330*). Иара убас аепос аѣны имаѣымкѣа иахгъылоит илылоу амч ду атѣы зхѣо асиужеткѣа, иаххѣап, «Нартѣа ашѣѣык зыѣѣтѣалоз арымз ду хашѣа имбазакѣа ианеиталго», «нартѣа ашѣѣык ирзышьтымхыз ампыл – лара илыѣатцамтоуп» ухѣа уб. егъ.

Иазгѣатѣтѣуп, Гэында-гъшза аепос аѣны шамахамзар лымч кѣаданы, ма лызбахѣ ишакѣым иахцѣажѣаны дшааргъшым. Иугъылоит варианткѣак дырѣъаны дахъааргъшу, Гэында-гъшза ахатыгъан Гынды хѣа ахылзырхѣо, насгъы дыбзамыѣѣны иахълыхцѣажѣоу. Аха уи лхаѣсахъа арѣиараѣы иѣанамтѣеит гъырхага. Гынды илызкны З.Цъ. Цъапуа иазгѣеитѣоит: «Гынды – нартѣа драхѣшьѣан. Иантцаны иѣоу атексткѣа фба излархѣо ала, Гынды, Гэында-гъшза лахѣшьѣа лакѣын, «дгазашѣа дшан», даара дауны, дышѣпаны» (*Цъапуа 2022: 158*). Ш.Хъ. Салаѣаиа излазгѣеитѣо ала нартѣа аѣбатѣи рахѣшьѣа-газа лхаѣсахъа ихъшѣаны ицѣыртцзар ѣалоит, Гэында-гъшза лхаѣсахъа пародиара азызуа акы ахасабалала (*Салаѣая 1969: 408*).

Гэында-гъшза аепос аѣны адунеи аѣы абзиара ада ацѣгъара ыѣоуп хѣа дыѣказам, зегъы бзиа илбоит, дырзыразуп, еснагъ аиаша дашьтоуп, илѣахуп атынчра. Лашьцѣа гѣыкала илѣахуп, еилылхзом, насгъы «Шѣахѣшьѣа дшѣыкѣыхшоуп» хѣа ауп ишралхѣо. Илхылтцуа агъхарра зегъы ирызхоит, убас алашара рыкѣша-мыкѣша зегъы арлашоит: «Латцкыс еигъыз уаѣы ицѣа иалтцхъаз дыѣкамызт,

дынцəахшоуп ухəарын. Лыпшра-лсахьа, лычапшья фык-бзык иазхəо икəмызт, ашəыртəтə иафызан лцəа, дшеи-шеиуа дкапша-каччон мрада, мзада» (Салакая 1969: 398) – абас илыхцəажəоуп аепос аќны. Лыпшра-лсахьа аарпшрафы хархəара рызуп аифырпшракəа, уи лцəа-лжыы ашəыртəтə иафдырпшшеит, лыпшзара амреи амзеи иадыркылоит.

Нартаа, лара лашьцəа ашəыкгы гəыкала бзиа дырбоит рахəшьа. Аха ара ицəырцуеит аамта иааиуаз иќанатцоз анырра иалнадаз даəа шыта фыцкгы.

Зызбахə хəмоу аамта еитасра апсстазаара зегь рыла ианыпшуан, хəарада. Ахəса апыжəара ирымаз рымазкуаз ахацəа ацхыраара рыртон дара ахəсахəыцкəа рхатакəаггы. Ус иќаз атагылазаашья атəы хбоит нартаа рахəшьа Гəында-пшзеи лара лашьцəа – нартаа дуќаа рыхəсакəеи реизыќазаашья иазку асиужеткəа рфы.

Атацацəа адəахьала Гəында илфынцəаауашəа кəртцоит, аха гəаныла дырцəымгуп, илыташыыцуеит, еснагь иашьтоуп лышыра, лтархара. Лымариа роур игəырѓатцəа дтадырхоит, Нартаа афны ианыќамыз, Гəында зѓаама лымбацыз ачыс – джьаны, аилаць амацəаз алатцаны илфəртцоит. Лыпсы анеихəлахалак, дганы атыша дтарыжьюеит. Иаагоу асиужет ибзианы иахнарбоит зызбахə хəмоу аифəгылара атəы.

Ахəсакəа реифыхара, реифəгылара рымчра цнашəаауеит, рыпсычəракəа ирыцлоит, рымџа тбаатыцə атшəарахыы ахы архоит.

«Гəында-пшза лхафсахьа цəырцуеит апсуа нарттə хəамтакəа рсиужеттə цəахəакəа џба рфы. Акы – афырхатцаратə мцарсра атема иатцанакуа, аепикатə шыта хаќа змоу хəамтоуп, аџбатəи – атцашыыцра иазку анашанатə лакə аныррала ишыакəгылоу хəамтоуп» (Цьапуа 2022: 159) хəа азгəеитоит З.Ць. Цьапуа.

Гэында-гъшза лхаѣсахъа иахцѣажѣахъоу атцарауаа азѣырѣы иазгѣартѣахъеит уи иуникалтѣу хѣѣсахъаны Нарѣтаа репос аѣны ишалагалѣоу. Алакѣттѣаѣ В.И. Пропп нарѣтаа рахѣшьа затѣѣы длыхцѣажѣо иааигѣоит аѣырѣштѣѣы: «Нарѣтаа ашѣѣык ехѣшьа затѣѣык дрымѣан, Гэында-гъшза лыхъзын. Лашъцѣа ракѣзар, атѣѣа-бааш дѣартѣѣаны дрымѣан, лшьапы шъац иѣѣмыргылазакѣа, дгъыли-жѣѣани лмырбазакѣа драазон лара» (Пропп 1946: 29). Анаѣсан иазгѣеитѣоит Гэында-гъшза лашъцѣа атѣѣа-бааш дѣакны дахъырѣбо адунеи аѣны иѣоу ажѣларѣкѣа рлакѣкѣа рѣасѣкѣа руак – ахцѣа рхѣыѣкѣа аизолиѣаѣа рзура атѣас иадхѣаланы. Уи диѣагылоит агъсуа нарѣттѣаѣ А.А. Аншба: «В.И. Пропп хѣзикѣшахѣтхом акаѣы: уи Гэында атѣѣа-бааш аѣы лаазара, ахцѣа рхѣыѣкѣа изолиѣаѣа рзура атѣас ахъ иадикылоит. Хѣара хѣѣаанагарала, ари иѣѣегъ ижѣйтѣу ѣасуп: азѣабѣѣа аншѣлак рѣakra. Избан? Акы – ахѣамѣта излахѣо ала, атѣѣа бааш дѣартѣѣаны дрымоуп, ашьац дыѣѣдыркыысѣом, дгъыли-жѣѣани лдырбазом, ѣба – лара ддырѣоит фатѣ ѣыдала (“шѣарах баѣлашала акѣын дышдырѣоз, уаѣа даѣа фатѣык лыздырѣомызт, илырѣтаргъы, афашъа лыздырѣомызт”). Ари аѣ-ѣаскгъы ирзеигъшуп. Хѣѣагъы, (ари ауп зегъ реихагъы ихадоу) урт рѣakra зыбзоуроу иааигѣахо иалагаз ахатѣаѣара аѣазыѣатѣара ауп.

Зызбахѣ ххѣаз атѣасѣкѣа ирыдхѣалоуп ахыркѣѣдра азин аѣамѣѣара атѣас. <...> Ахцѣѣы мыѣ ду змоу шанѣуп хѣа ирыгъхъазон. Убри ауп ажѣларѣкѣа рыѣкны ахцѣѣы аныѣѣгара агъшзѣара иатѣуп хѣа изыргъхъазо» (Аншба 2022: 110–111). Гэында-гъшза лыгъшзѣара ауп лѣѣаѣѣа дзыхдыркѣогъы, изхалыѣашъыѣуагъы. Анаѣсан абааш дѣыганы, лѣѣас еилаганы, аилаѣъ лѣѣатѣаны дыршьырѣ зырызѣогъы.

Гэында-гъшза илызку асиужетѣѣ ѣѣахѣа ахыркѣшамѣтахъ ианнеиуа, иааѣоит уи ѣѣѣахъаны ишлыкѣѣыз лара илиааиуа ида даѣазѣѣы иѣымѣѣара. Уи лѣѣѣахъа инаѣѣыршѣѣаны, илиааиз Хѣажѣарѣыс дизхѣѣаны дыштѣаз, длышьѣалоит Нарѣѣхъѣоу ахатѣа. Нарѣѣхъѣоу дхатѣа гѣгѣоуп, аѣыр-гъѣѣа имѣуп. Нарѣтаа ашѣѣыкгъы иара

азэк изиааизом. Имч уафы имч иеипышым, иеы акэзар – ыы еипышым. Уи Нартааи Хэажэарпысы дыриааины, Гэында-пышза диманы дцоит. Абри атыпы афы даацэыртцуеит Хэажэарпыс иан. Уи лэахэатэы калоит макьана, лышэипыхыыз хэаны далгаанза иназоит. Ара икэцатэуп згэатарак. Хэажэарпыс иан лэахэатэы еснагы икалазом, шыкэсык ахытэ ынак ауп ианыкало. Убри аныкалоз аени лэаца лымтарсра амши еикэшэеит. Лышэи назоит, Нарцыхыоу дхашхатэраханы, дзеитамцуа даанхоит.

Даёа сиужеткэак излархэо ала, Сағаней-Гэашыа лыпыха затэ дымтарсны дызгаз абас еипыш дылшэиуеит: «Нарцыхыоу, сыпыха насыпы лызымтаз, Хэажэарпыс итэаабжыы ажэан акынза инеиуа изыргаз, ааадагы акы уакымкэа, аладагы акы уцыргэамкэа, уссирханы, усахыханы, уёгы уаргы, Гэында-пышза дмакыа пышкаханы, абыржэы дуэыцракны дшыукуу, ухашхатэраханы ухахэтэцарахааит! Хырзаман аенынза акы уазымго ахауа уалакнаханы уаанхааит!.. Гэында-пышза Нантэара абахэ лыхыз ахызааит. Адунеи афы апышзара ыканатцы, адгыл хазну, хаа-мыхаа аманатцы лыхыз кашэара акэымзааит. Фатэы-жэтэыс икоу ацха рыцкуп, урт лара хылапышхэыс дрымазааит! Урт рынцэахэы Анана Гэында лыхыззааит!» (*Нарт Сасыкэеи... 1962: 348*). Ажэакала, Гэында-пышза апышзарей ашыхей дрынцэахэны дкалоит. Ус лыкалара зыбзоурахазгы лан лакэхеит.

Адыгакэа репос акны Адыифи Шыхафицей алашара зхылцуа ракэны иаарпышуп. Адыиф лнацэкыыс иахылцуеит уи алашара, Шыхафица – лхы-лфы. Апысуа нарттэ епос афы ус икоу Нарт Сасыкэа ипыхэыс, Аиргыаа рахэшыа Нацэа Качча лоуп. Гэында-пышза лхы инаркны лшыапы акынза длашоит. Лхаца дымроуп. Атыша лэацацэа дантарыжыгы, илхылцуаз алашарала ауп дызларыпышаазгы.

Аиргыаа рахэшыа Нацэа Качча лсахыа тыхуа ажэлар абас рхэеит: «Уи дызлаказ лыпышзара, лычапышыа абас ауп хэа хэашыак амамызт.

Уи дажәуамызт, дҕахомызт, мшаҕынтәи лыҕшзара еицакуамызт. Еснагь дышәтуан, дкакачуан, ааҕынра еигъш» (*Нарт Сасрыкәеи... 1962: 268*).

Нацәа Качча аепос аҕны иаанылкыло атыҕ рацәамзаргы, Сасрыкәа игъстазаара дабжоуп. Уи лыҕшәма дарҕаажәҕаны дивагылоуп, доухала илныруеит ацхыраара аниҕаху, еснагь дихылаҕшуеит.

«Сасрыкәа уаха неилымшо, дааҕса дкараха дхынхәны даауеит цьарантәи, уахынлоуп, атх лашәуп, анакә хчылоуп. Уи аамтазы игъхәыс лнацәкыс луада аҕенцъыр инкыллырхәхәон. Лнацәкыс алашара амрахәага еигъш атх-лашә иналҕхон. Сасрыкәагы инеигәыдыччалон. Убри инаркны, иашта дааталаанза, имҕа зегы лаша-лашон. Иашта данааталалкь, игъхәыс лнацәкыс ашышьыхәа нак днахон, Сасрыкәагы деибга-дыздыда хәлыбзиа хәа аҕны дааҕналон» (*Нарт Сасрыкәеи... 1962: 318*). Сасрыкәа идыруан игъхәыс икалтцоз ацхыраара атәы, аха рацәак дазхыаҕшуамызт. Аамта цон, Нацәа Качча икалтцоз ацхыраара атәы здыруаз нартаа ашәдык рашаа ҕыҕныхәас иртә иалагеит, уи гәниган иаргы игъхәыс илыдитцойт уаха алашара илмырбарц. Уахык, цхы бааҕсык азы, Сасрыкәа ауахьад иманы дшаауаз, игъхәыс лгәы иамузт лнацәкыс нкыллырхәхәеит, уи акәхеит – Кәбина ацха икәланы иааиуаз ауахьад алашара анаарылачча ирханы азахы игъеит лхатца дрыманы. Икалаз арыцхара анылба дыҕны уахь лҕыналхеит. «Шьта лааҕшырас исыкәузеи, сымшала уара утахеит! – абасгы дааҕьатцәыҕьатцәын, артәаа-артәаахәа хынтә ҕаҕхьа дыхәхәеит. Нас абахә даақәххын, дыҕеит азахы. Дышлеиуаз хахә дуззак азагәта иалыхәхәон, абни дақәхаит. Ахәала ахахә агәта ааиҕусазшәа, иааиҕсаны азы атца дналахәаша дцеит...» (*Нарт Сасрыкәеи... 1962: 323*). Нацәа Качча лтахара ихәнахәойт ахатца иаамта ааира ишалагаз, насгы имчра инамаданы ихъзи ихъымзги ирытцаркуагы шырацәахаз. Ахацәа ргәы,

ргәатцә, рымч, рылша ухәа зегы рыла ртакпхыкәра дуззахеит. Ахымзг ргар калазом рөызцәа, рыкәлацәа рәапхья, иара убас ахәсахәыцкәа рыгәтангы. Арицарцәа ираамтахо иалагеит. Апхәыс уажәшьта ахатца ишьашәыр афы ауп лтыг ахыкоу. Ларгы уи данаалар ауп. Проль аәапсахит, лтакпхыкәра ахәаакәа акыр итшәахеит. Аха ус егья иказаргы, апхәыс лхы цьаргы иатцалырхазом. Илцәызыз атыг ахатыгнан даәа тыгк лзалхуп. Уи лтыг ғыц ишахәтаз атыртәаара лылшеит. Лымчра иамаз алшара ахырхарта аәапсахит, аха амчара мацымкәа илзынхеит.

Нацәа Качца лхатца Сасрыкәа дантаха, ларгы ләылшьуеит. Лаамта иатәыз апкара дыкәныкәеит, илылшеит лхы аиааира. Иара убри алагы ус баша пхәыск шлакәмыз еилкаахеит.

Нарт Дыд ипхәыс Лызаа ртыгха еиха ихьшәаны иәиаз аперсонажцәа дреиуоуп. Уи лхаәсахья иаанарпшуеит даәа епоха ғыцк, Аиргьяа ртыгха лепоха иеипшым. Лыгшзара анаәсгы ахатца игәы лызтоуп: «Лызаа дрымнан иахәшьак, аха аиахәшьа ззумхәарыда: ашьеи ахши ааилатәо, лыгшра, лычапашья, лоура, лытбаара, дназа-аазаны, зынза ссирзак лакәын. Ахьшь атыра иаатыгхрааз дафызан, лыблакәа амаахыр еикәатцәа еипш иахьтоу ичча-ччо, знык дызбаз уаха дихаштуа хәа дыкамызт» (*Нарт Сасрыкәеи... 1962: 72*).

Нартаа ашәык изратәаз еипш ауп, рашья Нарт Дыдгы фырхатцарыла атаацәарала дзалало. Цабыргуп, пхьяка инасыпхараны иказ Лызаа ртыгхаи иареи анеибаба, иаразнак бзиа еибабоит, блала еимырдоит рцәанырракәа, аха атас цасуп, хьзыда пхәыс дигеит хәа рымхәарц азы фырхатцарак кайтар акәын. Уи аыза атагылазаашьягы иоуеит, хара имгакәа ианеикәшәа ашьтахь. Лызаа ртыгха бзиа дибон Акәлан Акәланкьари зыхьзыз даәа хатца цәгьяк, аха ибзиабара аницеиылымша избеит мчыла дигарц. Ир иманы дрыкәлеит. Убри аамтазы ааигәа иказ Нарт Дыд рымәа еиәцәаны ақәылацәа дыргылоит: «Лызаа-пхәа Дыд ибжы шаалахаз

еип̄штә́к̄ьа илдырит. Лгәы аалып̄сахын, артәаахәа дыхәхәан, А́кәланк̄ьари длаихасын, иабц̄ьар ааихылп̄ааит. Уи Дыд иаагәеитан, иаразнак даацәыр̄к̄ьан, егырт̄ дылпрыжәлан рабц̄ьар аархихит. А́кәланк̄ьари и́кайтцахуаз, д̄теислымхеит. А́кәланк̄ьари ицыз агәып̄ еикәп̄гах ифәхәаны инышьтартцеит. Дыди Лызаа-п̄х̄аи А́кәланк̄ьари дфарымхәеит, ус дынрыжыт, и́тахаз рыцп̄х̄ьаза уаап̄сыра имырхит; ап̄х̄әызба лыхьымзг-п̄са хәагыы ы́ц̄ьа́ка ицәыргеит» (*Нарт Сасы́к̄ьаи... 1962: 75–77*).

Лызаа ртып̄х̄а лхафсахьала хара иаабоит афеодализм аамтазтәи ахтыскәа рыфеиашьа. Ара́ка ахатцеи ап̄х̄әыси еи́кароума ухәо а́кынза иаарп̄шуп. Нарт Дыд дышхатца гәгәоугыы, Лызаа-п̄х̄а лымеида имамкәа дызжәылазом, лара лоуп имџагыы аазыртуа. Аепос ишахәо ала, рап̄х̄ьа артәаахәа дыхәхәоит лара, нас ауп лага иабц̄ьар анихылп̄аауа. Ус анакәха, илхылтцыз абжыы цәгьа, аамта кьафзак ала акәзаргыы, изахаз аргачамкит, ифәнахәеит, иашьахәит. Абц̄ьар лнапафы ианаалгалак ашьтахь ауп Нарт Дыдгыы данцәыртцуа. Ара ицәыртцуеит даеа гәаанагарак. Ап̄х̄әыс леиха ахатца амч гәгәа шимоугыы, макьаназы ап̄х̄әыс ап̄ыжәара шлымац илымоуп, рап̄х̄ьатәи ажәа лара илтәуп, рап̄х̄ьатәи аиааира лара дакәитуп. «Сам сюжет женитьбы Дыда – типичный образец поздних сказаний о набегах, который впоследствии, возможно, в силу большой популярности подобных сказаний, примкнул к нартскому эпосу» (*Салакая 1976: 61–62*) хәа азгәеитәит Ш.Хь. Сала́каиа.

Хыхь зызбахә хәоу Са́танеи-Гәашьеи, Гәында-п̄шзеи, На́цәа Качцеи, Лызаа-п̄х̄аи к̄азшьалеи, уафышьалеи, п̄шра-сахьалеи, хымџап̄гашьалеи дырфәагылоит атцанаа ртып̄х̄а, Нарт Кәын ип̄х̄әыс Зылха. Атцанаа ртып̄х̄а п̄шралеи сахьалеи акгыы дала́казам. Дызхылтцыз атцанаа рыжәла уаа ссақәан, ларгыы лышәагаа маңны даарп̄шуп. Зылха чыдарак дала́коуп, уи илылоуп амч ду. Нартәа рымч зкәымхо лара даиааиуеит. Атцан зегыы реип̄ш Зылха илыцәтәымзам

аусура, акрура дацэашьазом, иахьа хэлаанза дымтэа-дымгыла аус лует, днапказоуп, дзахэы бзиоуп: «Ацан ыныс ирызгылаз баатэы ынын. Аөнүцка рахэшьа Зылха астэы дафатэаны асра дафын. Астэы дафасцыгъхьаза абаа хыцхыцуан» (*Нарт Сасрыкэеи... 1962: 169*). Лара шэагаала «закы дзыкэмызгы», лыжэлантэ зегъ реигъш аума лырфеион. Арака ахтыскэа злацо ала, Зылха аб ишытра дахатарнакуп хэа лзухэар калоит, избанзар лара лхафсахьа зытцэык ауп изыдхэалоу атаацэара алалареи, нас уи алтцреи.

Нарт Кэын атанаа дсасны дахьыртааз, илапъш дытцашэоит атан тыпъха Зылха, иаразнакгы игэапъхеибашьоит дара. Арака хара иааабоит даеа чыдаракгы, уаанза аепос акны иахгымлацыз: апъхэыс лаб иыны ааныжыны лхатца ишкэ нхара диасуеит, дасу ихатэ таацэара иманы хазы дынхоит. Атаацэара еихабуггы аб, ма аиашьа иоуп. Зылха лаб хара дхаздырзом, аха лашьцэа хацэа цьбаракэак роуп.

Зылха дызланагаз атаацэара – таацэара дууп, шэык аишыцэа ыкоуп. Урт зегъы фырхацэоуп. Нартэа ашэык адэахьы ирындмыргъшуазаргы, ртаца рацэак драфтаршьом, атанаа ркынза рашьа ихы ахьлеигаз хымзгыршьоит. Аишыцэа ртаца дгыршэарц азы, ачараан иршыыз ашэ-цэык рцэакэа наганы илыртоит ампыл алылхырц. Ларгы деитцамхазакэа атак налыгзоит – кэтыфырхасрак иалагзаны, ашэ-цэак ампыл хэчы рылхны, инаганы лабхэындацэа инадлыркуеит. Зылха уаы изимбац ала лыбаэ лцэыласуп, лнапы злалкуа аус лыкэманшэалахоит. Аха уи лхатца инапы ацака ауп дахьыкоу, илхэо ажэа акы ылнадо иаабазом.

Нарт Кэыни лареи рыгэкэа аннибарха ашытахьгы, лхатца дифагыланы дыкэгъо, дагъуа аабазом. Лысаби хэызбала даалыгрхны дизынлыжъуеит, лара лабраа рышкэ дцоит. Уиала иаалыргъшуеит лгэыжэла шыцэгъоу. Ларгы Сағанеи-Гэашьа леигъш лыцкэын дихзызаауеит, дихылапъшуеит. Уи шыакэнаргэгэоит, нартэа дукаэ

ахэчы дырзымбо ианалага аңыр ифатцара иалагарц ахьралхэоуи, анаѡсан Цэыцэ хьызрацара данцо ихатцашьа ахьпылшэоуи, насгьы ахьыз игартэ еигъш дахьымѡақэылтцо.

Ацанаа рахэшья Зылха лхафсахья ааргъшрафы ахархэара рымоуп абас еигъш икоу аепитетқэа: Зылха-*гъшза*, *аѡан рахэшья* Зылха (ибзианы ианлыхцэажэо), *аѡан ртыгъхажэ*, *аѡан ччыиақэа рахэшья* (датэамбазакэа ианлыхцэажэо), *лгэыжэла цэгьоуп* (лхатца данизгэаалак лхэычы длыгрыхны данцо). Уи илылоу амч чыда ааргъшрафы агипербола ахархэара амоуп дансуа, данхахо: *аѡан рбаа хьыцхьыуеит*, *ашьтыбжь цэгьахоит*, нартаа тацас данаарга *кэтыфьырхасрак иалагзаны шэцэык рцэа иалхны ампыл калѡоит*.

Зылха лхэычы дааныжьны данцо иаабоит аѡбатэи ачыдара: асаби иан лакэзам дзаазо, мамзаргьы лтаацэара, дзаазо иабраа роуп. Агъхэыс уаанзатэи лзини лхақэитреи лымхуп хэа ауп уи иаанаго. Егьа ус акэзаргьы, Зылха абас илхэахьаз ажэа дахымгъакэа лцара ус баша иалагалазам. Уи илзынханы икоу амчра атэы ауп иахэо. Ахатца макьана еиканра лылшоит.

«Зылха анык лахасабалагьы роль дук налыгзо дыкам, лымгэа итаз ахэычы дзаазо лара лакэзам, дыршэны дзымталыршэуа нартаа роуп, наќ-наќ ифырхатца гэгэахараны иказ Цэыцэ дзаааз. Лымгэа рќьаны лхэычы дзымталыршэуа, дыззынлыжьуа атаацэара патриархалтэ таацэароуп. Абраќа Сасрыќэеи Цэыцэи злеифхаргъшыша, аинтерес зцоу тагылазаашьяк ыкоуп. Сасрыќэа иан (агъхэыс) лтаацэарафоуп аазара ахьиоуз, Цэыцэ иакэзар, уи дахьыраазаз иаб (ахатца) итаацэарафоуп. Ас еигъш икоу аееитныгъсахлара атоурыхтэ еитакра дуќэа (аматриархат ақэзаара, аилахара, уи атыгъан апатриархаттэ еизыќазаашьяқэа рышьяқэгылара) аепос иахьаныгъшыз ауп изыбзоуроу» (Зыхэба 1981: 299–300) хэа азгэеитоит С.Л. Зыхэба.

Ажәакала, иаххәар халшоит, Зылха агәаҭра змоу, захракыра аҭы аҕазаара иазыкәҭо персонажны дыҕоуп аепос аҭы хәа.

Аепос иалагалоу ах-игҭха уи лытцкар злоу лакәны даарҭшуп. Уи ҭсшьарак еигҭш илыҭхьазоит илышьтанагалаз арҭыс х-ҭсстазаарак иҭара. Лара асаркьа лымоуп. Асаркьа даныҭшыланы адунеи ахы-атцыхәа аҕны иҕоу зегьы лбоит. Абри асаркьала илзымҭшааз ауаҭы лыҭсстазаара инапы ианылцоит, ус акәымкәа данҭшылацыҭхьаза (хынтә) дылбар, аҭсра изыҭшуп, изаалгоит. Аҭхәызба ҭанҭашра акәзам ара иҕоу, ара иҕоу леиха зымчу ахатца игҭшаара ауп. Атыҭха Саҭанеираа дрышьтроуп.

Аепос иагәылоуп убас аҭахмада игҭха гәымшәа илызку асиужет. Уи излахәо ала, аҭахмада х-ык аҭхәцәа иман. Нартаа ашәык агәыркхәа еицәыжәланы, ахәцәа рашәа хәо хьызрацара иандәықәлалакҭы, иара дкәыҭсычхауан. Уи игҭхәцәа еилыркааит икәыҭсычхара змааназ. Уи димамызт Нартаа ирыцәыжәлашаз атҭеи.

Игҭхәцәа еихабы еитцбыла ирызбоит рыҭҭыршәарц, аха изылшо аитцбы лоуп. Лара хатца маҭәала лееилахәаны нартаа хьызрацара дрыцны дцоит. Амҭан ашәыртцлақәа рацәаны изтагылаз абахча рбоит. Аха уахь анеира азәгы изыгәаҭуам. Изтәу аҭакәажә илыцәшәоит, уи лышәигҭхьыз назон. Абахча утанатцы дшәиир, хымҭада, лышәи назон. Аҭахмада игҭха ахьшәтха аанда днахыҭан, леидара ашәыр лыманы шыҭахьза даахыҭон еигҭш, аҭакәажә «узлаҕам ала уҕалааит» хәа дылшәиит. Уи акәхеит ларҭы дыцкәынахеит (*Нарт Сасрыҕәеи... 1962: 158*).

Ас еигҭш иҕоу асиужетқәа ахьахҭыло анашанатә лакәқәа рҭоуп, урт роуп изчыдақазшьоу аееитакрақәа. Уи ус шакәу шыақәиргәҭоит афольклортцааҭы Ш.Хь. Салаҕаиа: «Что же касается сказания о храброй дочери старика, превратившейся по заклятию злой старухи из женщины в мужчину, то оно несомненно представляет собой не что иное, как абхазскую версию распространенной во многих странах

мира сказки «перемены пола», глубоко и всесторонне исследованной венгерским фольклористом Мартоном Иштвановичем» (Салакая 1976: 62). Ус егъа иказаргъы, абракагъы иаапшуеит хыхъ зызбахъ хамаз ахшыџтак. Атахмада ипъха ахацџа драџсуа дахърылагылоу, дара дракараны даабоит, ацеи дызмам атахмада дзыкџџснычхауагъы ахацџа раамта иахътагылоу ауп.

Аепос акны убас иалагалоуп амифологиатџ персонажцџа: афырхатца ацхыраара изтоуи уи ипъырхагоуи. Урт аарпъшуп ахџса рхаџсахъала. Зегъы пъшралеи-сахъалеи еипъшым, рыкџрахъ инеихъеит, ибыргцџоуп, аха абаџ цыда рылоуп.

Саџанеи-Гџашъа леипъш аепос акны зџахџатџы кало аперсонажцџа азџык-џыцъак ыкџоуп. Урт иреиуоуп Хџажџарпъыс иани атахмада ипъха дыцкџыназтџыз аџакџажџи. Хџажџарпъыс иан сиужетк аџы мацароуп дахъцџыргоу аџакџажџ-шџиџы леипъш, аха уи хара даабазом ацџгъара дадгылаџны. Нарцъхъоу дзылшџиуа лыцкџын ахъымзг ахииргаз азоуп. Аха иазгџататџу, уи лџџатахъа ашыкџсан знык акџын ианыкалоз. Аџакџажџ апъсџазаара иасимволу абахъча лыхъчоит, иџаланы ашџыр згарц иакџызкуа зегъы лшџиуеит. Инеихъоу зегъы рыкнытџ азџ деибганы длымшьџыцызт атахмада ипъха затџык лыда. Апъсџазаара аетапкџа рџы апъхъыс лроль, лџагылазаашъа шака еипъшымыз, ирымаз ачыдаракџа ралкааразы иаанылкыло аџыпъ мацым.

«Образы злых ведџм и старух в нартском эпосе занимают весьма ограниченное место» (Салакая 1976: 62). Аепос иалагалоуп амифологиатџ цџа зыкџџну аџакџажџцџа аешъцџа ираџацџаны ауп ишаабо. Нарт Сасрыкџа иашъцџа зегъы лбааздо апъхъыс омага илхаџырбагоуп аџсџаара, ацънышра, амцхџара. Уи илылшоит Нартџа шџџык ржъара, аха Нарт Сасрыкџа дылзымжъеит, дылиааиуеит. Зегъ реиха дшџартаны дыкџоуп арбагъ иакџџџоу аџакџажџ-цъныш, уи лоуп нартџа аишъцџа иразхџо Сасрыкџа ипъсырта ахъыкџоугъы. Абар уи

атэы дшахцэажэо З.Ць. Цьапуа: «Нартаа репос афы атакэажэ дцэыртцуеит х-хафык, х-ипостасиак лыманы: нартаа аишьцэа лбааздо такэажэы-омаганы (Нартаа... атом 2); Сасрыкэа итархашья здыруа такэажэы-гызмалны (Нартаа... атом 3); Сасрыкэеи егырт нартааи рфырхатцарақэа мөақэызтцо, ирыцхраауа такэажэызатцэны (Нартаа... атомқэа 1 – 6)» (Цьапуа 2022: 154–155). Арака атакэажэ-омага лыкны епитет қасабла лыхьз иацлоит *агъхэыс-омагажэ, гъхэыс-омага дуззак, ацъныш*, мамзаргы *агэылшьап*. Атакэажэ-гызмал лыкны: *атакэажэ баагъс, атакэажэ-каимбарах, такэажэы кэыртлахк, адырыџ-гъхэыс, агъхэыс-гызмал, аџстаа, акачаа, ацъныш-такэажэ* уб.итц. атакэажэ-затцэ лыхьз хгъылоит – *Шьашэ-рахкэажэ, Ацъан-рахкэажэ, такэажэызацэык*, агъхэыс ухэа (Цьапуа 2022: 155).

Аамта ахтэаха дуқэа рыкны, хэарада агъхэыс еицеипшны илыхэапшзомызт. Уи дхаракны дызмаз ажэлар ирылшон лыларкэрагы. «Аепос агъызтцаз, изыреџиаз ажэлар амифтэ такэажэ џбашэа илзыкоуп: зны дцоуроуп, даџа зныхгы дцоурам, дцэыршэагоуп, дыцэгъаршџуп хэа илыхэагъшуеит. Уи ус машэыршақэ икамлеит. Избан акэзар ажэйтэза зны (аматриархат ахаан) дцоураны илыхэагъшуазтгы, анаџстэи аепохазы (апатриархат ахаан) дцоурам хэа дрыгъхьазо, дцэыршэаганы, дхэымгаршьо иалагеит» (Зыхэба 2009: 477–478) хэа алкаа каитцоит С. Зыхэба.

Нартаа репос инамаданы **ацоурых-фырхатцаратэ ашэақэеи ахэамтақэеи** рџы агъсуа жэлар хықэкыла иззаатгылоз, изыхьчоз, ианатахыз аамтазы еиуеигъшым афырхатцарақэа аазыргъшуаз, дара рзы зхы-зыгъсы иамеигзоз афырхацэа ракэын. Урт реихараџык хацэоуп, хэсақэам. Аха икоуп хыгъхьазарала ирацэамзаргы, ахацэа иаарывақэыло афырхатцарақэа мачымкэа иаазыргъшуа атыгъхацэагы. Дара атыгъхацэа зегы злеигъшу шыкоугы, дасу дара рчыдарақэа рымоуп. Зегы гъшзақэоуп, рыгъшзара улақэа хнакуеит. Урт ртеитыпш, рыпшзара ухэа рааргъшразы хархэара рымоуп

еснагътәи (зәызымҗсахуа) аепитетқәеи итрадициатәу аифыргъшрақәеи. Иаххәап: *рыхцәы шықьыруа, ихьгъшшәылаха, рзара илахысуа ырықәуп, рцәа ржыы акәзар, амсыр қяадыш еигъшуп, рыбақәа тьыгъхаауа икоуп.*

Атыгъхацәа зегъы ирдыруеит ианатәххоз абцар акышья, аеықәтәашья, аибашьышья, ажәакала еибашьцәоуп, мамзаргъы иамазонкацәоуп. Зегъы гәымшәақәоуп, ирыздыруам ахьатцшья.

Афольклор ағы агъхәыс-еибашьы лхафсахья ацәыртцра атоурыхтцаафцәа еиуеигъшым агәаанарақәа рыла иазнеиуеит. Убас, А.А. Лучинин ажәлар рпоезиағы агъхәыс-доумыжъха лцәыртцра мзысз иамоу хәа иибо – «агъхәыс ахьыгъшымзаареи ахатца лыҗаиҗаратәреи» (Лучинин 1895: 5) дахьрышьтоу ауп. Уи диҗагыло Н.Л. Ианчук иазгәеитәит, агъхәыс-доумыжъха лцәыртцра зыбзоуроу ахәамта агъызтаз рсоциал-тоурыхтә тагылазаашья ауп хәа (Янчук 1900: 1). Ишдыру еигъш, имеибашьыц, афырхатцарақәа рацәаны иҗазымтцац ажәлар ирзагътазом агъхәыс илызкыз, ма ахатца изкыз афырхатцаратә хәамтақәа.

Атоурых-фырхатцаратә ашәақәеи ахәамтақәеи рахьтә еиҗа иархаикатәуп хәа азухәаратәы икоуп «Шарытхәа-игъа Мсаусти Иаҗыри» (Аҗс. фольк. 2003: 218–222) ирыххәау ажәабжъ. Иазгәатәтәуп, ари ахәамта варианткны мацара шақәу афольклор ағы ишахгъыло. Икоуп ашәагъы, уигъы вариантк ала ауп ишцәыргоу.

Ари ахәамта аҗны иугъылоит аҗныцҗа иагәылоу ижәытәзатәу амотивқәа. Шарытхәа-игъа Мсоуст ар рагъхья дгыланы еибашьра дцеит. Дызгашаз ахы иқәшәан, иҗызцәа дрыманы аҗны иааит. Уахыки-җенаки игъсы тан. Иаҗыр иҗызцәа ачара рзылуит. Ачара ашьтахь игъсы ихьтцуеит. Анышә данартәоз ларгъы лҗылшьуеит.

Иаҗыр лхафсахья аханатәгъы ухнамхырц залшом: Мсоуст илахь еиқәны данылба, иазтаара ахатыгъан, игәы аргәгәара далагеит. Игәы шытызхша ажәақәа изылгъшаауеит, еиуеигъшым ағыргъштәқәа

аалгоит: «Аира иацишаз аҕсра мыжда уацәшәа-цәырҳацәар, узахыҕазом» (Алс. фольк. 2003: 219), «Ахатца бзиа ицәыуара аҕхәыс дақәитуп» (Алс. фольк. 2003: 219), «Сыҕхашья-ҕхатцуа, усзымтәыуазакәа амзырхыкә саакәхап, снапы сгәыдыҕсала» (Алс. фольк. 2003: 220), «Саргыы сҕыанат ҕхәысуп, Умәа ныхәан амәа уыкәыстцап, – лхәит, Шарытхәа-иҕа Мсауст ицәынхаз иҕхәыс, – рхәуа, Сара сыжькырта ааҕшуа, аамста цәхәы насыҕдак сыжькырта дахыҕшы-хыыҕшуа, адунеи сыкәгылазом» (Алс. фольк. 2003: 220). Атекст аҕынтәи иаагоу абарт Иатыр лажәакәа иуархәоит ҕхәыс еиғамск, гәымшәак, ағәаҕра злоу азә шлакәу. Анаәсгыы, аибашьрағы дызгарыз ахы икәшәаны, иөызцәа дрыманы ианааигыы, лхымәаҕгашьяала урт зегыы шыакәлыргәғәоит. Арыцхара ду дшақәшәаз шеилылкаазгыы, иаразнак дырҕымлеит, мацк ләаанылкылеит аәны, нас иөызцәа аҕсшәа рахәаны аәныҕа иаалыҕхьейт, насоуп лхатца даниазцаа «улахь зеикәузеи?» хәа. Ихәра ғызәзәааны днышьтатцаны, иөызцәа ачара рзылуит. Иөызцәа зегыы лырхысит. Мсоуст афырхатца ишихәтаз еиҕш дныҕәылгеит. Данҕсгыы афырхатца ишиқәнагоу еиҕш атәыуара калтцейт, нас:

«Сара гәнаҳара узызуам.

Сара иҕасто агәнаҳара уара ушҕа имнеиааит.

Амсаҕеи-ҕама лкыкзгара ибжьатцаны илыман.

Лкьяғ лнапы өатцшыны, иаатҕәыцәааны,

Ишьапағы дөыкәҕаланы,

Лгәи-лгәатцәеи иарбаны,

Амсаҕеи-ҕама дәыкәылцейт. –

Аәыөха лҕәаҕә иөкыллырҕейт.

– Алеи, абгеи ҳарғашәымтан, ҳаивашәтц, – лхәит. –

Шарытхәа-иҕа Мсоуст ишәақь ихәда ихшыны,

Акыр-кырҳа ашәа хәо цыанат дтаны,

Сара җаһаным сызтагыломызт азоуп сыезышыз, – лхәит...»

(Аҗс. фольк. 2003: 222).

Иаҗыр лыешьра иаанагазом уи дыҗысыеуп хәа. Иаҗыр уи ала иахлырбеит лгәымшәара, лыгәаҗра ду, гәыкала лхатца изыҗазаара. Ахатца иеиҗш ларгыы ахьзи ахьмызҗи дрызхәыцуеит. Ари ахәамтаҗы Иаҗыр лхымҗаҗгашья азы атарауаа ргәаанагарақәа рхәеит. Иаҗыр ләанылшыуа илхәо ажәақәа «Уара узы сҗыанат җхәысуп» дрыхцәажәо С.Л. Зыхәба ихәоит, ари ашәа ихьшәоу аамтақәа рзы аҗсылмантә динхатцара ахьаныҗшыз ауп изызхәоу хәа. Аха уи агәаанагара иашам хәа агәара уоуеит, избанзар аҗсылманреи ақьырсианреи аешьра иақәызбоит, аҗсылман динхатцара излахәо ала «Аешьра еиҗау гәнаҗа ыҗам». Иаҗыр лыешьра амотив аҗсылман динхатцареи ақьырсиан динхатцареи ирыдхәалазам. Уаҗа иахҗыло ажәақәа «җыанати» «җаһаными» рақәзар, ашьтахь иаланагалаз роуп.

Ари ахтыс иугәаланаршәоит ажәытәзатәи акультурақәа рыҗны афараон, ахәынтқар, ар рҗыза ухәа аныҗслакгы, рыхәсақәа, рыхшара, рматцуцәа, рырахә-рышәахә ухәа шыны ианрывартцоз аамтақәа. Ара иаабо – аҗсы шыҗоу, уи даәа дунеик ишамадахо азы агәрахатцара ауп. Иаҗыр лхатца дицны Нарцәыҗа дцеит. Уи ус ишыҗало агәра лымгозтгы, ләылшьзомызт. Иаҗыр лхымҗаҗгашья, жәахәарада, ифырхатцароуп, Мсоуст дааиваҗәыло дыҗоуп.

Иаҗыри Мсоусти ирыххәау ахәамта иеиҗшуп «җшыҗбаҗ-иҗа Манчеи Баалоу-җхә Мадинеи» (АЖәР 1959: 123–136) рашәагы. Аха абраҗа иазгәататәуп фактк. Манча хатца иххәау ажәабжықәеи ашәақәеи рыҗны Мадина захьзу аперсонаж дахҗылазом. Зызбахә хәоу Асланыхәа Ғаша лоуп. Аха Б. Шьынқәба иантамтаҗы дахҗылоит Баалоу-җхә Мадина. Аҗсуа фольклор аҗы уаҗа җыаргы уи дахҗылазом. Убри азтаара иазкны аҗсуа таарауаа рыбжьара иҗоуп аймак-аиҗак. Раҗхьаза аҗны абри азтаара дазаатгылеит

атцарауаф А.А. Аншба. Уи излазгәеито ала, Б. Шынкәба иағитцаз Манча изку атекст ада, егырт аҳәамтақәеи Шарытхәа-иғә Мсоуст изку аепикатә хәамтеи рсиужеттә схемақәа еикәшәоит (*Аншба 1982: 201–202*).

«Баграт Шынкәба иеиҕикааз ағцамтафәы аперсонаж Баалоу-гүха Мадина апоема лалагалара зыбзоуроу иара иакәхоит; «багы ахьз Мадина ағсуа жәлар рғагыцтә хәамтақәа ирыздырзом, уи Нхытдынтә (адыгақәа еихаракгы) иаагоу хьзуп. Ихәфсыз ашәышықәса аәбатәи азбжа аахыс ауп ағсуаа рхәыцқәа ирыхьзыртцо ианалага ари ахьз. Ажәакала, ари ахафсахьа лыхьз апоет ирғиара иадхәалоу, иара иихәыцыз, иалихыз хьзуп ххәар, аиаша ҳацәыхарахом хәа хгәы иаанагоит.

Уи анафсан, апоет ашәа аиҕекаашьа, апоетика ихы иархәаны асахьаркыратә литература иашьашәаланы иеиҕикааит ари апоема...» (*Ағрба 2013: 149*).

Виктор Кәыкәба ианитцаз авариантқәа руак афәы «Ханаа рытыгүхак Зазы-Ханым» (*Кукба 2007: 270–272*) хәа дахгүлоит. Уи асиужет зынза егырт иреигүшзам. Ажәакала, Мадина лхафсахьа акәша-мыкәша иҕоуп еиуеигүшым агәаанарақәа. Иара убас зызбахә хәоу атоурыхтә тыгүкәагы, иаххәап, Хәгәашә, конкретла иаххәоу агәра унаргом, убас хархәара зызу ажәакәа, атерминқәа. Иааркьафәны акәзаргы, ҳазаатгылап асиужет.

Гүшькьаф-иғә Манчеи Баалоу-гүха Мадинеи рызбахәқәа еиньфхьан, гүхызырла еибадырхьан. Ианеибаба, игәагүхеибашьан, еибагеит. Хаха-хымш чаран Манча игәараҕафәы, ағшымш рыҕены еибашьра дцар акәхеит, избанзар ағстыр ақәлеит Ағсны. Манча игәы каҳаны данылба, Мадина Иаҕыр леигүш игәы лыргәгәо далагеит. Ар драгүхьагыланы еибашьра дахьцаз акыр иааирагы игоит, аха дызгашагы ахы иқәшәоит. Анышә данамарда ашьтахь, Мадина лхатца

имаџақәа лышәтцаны дцоит еибашьра. Аџсуа еибашьцәа аџахара
ишафыз, Мадина лыбзоурала аиааира ргоит:

Дшааиуаз аџстыр даарылаххит,
Дџәиуа дхынхәуа даарылагьежът,
Өыхәтџылагы шьоукы кейкьон,
Ихыџша цәгьа шьоук арблакьон,
Иџәабжы гәыткьагазан...

(АЖәР 1959: 135)

Абас еиџш дыџсеикәырхагаха ирзааиз деилыркаарц рџаххеит
аибашьцәа. Еихарак ах иџаххеит абри аеыуаџ деилкааны, хамџак
ианеишьарц. Аеыуаџ дызустоу еилыскаауеит хәа ах афырхатца
иаџхьа данааи, егы ахышәтхәа дыџеыжәџан, ихәеит дызустаз:

«Акәалз хылџа нак ихихит.
Лыхцәы сымсым лакьы-лакьуа,
Иныкәџсеит лыжәџахырқәа.
Лхы-лфы гәыкы мра каџхаран,
Аееикәа еыуаџ, афрыџхәыс,
Абжьџеишьцәа рахәшьазатџы,
џшькьаџ-иџа иџхәыс лаша,
Баалоу-џхә Мадина»

(АЖәР 1959: 136).

Мадина аибашьра адәафы иаалыргьшит афырхатцара. Ахәамџаџ
аханатә Мадина даабоит дышгәымшәоу. Мадина лхатца ишьа ахылуа
дакәшахәтым аџарауаџ А.А. Аншба. Аџсуатцасла аџхәыс лхатца ишьа
лузом. Азин лымоуп лашьа ишьа аура, мамзаргы ажьраџәара ааигәа
зыбжьоу рыбжьара. «Афольклор акны аџхәыс лхатца изы ашьа

ахылуа амотив ахьахъымло абзоуруп адат, уи излахэо ала ашьоура азин змоу ажърацэара зыбжьоу роуп, мамзаргъы ахэпъхара. Апъхэыс ианакэызаалакгъы лхатцеи лареи жърацэарала еизааигэаны хэа икамлазацт. Адунеитэ фольклор афы иахъылоит амотивкэа апъхэыс лхатца ифы лашьцэа ршьа ахылуа, аха лхатца ишьа луаны хэа иказам. Иаххэап, исландиаа рашэакэа иреиуоу «Еддаа» акны («Атли изкыу ашэа») агэынцэа рхэынтқар Атли Гэыннараа рхыи ипъсы азыцэгъан азы, дааипъхъан дишьит, аха Атли ипъхэыс Гэыдруна, Гэыннараа рахэшьа, лашьцэа ршьа луеит, лхатца дылшьуеит» (*Аншба* 1982: 206). Аха арака икоу Манча ишьоура мацара акэзам, арака Ахэынтқарра еикэырхатэын, ус анакэха, ажэлар реикэырхаразы еибашьтэын.

Ишдыру еипъш, апъсуа фольклор афы аперсонажцэа зегъы атцаскэеи ақьабзкэеи ирыкэныкэоит, шамахамзар, ирыцэхьатцуа хбазом. Мадина ланхэа дылзымзырфькэа, лхатца ишьа луеит. Ари еипъш икоу аифартэышьа ажэлар рыпсихология, ртцас иацэыхароуп. Ус иагъа иказаргъы, ас еипъш икоу асиужеткэа хъылоит М. Лакрба иновелла «Абгъыц иахэап», убас И. Коғониа ипоема «Наџеи Мзауци» рыкны. Ус анакэха, конкретла автор дызмоу афымтакэа рфы аперсонажцэа рхафсахъа шхытхэау еипъш ихытхэаууп Мадина лхафсахъагъы. Избанзар, ажэлар ариакара гха рыхьрымызт хэамтак афы. Аха уи иаанагазом ахэамта бзиазам хэа. Ажэакала, Б. Шынкэба иеизигаз асиужеткэа ирылхны иагъитцеит ажэлар рзы даеа хэамтак, убас даеа фыргъхэызбак лхафсахъа.

Мадина лхафсахъа атоурых-фырхатцаратэ хэамтакэа рфы иахъыло атыпъхацэа ссиркэа ируакуп. Агэымшэара, ахатцампъхэысра злаз ахэсақэа, ахэсахэыцкэа апъсуа тоурых афы имацзам.

Иатыри Мсоусті ирызку ахэамта кыр иазааигэоуп даеа хэамтак асиужет. Уи «Ашахба Ахмаџи Раџыбаа ртыпъхаи» (*Аџс. фольк. 2003: 262–263*) зыхъзу атоурых-фырхатцаратэ хэамта ауп. Асиужет излахэо

ала, Аҗсны аҗылацәа аҗлеит, Ашахба Ахматҗы иҗызцәа аибашьцәа дынрывагылеит. Уи еибашьҗы гәҗәак иахасаб ала избахә хара инаҗһан.

Ахмат дхәаны диман Раҗыбаа ртыҗха Маашьа. Аха ас аибашьра ианалага, ихаҗа азин имхны Ахмат дивагыланы еибашьра дцоит. Аха аибашьра адәаҗы длывыршьаауеит:

«Сара снапала уара усырҗеит,
Аха сара сзырҗеиуа абра, лхәит,
Умацара ушьҗастцом абра, лхәит,
Ахатца деилызкаауа хы мыжда, лхәит,
Аштұцар сумоу анышә усзатом, лхәит,
Са снапала иаҗулысхуеит, лхәит,
Ахатца ичхара уара иучхароуп, лхәит,
Аҗхәыс лыгәаҗра сара изгәаҗоит, лхәит,
Хазқәа тыҗҗы неизакыстәуеит, лхәит.
Хазқәа тыҗҗы хәхьз азынхоит, лхәит.

Ләылшът. Анышә еицартәит. Уи ашьха нхытц ауп иахьыҗоу, хьзысҗы иамоуп Ахматцка, аҗсышәала “Ахмат ишьха” аанагоит» (Аҗс. фольк. 2003: 263).

Араҗаҗы иахҗылоит аҗшьра амотив. Иаҗыри лареи злеиҗшым шыҗоугы, рлахьынцәа аоуп. Рәыцәаҗы рьешьарала иаадырҗшуеит рыгәаҗра, убас бзиа ирбо ауаҗы иааигәа аҗазаара иазку атцас шыақәдыргәҗоит.

Аҗсуа жәлар рхәамҗәа, шамахамзар, ажанрқәа зегы рҗы имаҗымкәа иахҗылоит аеҳәшьа лашьа ишьа анылуа амотив. Убас, «Аҗсҗа иахәшьа Мариа» (Аҗс. рфольк. 1995: 65–66) зыхьзу аҗоурыхтә хәамҗаҗны ақыртқәеи аҗсуааи шеибашьуаз, Аҗсҗа дычмазаҗеит. Уи диман аеҳәшьа, дара иузеиҗымдраауа аҗынза җшра-сахьала

еигъшын. Игъсымтаз ахъара кайтеит, иматъақәа лышәтцаны, лъырџашъаны, ар драгъхъагыланы хсанзгәы Рухъ абаа иахылмыжъырц Адиян ир. Иаргъы, уи акәхеит, дыгъсит. Адиян иакәзар, Агъсха иахәшъа дыгъсит, аха имам ихәан, идгъылқәа абжак еимитцәеит. Лашъа ишақәнагаз еигъш дымџагъылгеит. «Нас лыр даарыгъхъеит. “Аа, абаагъс хайбашъып” лхәеит. Даргъы рџаадырхиеит. Нас убыс адырра илтеит Адиян: “Уара шәақътмыркъазакәа сыдгъылқәа угеит, сахәшъа дыгъсын дызжуан, уи аха сумтеит. Аха уажәшьта угәуџаныз, хайбашъып, уара мазала ур уманы уааит», лхәеит. Лара лоуп ицәажәо, лашъа дцәажәошәа калтеит. Абас адырра илтеит. Нас лыр лыман даатцысын, Адиян ир дџарыжәлан Рухъ абаа иаахцаны икалцеит”» (Агъс. рфольк. 1995: 66). Абас Агъсха иахәшъа Мария лашъа ишъа луеит, иуасиат ажәа налыгзоит. Аамтала Мария лхаџсахъа абжъаратәи ашәышықәсақәа ирықәшәоит ухәаратәы икоуп. Мария лџызцәа афыргъхәысцәа XIX ашәышықәсазгъы иугъылон. Урт дреиуоуп Асланбеи Чачба игъхәыс Гъеч-гъха Дида, уи аханатәгъы лхатца дивагыланы деибашъуан, иаалыргъшуан афырхатцарақәа. Убас лызбахә хамхәар калом аполитикатә арена акны зтыгъ гәгәаза иаанызкылаз Агъсха лаша Тамара.

Абжъаратѣи ашѣышықѣсақѣа инадыркны ааигѣанза а҃суа
жѣлар, егъырт Кавказ ажѣларқѣа реигъш, ирчыдақазшыан қѣылар

ацара; уи фырхатцароуп хэа ирыцхьазон. Гэыгк рѣаидкыланы рааигэа, ма нхытц инхоз ажэлар ирыкэланы идырхэуан, арахэ рыхцаны иааргон. Икэлон ауаа хэынцаны ианааргалозгы. Уи шымцым шыақэдыргэгэоит атоурыхтэ хытцхыртақэеи жэлар рхэамтақэеи. Хэарада, ас еигш икэз ақэыларакэа еиѣызкаауаз, гыхагылаѣцэасгы ирымаз ахацэа ракэын. Аха икэан ахатца иааиваѣылоз ахэсагы. Урт рхыгыхьазара уамак ирацэамзаргы, ргэымшэара иаххэааны ашэақэа ажэлар ирзырхэеит, рыхьзи ржэлеи еидкыланы жэлар ргэалашэараѣы иаанхеит. Урт рхыгыхьазараѣы икоуп жэлар ргэалашэараѣы иаанхаз ахэса гэымшэақэа – ақэылаѣцэа ргызацэа: абзыгкэа рѣы еицырдыруа хатцамгыхэысын Гьач-гыха Дида – Агьсны ах Асланбеи игьхэыс; абжыуаа рѣы – Екатерина Ажэанба, Цыгьардатэи атауад Алимбеи Амаршьан игьхэыс, Екатерина Ануа, Тамшьтэи анхаѣы Камшьышь Шьахар-игьа игьхэыс (Маан 2006: 359–370).

К.Д. Мацавариани 1884 ш. агьсуа хэсақэа ркэзшьа ачыдаракэа азгэато абас ихэоит: «Иарбанзаалакгы гэаѣрак калар, иаразнак ала иѣыргышыгоу ѣыбгаѣазацэахон, рхацэа реигьштцэѣа – урт акы иацэымшэоз, игэымшэақэаз амазонкацэахон. Машэыршақэ акэзам, атауад Асланбеи қэылара данцози агацэа данрыкэлалози игьхэыс еснагь дицын» (Мацавариани 1969: 353–354). К.Д. Мацавариани ихэо атоурых иахылцит. А. Мықэба иааигэ тоурыхтэ хытцхыртақ аѣы Асланбеи игьхэыс лгэымшэара атэы абас ихэоуп: «Асланбеи ѣынтэ атаацэара далалахьан. Рагыхьатэи игьхэыс асаз тауадцэа Гьачаа дыртыгыхан, Дида лыхьзын. Агьсуа жэлар рфольклор аѣны иарбоуп уи ахатцамгыхэыс ззырхэоз азэы лакэны дшыѣаз, лхатца имѣагыгоз аибашьракэа ларгы дышрылахэыз, ахэаѣара, ахысра аѣны ахацэа дышрытцамхоз, атцыхэтэан еибашьрак аѣны аурысцэа итдырѣяз абзарбзан хы дыштанырхаз» (Мықэба 2005: 56). Агьсха иахэшья Мариа лхаѣсахьагы ихытхэаам, иреалтэу хаѣсахьоуп. Мариени Дидеи

рзы атаацэара акэзам аҕхьа игылоу, аҕсадгыл алахьынтца ауп. Мариа деибга-деизыда далцызар аибашьра, Дида дтахоит. Урт ыхьз-рыҕша атэы здыруаз ажэлар еикэдырхеит, ырыхчеит, атоурых иазынрыжыт, аҕаҕыцтэ рҕиамтакэа рыла.

Ажэлар ртоурых-фырхатцаратэ хэамтакэа зеггы шыатас ырымоу, изхылҕиааз атоурыхтэ факткэа роуп. Уа «имҕаҕысуа ахтыскэа ареалтэ тагылазаашья иахылцит» (Хут 1989: 39) ихэоит Ш. Хут. Аҕсуа жэлар еснагь раҕацэа ркынтэи рхы ыхьчалар акэын. Ианатахыз аамтазы ахацэа ырывагыланы ахэсакэагы еибашьуан.

«Шлар-ҕха Чырбеи Дамыри ражэабжь» (Аҕс. фольк. 2003: 246–248) акны Дамыр Дадан иҕхэыс дитхны атыркэ хэынтқар дигоит. Дамыр иҕхэыс длышьталаны Тьркэтэыла дцоит. Уа икэшэаз аҕсуа рҕыс ицхыраарала ахэынтқар дышьны, иҕхэыс дирхынхэуеит. Амҕахь иҕхэыс дишьуеит атыркэ «бхы инбырнаалеит» хэа. Аҕсны данааи, ицхрааз ачкэын дсыҕшаауеит хэа дишьталоит. Аҕны дыҕан иахэшья. Лашья ицэа лхикаауеит, аха нас дзышьтаз ачкэын лхата шлакэыз еиликаауеит. Ажэа анылнитца, мап лкуеит. Цьара сцоит, уи аус еилумкаакэа суццом хэагы наиапхэоит. Лара дкэыланы, ҕхэызбак ддэылганы, шыоуки дрылтон. Иаргы дхатца гееилган, еиликаауеит ара маанак шатцаз. Акэылараҕы инапы рхэын, лара лчабрала иҕалхэоит.

Чырбеи дхынхэны дааиуеит аҕны. Лара илыздыруамызт лус аҕы илыцхрааз Дамыр шиакэыз. Лгэы итаз ззеилымкааз лыҕстазаара имадара даҕсоуп хэа усгы дихэаҕшуамызт. Ахатца еиҕсуаз афырҕхэызба лзы уи ҕсык диҕызан. Лажэагы еилалгар каломызт. Ишьра леаназылшэоз аамтазы илбоит инапы злаҕахэаз ачабра.

Ачабра еснагь дырга чыдоуп. Атыҕха лчабра знапаҕы икалаз, ишнеиуа динасыҕхоит.

Ари ахэамтаҕы ачабра акэзам ихадароу, ихадароу аперсонаж хадацэа реизыказаашья ауп, хымҕада. Аха ус еҕа иказаргы, уи атэы

мхэакэа узавсуам. Избан акэзар, Чырбеи лхата лоуп ачабра Дамыр изто, лара лхата лразкы лчаптоит, ачабра – напеимдахьоуп, хэарада.

Чырбеи, икалап, амазонкацэа дырхылтцшътразаргы. Избанзар, амазонкацэа ириааиз ида азэггы рааигэара даарышьтуамызт, дара зызиааиз ршыуан. Атаацэара ианалалоз, ирабашьны изыртаслымыз, ириааиз иакэын рхы змардоз. Зызбахэ хамоу аҕхэызба Шлар-ҕха Чырбеи, Дамыр зегь рыла лгэы дшақэшэоггы дҕымшэакэа ҕа иалымхэеит. Аҕхэызба гэымшэа илтахын лыҕстазаара зеггы знапы ианылтцоз лара леиха дхаракызар. Атахрақэа рхэааҕы дшыҕаз анеилылкаа, иҕызара дақэшахатхоит.

Аҕсуа фольклор аҕы ахатэ тыҕ чыда аманы иахҕылоит фырхатцарыла аҕхэысаагареи фырхатцарыла хатцацареи ирызку асиужетқэа.

Чырбеии Дамыри рыхтыс акыр иазааигэоуп адунеи аҕы еицырдыруа Троиатэи аибашьра зхылҕаааз Еленеи Париси ирызку асиужет. Уи иеигьшу асиужет хҕылоит «Елена-ҕшзеи аҕхэыс-доумыжьхани» захьзу аҕабарда жэлар рҕаҕыц рҕиамтаҕгы. Дамыр игьхэыс Миназ дызлалеигьшым ыҕоуп Елена. Актэи мчыла атырқэа дигагар, аҕбатэи лхала туцьарк дицны дцоит. Аха рлахьынцақэа еигьшуп, насгы асиужет аҕны иара убра ада уаха цьаргы иахҕылазом ахтыс ашьата зхаз дара шракэуггы. Избанзар, ажэлар еснагь еичахауан, ауаҕы идоухатэ беиара, аҕшзара хазы амацара иалыркаауамызт. «Адыги ценили силу и красоту тела, но не меньше – силу и красоту души, без которых не прочны и первые» (Шоров 1989: 271).

Аҕабардақэа рхэамта В.Ф. Миллер дазаатгылоит абас: «В окончании первой половины сказки, именно в рассказе о встрече кабардинского князя с таинственным юношей, который напрашивается ему в товарищи и помогает ему добыть снова беглую жену, акад. А.Н. Веселовский усматривает присутствие широко

распространенного сказочного мотива “благодарных мертвецов”. Содержание подобных сюжетов состоит в том, что за оказанное ему уважение мертвец, на время воскресая, руководит героем и в конце концов помогает ему овладеть какой-нибудь красавицей-царевной» (Миллер 1979: 350–351). Ас еигъш агъсы абза дахьицхраауа атэы зхэо амотивкэа агъсуа фольклор афы ирацэаны иахъылоит, еихарак анашанатэ лакэкэа рфы.

Дамыр ыызара изызуаз Хьырбеи иареи анеигъырцуаз, диэхэоит хара имгакэа сасра дизнеирц; акабарда тауад ицхраауаз аргыс данцо иеихэоит иара икэнагахаша агъхэызба дшыкоу. Уи быжьыишыцэа Барахэынаа рахэшыа затэы шлакэу. Атауадгы хара имгакэа уи длышьталаны уахь дцоит. Дамыр Хьырбеи дишьталаны даннеилак, игъыло иахэшыа лоуп; акабарда тауад иигъшаауа Барахэынаа рахэшыа, игъхэыс лыгъшаараан ыызара изызуаз ачкэын иакэхоит. Ажэакала, агъсуа хэамтеи акабарда хэамтеи даараза еигъшуп. Ас еигъш икоу ахатца игъхэыс лыгъшаарафы ицхраауа, ыызара изызуа «аргыс» атыхэтэаны дтыгъхаханы, дахьиразкоху узырбо амотив иатэуп. В. Миллер ихэоит, ари аыза амотив акабарда жэлар рхэамтафы ада макъана уаха цьарггы ишигъымлац. Агъсуа хэамтакэа рфы имацымкэа иахъылоит хыхь иаахгаз асиужет аызцэа. «...На мой вопрос акад. А.Н. Веселовский, замечательный знаток сказочных сюжетов, отвечал мне, что он также не знает такого мотива, чтобы лицо, помогающее мужу добыть беглую жену, оказалась потом девой-богатыршей. Быть может, впоследствии будут найдены параллели и этому мотиву, но теперь можно только заметить, что в кабардинской сказке весьма искусно спаяны обе половины, представляющие развитие двух независимых друг от друга сюжетов» (Миллер 1979: 351–352) хэа азгэеитэит В.Ф. Миллер.

Дамыр Чырбеи дигарц азы ажэа анылнитцаггы, иаразнак дакэшахатхом, дзакэ хатцоу еилылкаанза. Барахэынаа рахэшыа

аҕабарда тауад, аибашыы Карабатыр Зана данҕылшэалак ауп даниццо. Лара, ахэамта излахэо ала, мызла қэылара дцон, амч ду лыман, дгэымшэан. Азэгыи ажэа лнитцазомызт, илыцэшэаны. Аха Карабатыр мчыла данылиааилак, дақэшахатхоит ыызара изура. Иазгэататэуп ара ишцэырцуа даара аинтерес змоу даеа тагылазаашыак: Барахэынаа рахэшыа данатцахалак ашытахь илцэызуеит лымч-лылшара. «До сих пор я была богатырь-женщиной; но, найдя богатыря-мужчину, превосходящего меня своей силою, я покоряюсь ему, бросаю свои прежние привычки и возвращаюсь к занятиям, свойственным другим женщинам: домашнему хозяйству, пряже и рукоделиям. Я хочу быть слабой женщиной; так будет лучше как для тебя, так и для меня!» (Сказ. адыг. нар. 1978: 191), хэа иалхэоит Карабатыр данылиааилак. Аҕабарда хэамтафы иҕоу амотив аҕны еипҕш Ҷырбеигыи Дамыр даниццалак нахыс лымч лхы ишалмырхэо, лхатца инапатцаҕа дшыҕазаауа агэра хҕаратэи иаабоит.

Аҕсуа жэлар рхэамтафы дыҕоуп Дамыр раҕхьатэи иҕхэыс ҕшза Миназ, аҕабарда жэлар рхэамтафы – Елена. Аха урт ракэзам ажэлар бзиа ирбаз, ажэа ззыркыз. Ражэа ҕхылда зызку, аҕоурых иазынрыжыыз ашынтэ раан аҕаацэара ианалала рхы здыркылаз афырҕхэысцэа роуп. Уи иахэазом аҕхэыс ҕсабарала Анцэа илзишаз анра еихау акы ажэлар ирыдыргалеит хэа. Мап, ажэлар урт рбоит фырҕхэызбара згым анацэа ракэны. «Подобный исход, вполне соответствует взгляду народа, среди которого записано это сказание, на роль женщины в семье. Народные симпатии с самого начала оказались не на стороне первого женского образа – красавицы Елены, потерявшей к тому же некоторые привлекательные стороны эллинской Елены: кабардинец сочувствует второй жене-богатырке, но такой, которая в титанической силе богатыря-мужчины нашла противовес своей силе и покорила семью, семейному началу, ревниво оберегаемому вековыми устоями черкесского народа»

(Лопатинский 1979: 389) хәә азгәеитоит 1889 шықәсазы раҭхьаза акәны аҕабардақәа рсиужет ақьаад ианызтаз Л.Г. Лопатински.

Аҭхәыс гәымшәа илызку асиужетқәа рҕы, акцент ахьыҕатцоу ан лышҭра ацареи аб ишҭра аaireи рҕоуп. Урт ахааназгы еинышәашьа змам факторқәоуп. Аҭхәыс лхатца дааныжыны даәазәы дицны дахьцогы иахнарбо уи ауп, макьана цқьа иҭышәнымтәалац аб ишҭра ҭсыеуп, уи ауп ларгы лхы иалырхәо, лыбналарагы зыбзоуроу илымоу аҭыжәара ауп. Аха аб ишҭра иғәғәаны ашьапы ианықәгылалак ашьтахь, ахьымзг изыргаз, датәазымбаз аҭхәыс лҕы ишьа иуеит. Уи моу, иара иеиха амч ду змоугы, хатәы ҭхәысс дигоит, иара уи алагы аб ишҭра аҭыжәара шагаз агәра хиргоит.

Кавказ ажәларқәа рҕы аҭхәыс лҭагылазаашьа бзиазтгы, атыркә жәлар рҕы иуадафын. Уаҕа иаиааиз ишитахыз ала аҭхәыс длызныкәон, иҕалон ҭхәысс данигозгы, аха мап лкыр дыргәакны дишьуан. Аҭхәыс араҕа илымазам ахақәитра, баандафык диҕызоуп. Аибашьраҕы иаиааиз ар рҭыза дихашәалафуп уи, хамтак дизафызоуп. Знапаҕы днеиз ар рҭыза, ихәатәы халымтар, ма дылшьуеит хәа далагар, усқан илзыҭшыз гәакран. Аха иҕалалон, дызгаз ишьра анлылшозгы, усқан лхы дақәитхон, илылшон лыжәлар рахь агьежра.

Аҭоурых иадыруеит даәа цакык змоу ахтысқәагы. Атәылақәа еимабзиахарц азы атәыла ахадацәа рыҭхәцәа ар рҭызацәа ирыртон. Уи аҭагылазаашьа еиха аполитикатә ҕазшьа аман. «Аҭхәысхәара» иатәу аепос асиужетқәа еихарак ихыркәшахоит аҭаца лҭахарала. Уи зыхьогы лҭагылазаашьа дахьанымио ауп. Зны-зынла лаб диҕагыланы, бзиа илбаз аҕа дицны дыбналоит. Иаҭаххаргы лаб диҕагыланы деибашьуеит. Ус иҕоу ажәлар рыбзиабара даҭсаны иаабазом. Лхатца ари лҕазшьа анибалак, длыцәшәо далагоит, мап лцәикуеит, дишьуеит (Липец 1983: 12).

Атыркә ҭоурых аҕы аҭхәыс-баандафы ллахьынца, лхатца илахьынца иахьҭшын. Лыҭсы ҭоуп лхатца дахьынзаҕоу. Уи

данҗахалак, ма данҗуслак, ларггы дышыны дицыржуан. С. А. Плетнева иазгәалҗоит, атиуркцәа рҗы ажәйтәан аибашыы ицыржуаз игъхәыс-баандаы лакәын, игъхәыс хаҗа илкысзумызт. «В целом парные погребения весьма напоминают одиночные захоронения воинов, потому что женщина положена в камеру умершего мужчины в качестве его имущества так же, как вещи или лошадь. Эти погребения были не семейными склепами, а захоронениями богатых воинов со всем необходимым, что может понадобиться в загробной жизни» (Плетнева 1967: 204).

Атцыхәтәаны, еихшыаалак ахасабала иаххәар халшоит, раҗхәатәи ауаажәларратә шыақәгылашыа аамҗа аазырҗшуа ахәамҗақәа рҗы, еихаракггы аепос, агъхәыс лхаҗсахыа аарҗшраҗы ацхыраара канатҗоит амагиа ахархәара, адоуха, аҗахәатәы акалара, агъшзара ухәа агиперболизация гәгәаны ирызуп. Абжәаратәи ашәышықәсақәа ирыҗаркуа аҗоурых-фырхатцаратә хәамҗақәеи ашәақәеи рҗы агъхәыс ичыдоу амч лылоуп, ахатца диааиуеит, дгәымшәоуп, дамазонкоуп, ақәыларакәа еиҗылкаауеит, җхыагылара луеит, икалалоит ахацәа реигъш мызла хызрацара данцоггы. Урт ирышьҗаланы иааиуа ахәамҗақәа – алакәқәа рҗы агъхәыс даҗа ганкы ала даарҗшуп: уи илымоуп ахшыҗ чыда, деилкыоуп, илылшоит ахатца изымзбо аусқәа рызбара. Ажәакала, аамҗа цацыҗхыаза агъхәыс ламплауа лыҗсахуеит лара еиха излалзыманшәалоу ала.

Иазгәатәтәуп, агъхәыс лыҗшзара атәы иалкааны ажәак ала ихәазам, иаарҗшуп ажәлар иаҗыртцаз итрадициатәу рформулақәа рыла, мамзарггы аепитетқәеи, аметафорақәеи, аиҗыргъшрақәеи рыцхыраарала. Икан иара убас аамҗа, агъхәыс лыҗшзара лымчраҗы ианырбозггы.

Алкаақәа. Актәи ахаҗы иарбоу атемақәа рыҗҗаара иахнарбеит агъсуа фольклор акны агъсуа җхәыс лҗагылазаашыа, лчыда каншыақәа, лахракырақәа ртәы, иара убас лыҗсыҗерақәаггы. Урт

зегъы аамта икэнаргылоз апроблемакэеи асоциалтэ гъстазаарафы дара рхатакэа иааныркылоз атыгъи ирыдхэалан. Урт цэыртцуан алакэкэа, амифкэа, алегендакэа ухэа рыкны хадара зуа персонажцэаны. Шамахамзар алашара, абзиара, ахэыштара аикэырхара ирсимволны акэын ажэлар ишаадыргъшуаз ахэса рхафсахъа. Аха апатриархат ашьага есааира игэгэахацыгъхъаза, ахэыштара еикэырхафыс иказ агъхэыс лказшьа акны ицэыртцуа иалагеит ауафы игъырхагоу, дызмырфео ачыдаракэа. Ара агъхэыс дкалеит дыцънышны, дфыстааны, дтакэажэы-омаганы. Агъхэыс лтеитыгъши лказшьеи ирыхтысуаз апсахракэа ибзиазаны ирныгъшит алакэкэа, еихарак анашанатэи абзазаратэи.

Аепос афы иахгъыло ахэсакэа зегъы еидызкыло аказшьакэа рымоуп. Амала урт рцэыргашъа еигъшым, хэарада. Ара икоуп: Саганеи-Гэашъа, Гэында-гъшза, Лызза ртыгъха, Нацэа Качча, Зылха. Зегъы дырхыхэхэоит Саганеи-Гэашъа. Уи лхафсахъафы еизгоуп лара лаамта иатэыз агъхэыс идеал лыбзиаракэа зегъы – адоуха, амчра ду, анра, агъшзара, ахаара. Апсуа нарттэ епос акны Саганеи атцыхэтэантэи лымчра ахъахбо лыгъха Нарцъхъоу дымтарсны даниго икалцо ашэира акноуп. Ажэакала, Саганеи-Гэашъа шэ-фык дранзар, егырт ахафсахъакэа еиха атаацэара мац иадхэалоуп. Урт хызра ицо афырхацэа рыхэсакэа роуп. Аха уи астатус афы мацара иаанырмыжъзеит ажэлар. Хара иаабоит урт афызара, аргъажэара ныкэырго, цъара-цъара цэгъа ирымбо икоуп ахатца ифагыларагъы (Зылха лхафсахъа).

Урт ирышьтанеиуеит абжъаратэи ашэышыкэсакэа ираазаз афыргъхэызбацэа. Атоурых-фырхатцаратэ хэамтакэа рфы урт рхафсахъакэа ааргъшуп фырхатцарыла «агъхэысаагара» амотив иатэу асиужеткэа рыкны.

АФБАТӨИ АХЫ:
АПХӘЫС ЛХАҘАРА АЕВОЛИУЦИЯ АПСУА ЕПИКАТӨ
ЛИТЕРАТУРАҘЫ
(1930-төи – 1950-төи ашықәсқәа)

2.1. АПХӘЫС ЛСОЦИАЛТӨ ХАҘАРА ААРҘШЫШЬА АПСУА ПРОЗАҘЫ

Апсуа сахьаркыратө литература аҗиара атенденцияқәа уанрыхәапшуа, иузгәамтарц залшом уи иахтысуа аеыпсахрақәа. Асахьаркыратө литература рапхьа ашьаҗа анакы, Асовет мчра ашьақәырғыларазы ақәпарақәа мөапысуан акынтөи, уи аҗагылазаашьа гәгәала ианыпшит. Ашьахьгы, асоциалисттө пстазаара, аколнхарақәа реиҗкаара ухәа ирыдхәалоу атемақәа роуп ихадоу атып змоу. Нас Аңынцътәылатө еибашьра ду атема цәыртцит. Иара убас XIX ашәышықәсазы аурыс царизми атырқәа султани имөапыргоз аполитикатө мчрала еиҗкааз апсуа-адыга жәлар мчыла рхыртәара тематика тбаала ирныпшит апсуеи адыгеи литературақәа. Ажәакала, алитература иҗаз аамтөи адоухатө тагылазаашьеи аерықәыршәаны иҗиауан.

Апсуа сахьаркыратө литератураҗы апхәыс лхаҗсахьа инартбааны иахьцәыргоу аөымтақәа мачым. Урт иреиуоуп Д. Гәлиа «Камачыц», И. Папасқыр «Апхәыс лыпату», «Төмыр», Ал. Цьениа «Анымирах – өыца рынцәахәы», Ал. Гогәуа «Елана», «Аси амацәыси», «Асду», «Ашыцра», Н. Тар-пха «Матциса», «Бзыптөи аповест», Шь. Цкадуа «Апхәыс ласы...», «Аччара баөы алоума?!», Шь. Аңынцәал «Амзаҗа ангыло» ухәа ирацәаны.

Аамта цаципхьаза, атрадициягы аөапсахуеит, иатөым – аднакылом, имыцхәу – алнахуеит. Жәытө-натө аахыс апсуа цасқәа ируакуп ашьоура. Ихаөсыз ашәышықәса алагамтазы, иахылҗиаауаз атрагедияқәа инарымаданы аөазышәарақәа ыкан уи

аҕыркәкәаразы. Ари азцаара раҕхьаза акәны инейцыхны дазаатгылеит Л. Кәйтцниа ипоема «Шьаризан» (*Кәыцниа 1955: 430–508*) аҕны. Уи ишьтахь ари апроблема ицегь инартбааны иаарҕшхеит И. Папасқыыр ироман «Үемыр» (*Папасқыыр 1955: 3–258*) аҕны.

* * *

Л. Кәйтцниа ипоема «Шьаризан» аҕны иааирҕшуеит ифырхатца хада Шьаризан, ақытаҕы еиҕкаау акомҕартә организация амазаныкәгаф Астана иҕызцәеи иареи рыбзоурала, ажәйтә цаскәа мап рыцәкны, асоциалисттә ҕсҕазаара ду дарҕажәҕаны дшатцагыло.

Апоема асиужет излахәо ала, анхаҕы Шьмаҕи игҕшәмаҕхәыс Харихани ирызбоит рыцкәын Иасон ҕхәысс дизааргарц дара иргәаҕхаз атыҕха. Иасон усқан даҕазәы игәы лызцон, аха иани иаби рҕагылара илымшазт, дара ирҕахыз дизааргоит. Рацәак изеидынхалом, еилытцуеит дара. Иасон «иабхәараа» ихымзгыршьоит ари аус, рыхымзг рхырхырц азы рымахә дыршьуеит. Иасон иани иаби быргцәоуп, ишьа руртә еигҕш иҕазам, ирылшазом. Аха рыцкәын ишьа зушаҕы хатца-тынха дырмоуит убасқан. Аха Иасон иахәшьа еитцбы Шьаризан илбон лани лаби шаҕа игәжәажәоз, убри аҕнытәи илызбоит лашьа ишьа лара илурц: «Сара сыҕоуп, сара сшьоуҕуп! / Сара изуеит сашьа ишьа!» (*Кәыцниа 1955: 491–492*) хәа хәаны, лаб иматәақәеи иабцъари аашьтыхны, ддәықәлоит лашьа ишьа аура. Аха амҕан дирҕежъуеит Астана. Шьаризан лыҕсҕазаараҕы Астана ихадароу ароль ааникылоит. Үемыр иейташьақәгылараҕы Миха ишыҕаитцаз еигҕш. Арт аф-фырхацәак ианраамтаз ироуыз ацхыраара иабзоураны амҕа иаша ианылеит. Ирылшеит рхы иаиааины ахьхьа-цъцъахәа инхоз ацъажәлар рылагылара.

Л. Кәйтцниа ифырхацәа Шьаризани Астанейи рыбзоурала иҕаҕиҕеуеит аҕсҕазаара иацәтәымхаз, игҕынгылаз ацаскәеи ақабзқәеи, анарха змам аҕазшьа бааҕсқәеи. Зина леигҕш Шьаризанҕы луаажәлар дцәатәы шыаҕаны даарытцагылоит.

Ажәакала, Л. Кәйтәниа илшеит ипоема ала ашыоура ақәызбара, аҫагылара. Уи ишьтәйтәз ауасхыр алтшәа хбоит И. Папасқыыр ироман «Темыр» аҕны. Арт аҫ-аҫымтәк аҕсуа ипсихология аҕсахраҫы, ифилософия артбаараҫы, хәарада, иҕартәз анырра маҕзам.

* * *

И. Папасқыыр ироман «Темыр» еиҳарак изызку ауаҫ ҫыц (Темыр) ихаҕара аарҕшра ауп. Темыр ихаҫсахьала, уи ишыақәгылашыала иаарҕшуп ажәйтә ҕасқәа, ашыоура назлоу мап рыцәкра шаҕахыу. Афырхатә хада ихаҫсахьа иначыданы, араҕа ицәыргоуп аинтерес зҕоу ахаҫсахьақәа жәпакы. Урт рахьтә ирылҳаар халшоит аамҕа ҫыц азықәҕаҫ Зинеи, амал иарцәыцәыз, цәҕарамзар бзиа ҕазымҕо, ажәйтә аамҕа адгылаҫ Катиеи.

Зина, ароман аҕны иахҕыло абзиабара атема зыкәша-мыкәша иҫио хаҫсахьоуп. Лара аҫыц аамҕа аaira дадгылаҫуп, дырзықәҕоит аҕшыгара ҫыцқәа, аколнхара ашыақәыргылара ухәа реиҕш иҕоу азҕарақәа жәпакы рызбара дазхиоуп, лҕәы былует, ауаҫы дизааигәоуп. Лара лсахьа абас иҕихует ашәкәыҫы: «Қәрала дмаҕын Зина, аха лоура, лытбаара назахьет ухәаратәы дыҕан. *Аҕармашәа дҕат-ҕато дәеиуан, ахшцәа лхьыкәкәо. Аҕшыкы, лхы-лҕы аазыҕьежьны, еинааланы, лыла тбаақәа ллакыҕа иныҕҕыр-ааҕҕыруа рхала итҕыҕаауан. Лыхцәы ҕшқа лмаҕҕахәара аҕынза еҕааҕымхо иназахьан. Лажәа хаакәакәараза угәы инаҕәынҕабло, инадзытло ахәша нықәнашыуан» (Папасқыыр 1955: 7).*

Автор Зина лхаҫсахьа анцәыриго нахыс аҕхьаҫ дизааигәахоит, избанзар аҕсҕазаараҫы зегьы ирейхау ацәанырра – абзиабара лыҕсҕазаараҫы акыр гәәкра лзаанагоит, аха ицәоушыаша, атыхәтәанынза уи ахьчаразы дықәҕон, иаҕлылшоит аиқәырхара.

Зина илҕаргыланы иаарҕшуп Катиа лхаҫсахьа. Автор Катиа лхаҫсахьа хықәкыла ишааимырҕшуаҕы, лхымҫаҕашьақәеи лцәажәашьақәеи рыла иаразнак еилкаахоит ҫнутаҕалаҕы,

адәахьалагы анегатив мацарала еибарку азә шлакәу. Катиа дыгъхәыс хгъароуп, дазгәышьуеит апартией анхафьжәлари реибарфара, аколнхара аҕалара агъырхагахара, иалшозар гъытфыкгы ауаа реибаршьра. Катиа лҕазшьа чыдақәа ируакуп ашьыцра, ауаа реичырчара ухәа реигъш иҕоу ацәафә баагъсқәа. Катиагы «илзыгътәаз» ахәаа дахытцуеит, уи иалтшәахоит лҕакрагы, уи дааннакылом, аха лгәы калыжьуам, лгәыграқәа рацәоуп. Уатцәтәи амш дазыгъшуп. Зинагы згәы камхауа, гәыграла итәу агәы зызтоу гъхәызбоуп. Аха Зина лгәыграқәа зегы абзиабара ауп изыдхәалоу.

Ароман аҕны иааргъшу ахафсахьақәа рахьтә автор еиха иқәманшәалахақәаз иреиуоуп Мыкычи Зиней рхафсахьақәа. Мыкыч ароман ахы инаркны атдыхәанза ииуо-иихәо бзианы идыруеит, дақәшәоит ахымфәгъгашьа, гъсабарала агъангъашра илоуп умхәозар. Акырынтә иус хәымгақәа рыла игәы итәикхьан, иеазишәон Зиней Тәмыри реикәкьара.

Зина Тәмыр иагъхьагы ажәйтәрақәа ркагъсара далагеит. Лара илылшоит атцасқәа рфәагъхьа лхы аиааира, блаартыла амфә иаша аныгъшылара. Ароман аҕны рагъхьа данцәыртцуа инаркны, цъара дтәоны даабазом, зны азы аалгоит, зны лҕаацәа рхәы калтцоит, зны асасцәа пату рықәылтцоит, зны аколнхарафәы аус луеит. Ажәакала, тәамфәхәк лыманы дахбазом, еснагъ цъара уск лнапы алакуп. Қәрала кыр дышмачугы леилкаара дууп, агәыртцкәыл бзиа лымоуп, аколнхара аамта иатәу акәны илыдылкылоит, лаб уи далалтцоит, уимоу лхаҕа акомфәреидгылагы далалоит.

Иазгәатәтәуп, Зина лыла агъсуа сахьаркыратә литература рагъхьазакәны ишалагалаз аколнхаф тыгъха, акомфәреидгыла алахәылаф лхафсахьа. Абар, уи азы В.П. Анқәаб иихәо: «Агъсуа сахьаркыратә литература атоурых аҕны Зина рагъхьатәи колнхафы зҕабуп... Зина лхафсахьала И. Папасқыр агъсуа гъхәыс аколнхарахь лнеира ааргъшра инаваргыланы, ицәыригоит рагъхьаза акәны, агъсуа

пѣхэыс ауаажэларра-зеипѣштэ ус аѣны лактивистрагѣы» (*Анѣаб 2014: 206–207*). Хэарада, автор Зина дызцеитцаз аидара хѣанѣан, аха хѣгѣы иаанагоит ишахэѣаз еипѣш уи ашьѣыхра лылиршеит хэа. Иазгэаѣатэуп, Л. Кэыѣцниа ипоема аѣынѣгы аколнхара атема цэыргоуп, аха арѣиара атэы хэазам, убри аѣнытэи аколнхаѣпѣхэыс лхаѣсахѣа аарпѣшра илшеит хэа хазхэазом.

Зина зегѣы бзиа деицѣрбоит лыразреи лѣэышреи рзы. Шѣ.Д. Инал-ипѣа иазгэеипѣоит: «Ашьха зыхѣ еипѣш дыцѣкоуп, дыгэрагоуп Зина лхатэ пѣстазаараѣгы. Абзиабара, агэыкра-цэа лхыкэкеоит дшынеимоу, далатцэаны дыѣкоуп агѣстазаара, дгэыргѣахэ-пѣстазаароуп лхатэ» (*Инал-ипѣа 1987: 296–297*). Атцарауаѣ ишазгэеипѣаз еипѣш, Зина лхы инаркны-лшьапаѣынза абзиабара лылыжжует, лгэыла цѣкэын ѣемыри лареи рыгэѣа еизыбылуеит, еиѣынѣэауа бзиа еибабоит, ажэагѣы еимырдахѣеит рыпѣстазаара шеилартцо ала. Аха ирпѣырхагахоит атцас баапѣс – ашьоура. Зны, акѣы ихаразамкэа, ѣемыр иашѣа дыршьхѣан. ѣемыр ашьа идын, ишьапѣса ишэарц азы ашьѣаѣа дшырхыз Зина лаб иѣны днанагоит. Зашѣа ишьоура иазгэышьуаз, ѣемыр избоит Зина лаб дишьырц, иара убри алагѣы «ихѣымзѣны» иду ашьоура наигзарц. Аха настэи ахѣысѣа иахдырбоит иѣыза бзиа Михеи аамѣа ѣыци рыбзоурала игэѣакѣа мап шырцэикуа. Ииашоуп, ѣемыр ашьоура даѣэыѣит, аха ипѣсы еипѣш бзиа иибоз Зина наунагза мап лцэикыр акэхоит, аѣабз излаѣо ала ус иахэѣоуп. «Зина – натура нежная и вместе с тем решительная, она более склонна к освобождению из-под власти обычаев и готова стать опорой ѣемыру, войдя в его смятенный душевный мир. Но он отвергает помощь девушки, из-за «чести» он готов заглушить и свою любовь» (*Бгажба, Салакаѣ 1968: 45*). Зина лхаѣсахѣа ѣемыр ихаѣсахѣа ааста акыр игэылыртэаауп. Уи еснагѣ илѣаху лдыруеит. ѣемыр макѣаназы цѣѣа дазыѣатцазам аѣыц пѣстазаара шѣаѣа гэѣэала дагэылагылартэ еипѣш. Ус даабоит Москва атцара данѣалалак ашьѣахѣтэи ипѣстазаараѣгы.

Зина ацара шлымамгы, гҗабаратәла еиха еилылкаауеит аҗстазаара иаҗаху, имыцхәу, ма уи иагҗырхагоу.

Зина илықәыгәғәоз аҗстазаара аҗагәҗасрақәа еихагы ддыргәғәоит, анхара-анцыра лгәы азыхәо дҗартцоит, аколнхарағгы ирейгҗу аусуәцәа дырхыргҗхьазалоит, изныкымкәагы агазет «Аҗсны Каҗшь» лсахьа җыхны ианыртцоит, убас ахамҗақәагы ланаршьоит. Абри зеггы лзырҗатцо җемыр иахь илымоу абзиабарей агәыгрей роуп, избанзар Зина агәра лгон мышкымзар-мышкы җемыр лара лышҗа дшыгҗежьюа. Ус шакәызгы, Зина аҗаҗахьа лықәылцоит, җемыр аҗаацәара далалаанза цьаргы лхы шылмырхо азы. «Пенелопе Одиссеи дзыгҗшын, игҗсрей ибзареи ртәы лзымдырзо, убри аиаша еилылкаанза хәа. Зина җемыр дзыгҗшын уи иәнутҗкәтәи ашьоуратә еибырххара аҗахәтәы дахькылнаго лзымдырзо, иара даәазәы дааиганы, аиаша еилылкаанза хәа» (Анқәаб 2014: 203). җемыр аҗарахьы дахьынзақаз, Зина баша аамҗа лырзуам, аколнхарағы лусурақәа ирылҗшәаны лыхьыз-лыгҗша шыҗыҗуеит, зеггы деицырдыруа дҗалоит, лышьҗазааәцәа рацәаәхоит, аха лара рагҗхьатәи лыбзиабара лгәы иҗатцәахны дааиуан.

Аамҗа цон, аҗстазаара иарблақьоз, ажәйтәрей аҗатәрей рыбжьара иҗаз шыҗа ирдыруан изхатҗылатәу, изхатҗылатәым. җемыр иакәзар, еиликаауеит Зина лыда гҗстазаара шимам. Иәыза гәакьа Миха ибзоурала ирыбжьаз ашьоура ажәйтәра инаҗаны, Зиней иарей рыгҗстазаарақәа еилартцоит, уи алагы ашьоура ааныркылоит.

Автор ус баша ароман антәамҗа чарала ихыимыркәшазеит. Миха шәақьла дахьирхысуей уи данхысуа «Наунагза абри ахысрала ишьызааит ашьоура!» хәа ихәо ажәақәей ирыҗоуп асимволтә җақы. Миха ихысрала «ишьуеит» аҗстазаара иацәтәыму аҗасқәа. Убри инақәырццакны уи ахысрала ишьақәгылоит аҗаацәара ғыц.

Ажәакала, И. Папасқьыр ироман «җемыр» афырхацәа Зиней Катией рхағсахьақәа рғы иаабоит еинышәашьа змам аҗазшьақәа:

[illegible]

Автор ирѣиараѣы еигъш, агъсуа сахъаркыратѣ литератураѣгы ихадароу атыгъкѣа руак аанызкыло Зина лхаѣсахъа гъхъаѣа аѣыц гъстазаарахъ ирыгъхъон агъхъаѣцѣа. Агъсуа тыгъха лѣышра иабзоураны еикѣхеит аижѣлантѣкѣа, иагъцахеит аѣаацѣара ѣыц. Зина лхаѣсахъала И. Папаскъыр агъхъаѣ еихѣеит аамѣаѣа зегъы ирнаало агъсуа тыгъха бзиа еснагъ дшыѣоу.

Ап̣стазаара җыц, ауаа дара-дара реизыҗазаашыақәа, Асовет мчра ажәлар ирнаҗаз алшарақәа, г̣хьаҗа алахтырахь ишчатәу ухәа азцаарақәа жәпакы азҗлымхара рзиуан И. Папасқьыр (*Куҗниа-пҗа* 1977: 85). Ашәҗәыџы ироманқәа «Ҙемыри» «Ап̣хәыс лыпатуи» рҗы хықәкыс иман ауаџ җыц иаазара, иееим атасқәа раг̣ырҗәкәара,

агъсуа – асоветуаа амѡа икѡцара. «Агъсуа гъхѡыс лхаѣсахъа иатѡанакуа шъарда ирацѡоуп, крыѡоуп хажѡлар рѡоурыхтѡ гъстѡаараѣы, рдоухатѡ культураѣы, ажѡакала, хабѡазара атцкаркѡа зегъ рѣы уи лышьѡамѡа гѣгѡаза даларсуп» (Қапба 1996: 95) хѡа азгѡеитѡит акритик Р.Хѡ. Қапба.

* * *

Ароман «Агъхѡыс лыпату» рагъхъа «Хъмур лымѡа» ахъзны итѡтит 1949 ш. Ашьѡахъ, 1960-тѡи ашыкѣсқѡа рзы ароман харѡѡааны еитѡтыжъын, ахъызгъы гъсахын. Уи хъзыс иаиуит «Агъхѡыс лыпату» хѡа. Ароман шъақѡгылоуп х-шѣкѡык рыла, иухѡар калоит хаз иѡоу х-романк романк аѣы еилагъзоуп хѡа. Иагъа ус иѡазаргъы, хгѡанала, автор актѡи ашѣкѡаѣы даангылазтгъы еихѡа ароман ахѡабѡиара еигъхон, избанзар араѡа иныртѡоуп гъхъаѡа иѡалап хѡа угѡы иаанаго ахѡысқѡа зегъы.

Автор иѡахын Асовет аамѡа илнаѡаз амчра иабзоураны агъсуа гъхѡыс гъхъаѡа ишлызхаз хѡара.

Ароман ахъз агъсахра атѡы ххѡозар, автор ихаѡа абас иѡуан: «После выхода в свет “Пути Химур” я подумал о том, что было бы неплохо, если б, изображая события из абхазской жизни, попытаться поставить и вопросы общечеловеческого значения. С таким намерением я и принялся за работу, одновременно решив дать название роману “Женская честь”, так как оно больше отвечало сути моего замысла» (Папаскири 1967: 3). Ииашѡѡѡыны, ароман ахъз ѣыѡи аханѡтѡтѡи агѡѡаки еихѡа еикѡѣыртѡа иѡалеит.

Акритик Вл. Атѡнариа «И. Папасқъыр ироман “Агъхѡыс лыпату” аѡынѡа “агъхѡыс лызѡара” агъсуа литератураѣы асѡак амѡхак аманы ишьѡыхмызт» (Аѡнариа 1973: 89) хѡа дахѡагъшуеит. Уи иашоуп ганкахъала, аха даѡа ганкахъала уахѡагъшуазар, Д. Гѡлиа ифърхѡѡа Камачыѡ лыѡазара еихѡа еихѡауп Саида лаастѡа. Избанзар, хъыхѡѡажѡо ароман аѡны конкретла автор иахъирѡазом Саида аибашъраѣы

иаалырѓшыз афырѓхэысра, ииашоуп, уи аибашьра дахьцоггы акратцанакуеит, аха уеизггы, мацк дланарѓеуеит зны дымтцазырсхяз иахьырхэра ахатыѓан, аусура длыдкыланы, «иаазара» даналаго. Камачыѓ лакэзар, лшьа луеит лыѓстазаара еиқэызмыршэаз иѓы. Саида илылшон даеакала лхы мѓаѓылгар. Лхата ашьоура анлылымша, лхатца илиршар акэын уи аус азбара. Аха ус иѓамлеит. Ашѓѓыѓы уи азтцаара даеакала избеит, Камачыѓ лхаѓсахьа ари азтцаараѓы аѓыжэара аго иѓоуп.

Ароман ахы инаркны атцыхэанза изыхьзынѓылоу, изызку Саида Арзын-ѓхэ лоуп. Ахтысқэа рѓырак лара лыкэша-мыкэша имѓаѓысуеит, иаххэар ѓалоит, лара лоуп хэа изыдхэалоу аѓымта агэыцэ хада.

Ароман раѓхьатэи адаѓьақэа инадыркны иалагоит Саида лымтцарсра ала. Саида дымтцазырсыз рѓынтэи дрымхны дааргоит Леуарса Гэынба дзаѓхьагылаз, илзымдыруаз арѓарцэа. Леуарсеи лареи гэаѓхеибашьоит. Абарт ѓхьаѓа еинасыѓхар ѓалап хэа аѓхьаѓ игэы аназѓо аамтазы, автор ахтысқэа иртцэиуеит даеацъара. Саидеи Леуарсеи раб азэ иакэзаап! Аамта кьаѓк ала ариаѓара хтыс зыхтыгэлаз Саида кыр илцэыуадаѓхеит дызлашэаз атагылазаашьа алтцра.

«Бара, ахатцамѓхэыс ззырхэо аѓхэызба боуп, зыпату ахьчара зылзыршаз. ...Бара ибылшаз аѓара, бықэла зықэлоу ахэсахэыцқэа қэыѓшқэа зеггы ирылшауам» (*Папасқыр 2008: 33*) хэа данымтцадырс ашьтахь леиқэырхаѓцэа руазэк – Леуарса иихэо ажэақэа заацэоуп, ус лзухэар ѓалон аибашьрахьтэ даныхынхэы ашьтахь, аколнхара ѓнапык рыла данахагыла. Автор игхақэа иреиуоуп Саида ашэахэареи, акэашареи, ачамгэыр архэареи, азахреи, аибашьреи, анхареи-антцыреи ухэа зеггы дрызѓазаны, дырзыманшэаланы лаарѓшра. Усѓан иаразнак ххаѓы дааиуеит Д. Гэлиа и-Камачыѓ, хэарада, арт раѓхьатэи ароманқэа излареиуоу ала иахьеиқэѓыртқэоггы мацзам.

Иааидкыланы иаххэозар, Саида лхафсахьа ацэыргашьа цэгъазам, иаразнак ухы-угэафы дааиуеит, зны-зынла икалцо мыцхэцэоума шухэоггы. Аха агъсуа гъхэыс лхафсахьа инартцауланы, мөхагы тбаала автор хыкэкыс ианышьтих, ифырхатца лыхъзгы дэзхэыцыр акэын, еиха еигъхон, хэарада, гъсыуа жэытэ хъзык лымазар. Ускан агъхьафгы еиха гэыблыла дидикылон. Убри акнытэ, еиха ииашахон рагъхьатэи лыхъз Хьмур лзааныжъызтгы. Даеа ганкахьала уанахэагъшуа, Саида лыхъз еигъш илылоу агъсуарақэагы мацуп, дырцэыхароуп атцаскэеи-ақьабзкэеи, уи – дсовет уафуп, дуаф ыцуп.

Ароман рагъхьатэи адакьақэа инадыркны агъхьаф иаразнак еиликаауеит автор ифырхатца дышлеичахауа, бзиа дшибо. Уртқэа рныгъшуеит лара данлыхцэажэо, ма лпартрет анааиргъшуа. И. Папаскыыр казара дула итихуеит ифырхатца лпатрет: «Амза-ға еигъш ипаза ллакта инацэхыкны икыдыз лыцымшь кахэхэақэеи, лзамға аташэашэара хэычқэа иамази, амалагы агэкыра зтаз лхы-лфы ахынеимоу иацхраауан. Даныччоз, лылақэагы, лзамғагы, лыцымшьқэагы, лхы-лфы ауразоуроу еицыччозшэа убон. Лыци лышэи мыцхэы игъшзан, еинаалан» (*Папаскыыр 2008: 87*).

Саида лымтарсра атэы далацэажэо Вл. Атцнариа иазгэеитоит: «Лхы дақэитымызт агъхэыс лынасыгъ азбарафгы, избанзар ихы дақэитымызт ахатцагы доухала» (*Ацнариа 1989: 116*) хэа. Ари агэаанагара хара хзақэшахатхом, избанзар агъхэыс ианылтахха лынасыгъ лара ишылтаху еигъш илызбон, ахатца иакэзар, ианакэызаалакгы ихы дақэитын доухала. Угэы еихыызшьуа, Саида леигъш иказ атыгъха бзиа дымтазырсыз лара илыкэнагамызт. Аха автор гъхьақатэи игэтакқэа раарпшразы урт ацхыраара ду картцеит.

Саида дызхылтцэфъаз рышка данырга ашьтахь лтагылазаашьа уадафхеит. Дацэшэон ауаа «акашэарах» хэа лзырхэар, ишакэым илыхцэажэар хэа. Илыздыруамызт гъхьақатэи лыгъстазаара

зеипшрахоз, бзиа дызбоз Заур мап «сцәикрыма» хәагы дхәыцуан. Ажәакала, аҗхәызба аҗстазаара лгәы ахшәаны дыкан. Ииашоуп, лаби ланҗсеи гәыкалатцәкәа дрыдыркылеит. Лхаткы камыршәуа илывагъежьюан. Уи аамтазы ацәгъаршәы Патыхә еитцакәақәарақәа ирыхкәаны Саида лнапала лашәа дылшыырц мацк ауп иаалыгхаз. Аха, Патыхә дзакәыз анеилылкаалакгы, аусқәа даҭеакала ихәаакәтцахоит. Абрақоуп Саида деиҭамсны, дыгәгәаны, згәы былуа, аиаша иашьтоу җхәызбаны дахьахбо. Уаанза, уи даарҗшын «зҗаб еитцахак, здырра-згәамч мацу, зхатәы гәырқәкәа цәыуо аҭны итәоу лакәны» (*Инал-ица* 1987: 299). Ароман афырхатца хада ас еипш ләыҗсахра даараза акратцанакуеит аҗхьаҭ изы. Авторгы уи еиликаауан, убри азоуп ароман ахы инаркны атыхәанза Саида лахь имоу абзиабара убо изыкаитцогы.

Саида еиха аҗхьаҭ дизаигәаахоит аҭаацәара даналалакгы. «Лдоуха ашьақәгылараҭы акырза атцанакуеит абзиабара» (*Айнариа* 1973: 93), ииашоуп автор иааирҗшзом бзиабара дук Заури Саидеи рыбжьара. Еиҭынцәааны бзиа еибабо, еиразкхандаз хәа урызхьаауа иҭам.

Саида лхаҭсахьаҭы еиҭагылоит зынза еицәтәыму ҭ-казшьак: агәгәареи аҗсыҭареи, аиашеи амци, агәрамгара, азатцәра, атәыуареи аччареи ухәа. Урт еснагь рееитнырыҗсахлоит, зны-зынла имыцхәцәоума ухәо аҭынза. Саида ароман аҭны, аҗхьа данаабо леилкаара мацушәа, ауаа лзеиҭымдраауашәа дахьаарҗшу ауп лара ҭныцкалатәи лдоуха ахьеизхәуа, аҭахьартбаауа. Урт аҭеитакрақәа адәахьала уамак илынлырҗшуамызт, избанзар уи илдыруан лара аҗстазаара дцәатәышьаҭаны данаҭаххашаз аамта макьана ишымааицыз.

Иҭалеит уи аамтагы. Саида ахацәа гьеқәа реипш лхы аалырҗшит аҭаацәараҭы, аколнхараҭы, аибашьраҭы, атынч җстазаараҭы. Саида аибашьра ацара даназхәыцуазгы иаартны

илхэазомызт лтаацэа рёы, аха лазцаара ианалагалакгы, «...ажэйтэ ашьхаруаа анхдыртэоз, жэпафык ахэса ахацэа ирывагыланы шэакь мцала еибашьуан хэа исахахьаз гыт-чыткэак сгэалашэеит» (*Папаскьыр* 2008: 528) хэа иахылгон. Иаарласны аибашьра дцоит, фырхатцаралагы лхы аалыргьшуеит (иашоуп, лфырхатцарақэа ртэы автор иахирбазом, ус зеигьш ажэалоуп ишхэоу акэымзар), игэгэангы дырхэуеит, аха лыгьхала далцуеит аибашьра адэы.

Агьхьаф Саида иланаимыжьюа акэны икоуп аибашьрафэы лхымфэагьшьяқэа: акы, ақыртуа чкэын Левани лареи реизыказаашья; фба – гэгэала ихэыз лхатца дааныжьны, «сара издыруеит, схатца агьсреи абзарей дышрыбжьоу... Сухэоит сахьыказ ар хэтахь сурхынхэрацы!» (*Папаскьыр* 2008: 715) хэа леихабы ифэ ахэара катцаны, афронт ахь лцара. Ас еигьш ахымфэагьшья – амазонкацэа рцыда казшьоуп. Хэарада, ари ахтыс Саидеи Заури гьхьакатэи рыгьстэзаарафэы ирнымгьшырц залымшеит.

Саида лыгьхакэа ртэы хыхь ханалацэажэа, иазгэахтар хтахыуп автор имыцхэны иалеигалаз аперсонаж Левани Саидеи реизыказаашья атэы. Агьхьаф азныказы урт реицэажэашьяқэа, рхымфэагьшьяқэа ухэа ртэы данагьхьо урт игэагьхеибашьоит хэа агэаанagara имоурц залшом. Икалап уи иашазаргы, избанзар автор арака иахирдыруа Леван ицэаныррақэа затэык роуп, Саида лтэы – мазаны иаанхоит. Аибашьра адэафэы, агьсреи абзарей рхэаа ибжьагылаз фыцья афырхатца ирызцэыртцыргы калон ацэанырра гьха. Уи агэра имгозтгы, Леван ицэыригарымызт Саида лахь имаз абзиабара азбахэ. Иаартны ианлеихэагы атакс икалтцаз «Берлин ханнеилак хайцэажэап» хэа ауп. Аха Берлин ианнеи, атакс илырбоит лхатцей лхэычи рпатрет. Агьхьаф изцэыртцуеит азцаара, избан Саида ускан атак зыкалымтцаз? Гэтакыс илымази? ухэа уб. итц.

Саида аибашьра акынтэи даныхынхэ, луаажэлар, лқытаауа зегы леигэыргьаны, афырхатца ишлықэнагоу еигьш илгылеит.

Ларгъы дшааизтѣкъа, гъшрак хѣа кѣмтазакѣа лѣызцѣа аколнхацѣа дынрывагыланы аусура далагеит. Зегъы дѣьаршьон, абриакара амч лылазтѣи хѣа. Аха лара бзиа илбон лус, дацгъыхѣаны акѣын ачаи шхылхуаз. Уи илбон аколнхараѣы иказ аитцахаракѣа, еилылкаауан зегъы зхараз аихабы шиакѣыз. Имацзам лара илылпыршаз. Арадио амѣангара инаркны, амѣа ахыкѣкѣа рыкны аевкалипткѣа реиѣахара акынза. Саида абриакара лылзыршо, амч лызтѣо лашѣа Леуарса иоуп. Уи доухала икаитѣо ацхыраара иабзоураны аколнхара ахантѣаѣра акынза днѣиуеит.

Саида илѣьушьаша иреиуоуп, аибашѣра акынтѣи даныхынхѣ, рагъхѣатѣи амшкѣа инадыркны, еиныхахѣаз лѣаитѣра ѣыц напы адкыланы иахѣеиѣашѣыкѣлыргылаз. Аха угѣы унамырхѣырц залшом аамѣала дымѣазырсыз ацкѣын Аруѣан ауаѣра илылхуеит хѣа длыдкыланы дахѣлымоу. Автор иажѣакѣа рыла, Саида илылшоит ауаѣрахѣы икылгара. Аха уи агѣрагара цѣгъоуп. Заур уи агѣра игом, даѣагылоуп: «Икалап бгѣы иаанагозаргъы, баразѣзатѣык быгъсѣазаара агъсуа хѣсакѣа зегъы рѣоурых аныгъшуашѣа. ...Зегъ реихѣа бара ибдыруашѣа бхы шыбыгъхѣазѣо, ажѣытѣреи аѣатѣреи реикѣѣара бара быда гъыхѣа амамшѣа бшахѣагъшуа» (*Папаскъыр 2007: 370–371*). Заур иажѣакѣа риашара шыаѣдыргѣѣоит Саида анаѣстѣи лхымѣгъгашѣакѣа. Автор ирмыцхѣѣеит Саида зегъ здыруа, зегъ зылшо лакѣны лааргъшра, уи агъхѣаѣ игѣы гънатѣоит. Насгъы уи изгѣамѣазеит Д. Гѣлиа ихѣыз агха иаргъы ишихѣыз: Камаѣыѣ зака дхаракхоз акара, ароман аперсонажѣѣа, еихарак ахаѣѣа зегъы лаѣѣхон, аракагъы Саида дхаракхаѣыгъхѣаза, Заури Леуарсеи, убас егъырт аперсонажѣѣагъы налатѣаны илаѣѣхоит. Хѣарада, ари аѣыза аѣагылазаашѣа ароман кыр иаргъсыѣит.

Саида кѣазшьала дышуаѣыѣьбароугъы, еснагъ лѣѣатѣы шылылхуагъы, илымоуп агъхѣыс дзыргъшзѣо «агъсыѣеракѣа». Урт иреиуоуп агѣыѣбаара, аразра, ауаѣышѣара, урт гъхѣакѣатѣи

лыгъстазаарафы даараза кыр илыцхраауа ракэны икоуп. Вл. Дарсалиа иазгэеитоит: «В образе Саиды мы обнаруживаем самое трудное и важное в литературе – эволюцию характера, воссозданную писателем во всей психологической достоверности» (Дарсалия 1980: 92).

Ароман афырхатца хада Саида даалывакеыло дааргъшуп Заур иахэшьа Мактина. Мактина лхафсахьа гылыртэааны ааргъшра автор еиха илшеит хэа азухэаратэы икоуп. Уи илдыруеит илуша, илхэаша, Саида леигъш дгоит, дхахоит, дыкэцоит. Лгэы цкьоуп, иаартуп, дразуп, еснагъ абзиа ауп дзышьтоу. Лара лоуп Заури Саидеи разкыла иахьеикэшээз зыбзоуру. *«Лыгъштэхэы аикэагъхареи, лыци-лышэи рыгъшзареи, акаитан еигъш икахэхэа икыдыз лыцымшькэеи, абхэа еикэацэа еигъш плакыца ицгъшуаз лылагэкэеи, абарт зегъы ирныгъшуан агэыразреи, ахалалреи, абзиабареи»* (Папаскыыр 2008: 315) абас итихуеит автор Мактина лхафсахьа.

Мактина ароман акны лассы-лассы дшугымлогы, агъхэаф дхызхуа, Саида дызлалеигъшым аказшьа чыдакэа лылоуп. Мактина лыбзиабара цкьоуп, ихэашьзам, лгэыгъшқара инаваргыланы илызтоуп имшэо, ихьамтцаа агэы, насгы аказшьа бзиаза лымоуп, дкеымшэышэуп, абара лылазам.

Уи қарала зынза дышмачызгы илхылгоит иакымкэа-иобамкэа агэакракэа. Патыхэ ахэымга инапафы иааигаз Дамеи игэтаккэа рынагзараан, Заур ифы ишьагъса ишэарц азы, Мактина лхатцацара аены гэгэала дихэуеит. Акраамтагы аиарта даман. Лшьапы даныкэгыла еица ачара афхэара гыртцэараны ишыказ, Мез арра игъхэоит. Ускан Мактина лцэа ианыруеит лагъхэака разкыла дшеикэымшэо. Мез арра данцоз аены Мактинеи иареи «тоуба еидырулеит, иага гэакреи, хтыс баагъси ирыкэшэаргыы рыбзиеибабара тыхэагъцэареи, еицакреи шакемыз, иара лара лзы игъсы штоу, лара – иара изы» (Папаскыыр 2008: 504).

Мактина Мез арра данца нахыс лгәалаҗазаара бжысуеит, лгәы кахауеит, еихарак аибашьра ишалагаз анлаха. Уи иахъяаны Мези лареи уарла-шәарла акәын асалам шәкәкәа шрыбжысуаз. Ишнеиуаз Мез лысалам шәкәкәа зынзагы ртак аҗатара даҗәйтит. Мактина дыгәжәәжәон, усқан лара илыздыруамызт Мез дшырхәыз, насгы итыгъ шипсахыз, уи иахъяаны лысалам шәкәкәа шимауаз. Мактина бзиа илбоз иахь илымаз ацәаныррақәа дыртәыртәуеит, иагылызбоит аибашьра адәаҗы длыгъшаарц. Аибашьра данцо илоуеит уаха дзыхнымхәрашәа ацәалашәара баагъсы. «Сеибганы сызхынхәуазар, җааны уажәааны, иахьатәи амш аены, абра чара уны агәыргъара ду җастоит» (Папасқыр 2008: 590) хәа илхәо ажәәкәа уи шыақәдыргәҗәоит.

Мактина дызлаз архәта дтас ирыман мшынла Одесса ицаны амшын Еикәа ахьчара. Аха атыхәтәантәи амш азы ирыгъсахит рыпланқәа. Дәыгбала җаха-җымш раахыс адәкаршәра иқәланы ицон. Аҗа ихаирпланқәа иангәарта, урт иларышьтыз абомба аихабыра зтаз авагон иақәшәоит. Убасқан Мактина лгәы мытрыскәа илылшоит аҗа ихаирплан атархара. Ари иааира дуун лара лзы, даҗәа шыаҗак Мез ишҗа днанагон. «Амҗа иқәыз архәта ирылаҗит, апулемиот рхысҗы данырхә, ицынхәра ныкәызгаз дшагъсыуа гъхәызбаз, уи шлакәу афашистцәа рхаирплан лазышьтыз» (Папасқыр 2008: 597).

Ажәакала, агъсуа гъхәызба лфырхатцара амҗа абас ахы акит. Аибашьра адәаҗы иаалыргъшуаз агәымшәара зегъы илцъыршьон, лхы-лыгъсы дамеигзакәа ахәцәа рыгъсы еикәлырхон. Аибашьцәа дрывагыланы дцон, ргәы шытылхуан, илыргәҗәон. Азәырҗы ажәа лныртахьан, аха рагъхьатәи лыбзиабарей лареи атыхәтәаны ажәа еибырхәаз дзагәтасуамызт, зегъы мап рцәылкуан. Архәта иалаз зегъы бзиа дырбон, пату лықәыртцон, еихарак кавказаа. Аха агъсуаа ишырхәо еигъш, «ашьыжь ишыацәхныслаз, шыыбжыаанза дшыацәхныслалоит». Агъсны зразкы зцымааиз Мактина Карпаттәи

адгыл лызкэатыпхейт. Атыхэтэантэи асекундакэа рызгы лыла ихгылаз, лыпсы зеггы злаз – лашьей, лтацей, ахэыци, Мези роуп. Мез ихъз лкышэ ишыкэкыз ауп лыпстазаара дшалтцуагы.

Мактина Саида дызлалеипышым, лара латкыс ейха дызлахараку автор иааирпышит напышыакэ акэымкэа, Мактина реалла икалцаз афырхатцаракэеи айбашьра адэафы лхымѿапыгашьей рыла. Аха афырхатца хада Саида лхафсахьа итегь игэылыршэахарц азы дацымхраазейт, ихаймырбазейт айбашьра адэафы иарбан фырхатцаракэоу иаалырпышыз, насгы атыхэтэанынза апыхьаѿ изеилымкаазакэа иаанхейт «Аетца Капышь» зхалыртаз.

Автор апыханатэ ишытыхыз ахыкэки – Саида лхафала апысуа пыхэыс лхафсахьа аарпышра залымшазейт. Избанзар, Саида лхафала иааирпышыз, апысуа жэлар жэынгы-фэангы ихэцэтэыму ауаѿ ыиц, асовет уаѿ лхафсахьоуп. Егырт ахэынтқарракэа рфы иказ апроблема, апыхэыс лыларкэра иатцаз ауадаѿракэа, апысуа хэсакэа ирыцэтэымын. Апысуарафы аеншьа ианакэызаалакгы атаацэарафы зегь рейха пату змоу иоуп. Уи илакысра, ишакэым изныкэара ейхау гэнаха ыказам, убри акнытэи агэрагара цэгьоуп Нуца лхымѿапыгашьа. Апыстазаара иацэтэыму, иазышытымхуа, иаднамкыло адгалара, ма сахьаркыратэ литературала алартэара иашазам. Егьа ус иказаргы, ароман автор илшейт апысуа пыхэыс лхафсахьа даѿа ганкала аарпышра, мацк ареалра иацэтэымзаргы, иатцоу аромантика мацзам. «Саида лхафала ароман сахьаркыратэ ажэала иханахэоит пысра зкэым ахшыѿ цак ду: ауаѿы дуаѿытцэкызарц, иаргы дладмыркэуа, иаргы азэ длаимыркэуа дкаларц азы уи идоуха иататэуп аѿнутцкатэи ахакэитра, амѿа иаша иантатэуп» (*Айнариа* 1973: 93). Ауаѿра ауп апыстазаара ахышэарей атышэарей.

Ихаѿсыз ашэышыкэса 30–50-тэи ашыкэсқэа рзы аурыс литературафы тенденцияк ахасаб ала иѿиануан ауаѿ ыиц иаазара. Хэарада, ицоз атенденция изацэымцейт апысуаа рейпыш хашьцэа

адыгақәагъы. Урт, шамахамзар, ырфеиамтақәа зегъы рфы иаадыргъшуан реалла ирбарц иртахыз, рыжәлар гъхьақатәи иргъеипъшхап хәа ргәы иаанагоз абзиа. Урт зегъы гәазыхәарак ахасабала акәын ишыказ. Насгъы, иазгәататәуп, аурыс литературеи адыга литературеи ахъеикәфыртуаз шырацәаз, еихарак агъхәыс лхақәиттәразы. Уи шыақәнарғәғәоит Р.К. Ортабаева лажәақәа: «В 20-30 годы были созданы многие произведения писателей Северного Кавказа. <...> направленные своим острием против жестоких обычаев адата, унижавших горскую женщину, низводивших ее до положения вещи, которую можно продать и купить» (Ортабаева 1968: 220). Агъсуа сахьаркыратә литература уи адыга атема иазгәақуа икамызт, аха уеизгъы рдызцәа ирфыгъшны даргъы рәазыршәон. Убри азоуп И. Папасқыр и-Саида лхафсахьа иказ аидеология мыцхәы изаныпшыз.

* * *

Аедыгъ шәкәыџцәа акоммунисттә аазара иадгыланы, ырфеиамтақәа рыла драазон ауаџ ҟыц – асовет уаџ. Убас, **Т. Керашев** ироман **«Анасыгъахь амџа»** (Керашев 1953: 3–296) аҟны ифыргъхәысцәа хагаланы иааиргъшуеит, дреигәыргъоит, иааиз аамта ҟыц иабзоураны, урт иахьроуз аазара ҟыц. Ароман аҟны иааргъшуп аколнхарақәа реинылара амџа, аха иазгәататәу, ароман афырхацәа рытрадициақәа ирыцәхьатцны, урт ирфагыланы ауп ишааргъшу, уи адыга агъсуа сахьаркыратә литератураҟы иҳамазам. Акоммунисттә идеология иахкьаны агъсуа-адыга жәлар ртцас-қьабзқәа ирыланагалеит ирыцәтәымыз аказшыақәа. Хәарада, уи ажәлар рыпсихологиягъы ианыгъшуан, итнашәауан зқьышықәсала иеикәырхаз атцасқәа. Урт ирзеилкаауамызт атцас иатцанакуаз адыга игъстазаараҟы. «Принцип почитания старших был не только моральным, но и правовым и тем самым оказывал заметное влияние как на нравственную (этикетную) культуру адыгского общества, так и правовую» (Бгажноков 2003: 231). Абартқәа зегъы бзианы иааргъшуп

Т. Керашев ироман аҕны, аха иазгәатәтәу, автор уи аҕыза атенденция дадгылоушәа, апропоганда азиуашәа даабоит араҕа. Ус иҕам егырт ирҕиамтаҕәа рҕны.

Асовет мчра ишыақәнаргылоз «аиҕаратәра» аидеиа иабзоураны иҕалаз атоурыхтә тагылазаашыақәа, хәарада, ажәлар рдунеихәапшышыагы анырра азнауан. Убас аколхоз аусузџуцәа рыбжьара иҕалаз аиҕакрақәа автор ибзиазаны ироман аҕны дазаатгылоит. Еиҳарак уи дыззаатгыло аедыгь пҕхәыс лоуп. «Раньше адыгейская женщина не решалась вступать в борьбу за свои человеческие права, в спор с мужчинами, учить их уму-разуму. Теперь же национально отличительными свойствами ее стали не покорность и безропотность, а смелость, решительность и самостоятельность, соединенные с душевной мягкостью и чуткостью» (Куваева 1967: 252) хәа азгәалтоит Г.Ш. Куваева.

Ароман «Анасыпҕахь амҕа» ифырхацәа хаданы иалоу акоммунист Биболети, апҕстазаараҕы кыр аҕыбааи, агәаҕреи зхызгахьоу х-џык атыпҕхацәа Амдехани, Аишыаҕи, Нафисети роуп. Рыхџык амҕа иаша ианитцоит, апҕстазаара ҕыц агыама диркуеит Биболет.

Апҕхәыс ҕа Амдехан Асовет мчра шыақәгылаанза лтаацәа мчыла, ишылтахымыз хатца дрышьтуеит, диртоит акыр зықәрахь инеихьаз, ҕазшыалагы уамак иманшәаламыз тахмадак. Апҕстазаара лгәы ахшәаны дыҕан, илзышьтыхуамызт илхылгоз амыҕемабарақәа. Лхатца дилтцны дцар хымзг дуун лтаацәа рзы, атцас азин лынаҕазомызт. Аха аиааира згаз аҕыц аамта – асоциализм уртқәа зегы ирҕагылон, илытцанахәон лгәы ишаҕаху дныҕәарц. Ус егыҕалтцоит. Аха макыаназ ажәытәра аеыргәҕәаны иҕан, илпҕықәсылон. Атцыхәтәан лхатца дилтцырц азы ашәҕәы алалтцоит ақытантәи азбараҕы. Лара азбартаҕы лхы мҕапҕылгон ишыақәгылан иҕаз атцасқәа дырҕагыланы, итәаз аҕахмадацәа

дырцэып̣хашьазомызт. Ус еип̣ш ахымџап̣гара акоммунизм азин лынаџон. Абыргцэа дырзеилкаауамызт, избанзар дара рцасқәеи рқабзқәеи иреицахауан, ирбон иааиз аґыцра шырґырхагаз, ишханарбгалоз зегы. «Мы, адыги, жили до сих пор, дружно, имея свои законы и обычаи, свою совесть друг перед другом <...> Не бросали мы своих обычаев до сих пор и не бросим <...> Ты черкешенка и мусульманка и должна знать стыд – должна мириться с тем, что предначертано аллахом <...> Сиди на своем женском месте и не наживай проклятий от людей и аллаха» (Керашев 1953: 54) хәа азбартаґы илархәо иашоуп ганкахьала, аха даґеа ганкахьала, атцас иахырқьаны лып̣стазаара зегы ґақәахеит. Акыр шықәса илычхаз зегы хыжжует арт рґыза ажәақәа анлаҳалак ашьтахь. Уи ауп изыхқьогы анаџстәи лхымџап̣гашьа. Лкасы аалхыхны, цақа инкаршәны, лыбжы ґаца џалыргоит: «Посмотрите на него и на меня! Где же ваша справедливость?!» (Керашев 1953: 54) хәа. Ас еип̣ш атак иазып̣шымыз азбацәа ирхәара рґамшәо иаанхоит азныказы, аха лус иахатцгылазом, лхатца илтцразы ашәқәы лыртазом. Асовет мчра азин лынаџон ахақәитра аиура, убри ақьнитәи асоветтә збарта ашқа ашәқәқәа алалтцоит, хара имгақәанґы ишылтахыз еип̣ш ирызбоит.

Амдехан лхы дшақәитхаз еип̣ш иаразнак дахьынхоз аул ақьны лара леип̣ш еитцахаз ахәсақәа ацхыраара рылто далагоит. Амдехан аизараґы рап̣хьатәи лықәгылараан даара дшәон, илыздыруамызт лхы шымџап̣ылгарыз, аха нас иаалырқьаны абжьас еип̣ш лхы шьтқәыцәаа лажәахә дналагоит. Хәарада, ари ахтыс иаразнак Саида дугәаланаршәоит. Уигы ақыта реизараґы рап̣хьатәи лықәгылараан ус акәын дшықаз, избанзар илыздыруамызт азырџцәа ишрыдыркылашаз лцәажәара, хазы атрадициақәа дґархәон. Аха уигы Амдехан леип̣ш зегы дыриааины, илылшоит ажәлар рґахәы аиҳабыра рқынза анагара. Ажәакала, Саида неиџымсрада зегы лыхьчозтґы, Амдехан ахәсақәа рзы дықәґаџны, ринтересқәа зыхьчо

лакэны даабоит. Леихьзарақәа азгәтаны, иаарласны аулсовет еихабыс дартоит.

Амдехан адәахьтәи леизҳара ауп автор иаҳирбаз, доухалатәи – ҕысыны иаарҕшуп, зынза игәыгәтажьуп аамта кьафк иалагзаны иҕалаз аитакрақәа илзааргаз лыпсихологиатә ган.

Амдехан кыр длеипшуп арҕиамта даҕа хаҕсахьакгы – Аишьаҕ. Уи дызланагалаз аҕаацәара аамстацәоуп. Лара – анхаҕтыҕха датәарбазом, дыртыхзам, лыҕшәма иакәзарггы, убас. Ланхәа лҕаца таха лылтомызт, лқьышә дықәтцаны длацәажәон, аҕны азин хәа акгы лымазамызт. Ииашоуп, лара аҕаацәара далалеит бзиабарала. Усҕан лгәы иаанагон иалылхыз зеггы дреиҕшуп хәа. Аха атәамбарей, ахыччарей, ағыҕибагарей згәы ҕнацәаз Аишьаҕ лашья Биболет ианиалхәа, илабжьигойт ажәйтәра мап ацәылкырц, аамта ҕыц азықәҕарахь игоу амҕа даныларц. Акыр дыбжьажьазарггы ус егыҕалцоит. Лхатца дилцуеит, данылоит аҕстазаара ду амҕа ҕыц. Уи азы лара макьана лҕышәа мацуп, аха уеизггы ләазылшәоит. Ароман антәамтаҕы Аишьаҕ даабоит хара Краснодар ачерқьес-тыҕхацәа актәи реизара аделегат лакэны. Аха араҕагы автор еитах инартбааны иаҳирбазом уи анаҕстәи лыҕстазаашья, лыпсихологиатә тагылазаашья, лдунеихәаҕшра ухәа. Уртқәа зеггы хыхь-хыхьла, инықәырҕшны ауп ишааирҕшуа.

Т. Керашев ироман «Анасыҕахь амҕа» уанаҕхьо иубойт ифырхацәа зеггы заҕа бзиа ибо, дреичахауа. Иаразнак улаҕы дааиуеит Нафисет. Уи автор далкааны дышимоу мҕашьяхуа иубартоуп. Нафисет лхаҕсахьала автор иаҳирбойт аедыҕ ҕхәыс дызнысыз лҕоурыхтә мҕа зеггы. Автор «игәазыхәарақәа» зеггы лара лҕала ихәоит, уи иара дизааигәоуп доухалагы психологиалагы. Ус шакәу шыақәлыргәҕоит Г.Ш. Куваева: «Писатель не только воссоздает весь путь героини, он сопутствует ей, словно боится оставить одну. И когда она погружена в раздумье, и когда она

радуется, за ее спиной незримо вырастает фигура писателя» (Кузеева 1967: 256).

Амдехани Аишьаџи акыр џеиџакраџа рыхџысзаргы, рыџџазааратџ ма раџаак изыргам. Нафисет лхаџсахьяџы зегы кказа иубарџоуп. Урт дызлареипџшым аџазшьа џыдаџа лылоуп, зегь раџхьяза иргыланы илымоуп агџаџара – ахаџеитра аиура, илџахуп лхала лыџџазаара шыаџелыргылар, лразџы лџаџар, аџара лџар. Лџааџа лџагылоуп, ирџахым рыџџа илоуыр аџара-дырра, уи иаџешџоит дара, ирыздыруам илзаанаго. Ус шаџџугы, лышџџџа калыџуам, лџара иазлырџауеит. Аџасџа дырџагылоит, урт иџоурам, ихырџџагоуп џа илыџхьязоит. «Адат и шариат столетиями узаконили бесправие адыгейской женщины. Неприметной тенью мужа проходила она всю свою жизнь. Покорность, выносливость, терпение были мерилom ее достоинств» (Керашев 1953: 7) џа азгџеиџоит автор.

Нафисет лгџыџраџа зегы назарџ азы дыџџалар акџын, уи лдыруан лара. Избанзар, лара леипџш ахаџеитра зџахыз аџсаџа раџаџын, аха ирылымшеит анаџара, аџас иааннакылон, уи алагы ргџыџраџа баша изгџыџраз иаанхон. Нафисет лџазшьа ус иџамызт, аџсра ма абзара џа акџын ари азџаара дшазнеиуаз. Уи егырт лџызџа Амдеханрааи Аишьаџрааи дызлареипџшымыз ахаџеитра зџыз аџџазаара еиџа бзиа илбон, еиџа дџџыбџан, дыџџџан, еилылкаауан лара лымџ зду ада егырт акгы нџыра шырмауаз. Аџџазаара дагџылаџшыџыџхьяза, илбон иџаз аиџарамра, аиашамра, уи иаџсахуан лдунеихџаџшышьа, ахаџеитрахь илыџхьон.

Нафисет есаaira лхаџеитра аиџырџарахь днаскьяџыџхьяза леиџабаџа рхымџаџџашьяџџеи рџџаџџашьяџџеи уамашџа илбон, зны-зынлагы дахыџџалон, аџас лара лзы акгы аанаџаџомызт. џџарада, ари аидеология џыџ акџын илзырџџоз, илзырџџџоз, аха аџас ишаџым ала ахџџаџџара, ма азныџџара зынџагы иашаџам, уи

Нафисет лыгхақа иреиуоуп. Автор Нафисет плахьынтцеи ажэлар плахьынтцеи еидкыланы дахэагъшуеит, лара лоуп мѳакѳцаѳыс иѳоу. Лус аѳы ацхыраара лынаѳоит доухалатѳи леизхара. Еихарак уи аагъшуеит данымѳадырслак илхѳо лажѳақа рѳы: «Счастье женщины отныне не связано с благоволением мужчины. Ни ты, никто другой не сломит моей решимости добиваться этого счастья!» (*Керашев 1953: 215*). Араѳа хара иаабоит Нафисет зхы ахьчара зылшо азѳ лакѳны дшышьаѳгылахьоу. Ари аѳыза аѳазшьа лыдахбалом Саида, уи макъана дазыѳатѳазам аѳъстазааратѳ цѳѳѳырѳа ду, ахаѳѳитра шлымоугъы.

Нафисет Саида леигъш акомѳарра далалоит, дарѳажѳѳаны асоциализм аргылаѳцѳа даарылагылоит. Ииашоуп, Амдехани, Аишьаѳи, Нафисетѳи рѳиаѳцѳоуп, ргылаѳцѳоуп, аѳыц иазыѳѳѳаѳцѳоуп, иеитѳагыло аѳар рзы ѳъхьаѳа амѳақа аадыртуеит, аха атрадиѳиаѳа мап рѳѳѳрѳит, атѳасѳа ирѳагылоуп, рхымѳаѳгашьаѳы иугѳамѳхо раѳѳоуп. «Жизненная судьба героинь Керашева, сорвавших с себя ржавые оковы ветхозаветного адата, типична для молодого поколения горянок первых лет советской власти» (*Стефанеева 1957: 154*). Урт реидгыларѳи реиѳызарѳи ирыбзоураны рѳаѳъхьа иаатуеит, рѳызѳѳа аразѳымѳахь иназго амѳа ѳбаа.

Ароман «Анасыѳъахь амѳа» аѳны автор еихарак дызѳатѳылаз аедыгъ ѳъхѳыс лызѳаароуп. Иѳалап, уи зыхѳъаз Асовет мѳра анышьаѳгыла ашьѳахь аедыгъ ѳъхѳыс ахатѳа дааиваѳѳыло аматѳура ѳыѳѳѳа аанылѳыло дахьалагаз акѳзар. Уаанѳа ажѳа змамыз, аѳнуыс ада акъы знапы алакымыз аѳъхѳыс, уажѳы ахаѳѳитра анлоу, аамѳа ѳыц лдунеихѳаѳъшра анаѳъсах, ахаѳѳитра анлынатѳа, шыѳатанѳыла аѳаѳъсахит уи лѳагылазаашьа. Уи бзианы иаабоит Нафисет лхаѳсахьаѳы. Амдехани Аишьаѳи ратѳкыс, лара еиха аѳъхьаѳ дизааигѳоуп, убас дылзааигѳоуп лѳыза – аѳъсуа ѳъхѳызба Саида. Урт

рразккәеи рдунеихәаҗшышыақәеи кыр еишьяшәалоуп, аамтатә еивыгарақәа шрымоугы. В.И. Ленин иажәақәа рыла иухәозар: «Советская власть в одной из самых отсталых стран Европы сделала для освобождения женщины, для равенства ее с “сильным” полом столько, сколько за 130 лет не сделали все вместе передовые, просвещенные, “демократические” республики всего мира» (*Ленин 1955: 100*).

Абасала «Ароман “Аҗхәыс лыпату” иазынхоит уи асахьаркыратә җымта хәа ахьз ацәызмырзуа, ироманны иҗазтаз агәыцә хада: уи раҗхьаза иргыланы чыдала аҗсуа җхәыс ллахьынцоуп изызыкыу, иаанарҗшуа, иахьчауа» (*Аҗнариа 1973: 98*). Ароман «Анасыҗахь амҗа» ахықәкы хада – аамта җыц ааиреи, аедыҗ җхәыс ахақәитра лоуреи раарҗшреи рышьяқәыргәғәареи ауп. Аедыҗ җхәыс лзы гимнк иаҗызоуп ари ароман, уи ахы инаркны атыхәанза иагәылганы игоуп аҗхәыс лразкымҗа.

* * *

Аҗсуа жәлар рфырхатцаратә епос аперсонаж хада, Нартаа ашәык ран Сағанеи-Гәашья, аепос даалтны **Д. Гәлиа ироман «Камачыч»** днагәылагылазшәа угәы иабоит азныказы. Урт сахьаркыратә мчхарала, доухала кыр еизааигәоуп. «Аскульптор җаза ааҗсарак җамтазакәа, уахгы-җынгы аҗхзы атәтәахәа икатәо, форма змам ахахә шәыгәра иблахкыгоу асахья шалицәауа еигьш ауп, Д.И. Гәлиагы Камачыч лхаҗсахья ажәлар рыҗстазаара ишалихыз. <...> Камачыч таацәадуззак еиламырсзакәа изаазоз Нартаа ран Сағанеи-Гәашья лхатцамҗхәысра лылоуп, уи лҗәыгара аиуа лылоуп, илхәо-илуа дақәшәоит, җшрала-сахьалагы дкаҗха-качҗоит Гәында леигьштәҗья» (*Гәыблиа 2009: 232*) хәа ихәоит Гь. Гәыблиа. Сағанеи ареалра дацәыхаразар, Камачыч Асовет мчра шьяқәгылаанзатәи аҗсуа җхәызба гәымшәа лҗазшья чыдақәа дырхатарнакуп. Автор иҗазишәеит, излауаз ала, ареалтә хәҗсахья

лытара, аҕстазаара лазааигэатэра. Аха уеизгыы ҕара-ҕара инханы иҕоуп амиф иатэу аҕхэыс лхаҕсахыа аҕаараҕа: «ара иубоит аепикатэ фырхатта ишашэалоу зеггы: имеицакуа аҕшрей асахыи, абҕар, аеы» (*Айнариа 1989: 9*). Пхыаҕагы, лыпстазаараҕы ыыцэа гэакыас, зыгэра лго ракэны иаарпшугы лабҕари – лэи роуп. Урт роуп аҕыхэтэанынза илыцугы.

Камачыҕ, аҕымта гыицэс иамоу персонаж хадоуп, ахтыскаагы лыкэша-мыкэша ауп иахыио, реиҕарак мзысз ирымоугы лара лоуп. Иарбанызаалакы аус, лара ишылтаху ала илыртэиуеит, иаҕа ҕаларгы аҕыхэтэантэи ажэа змоу лара лоуп. Лгэы пшқоуп, зеггы дрызхыауеит, дхэатэхаттаауп, аха иара убри аамтазы иҕалалоит, зны-зынла, иаалатэоумшыаратэы дыхжэаны, ма лара лтэы ианалырго. Ус шакэугы, автор итахуп лыбзиараҕа рган мацарала дахирбарц. Ас еипш аҕазшыаҕа лхаҕсахыаҕы реиҕагылара зыхыо, хэарада, аперсонаж дызлияаз аамтэи, насгы автор ихыкэы хада, дхаттампхэысны лаарпшрей роуп. Хазы, иҕаз аамта ахыпша лнымпшыр амуит уеизгы, ана-ара ицэыртцуан ареволиуция ахыпшаҕа. Уртгы рыхыа-пхыа убаратэы иҕоуп. Рапхыа дины адэы даныкэлагы, цкы еилкааны ианрымамыз дычкэыну дызгабу, абас дырныхэон ахаҕа: «Напхыа Кыагэа иеипш дхатта гэгэаны, Кэагэания Абас иеипш дэыбгаказаны, Чатэ Чагэ иеипш длафхэаҕы, Барганцыи Гэдиа иеипш дуаадырны дҕалааит...»; ахэса: «Ануа-пхыа Хауидеи, Азын-пхыа Каимытхани, Гыицыи-пхыа Тахэыи реипш ахызи-апшеи лыманы, убарт реипш дыпшзаны, дара убырт реипш лашэа рхэо дапсаны дҕалааит» (*Гэлиа 2011: 10–11*). Ииашатэкыаны, ашытахы излаабо ала, дэыбгаказахоит, длафхэаахоит, дшэахэаахоит, дкэашаахоит, пшралей-сахыалей акэзар, зеггы ирапылго дҕалоит, данысабиз илзырхэаз ажэаҕа зеггы лырттабыргуеит. Зеггы ланаршыеит аразкы бзиа ада. Ара иҕоуп аҕсуаа рмифология, рдунеидкылашыа, ргэыгра.

Иазгәәтәтәуп, Камачыч лиреи Нартаа репос афырхатца хада Сасрыкәа иреи символла ишеизааигәоу. Рыџагыи рира асимволтә цакы амоуп: аҗхьаџ иаразнак, ианиы нахыс, игәеитәит урт җхьака руаажәлар рџаҗхьа кыр зылшоны икало шракәхо. Сасрыкәа даниы «...Зиишья иишья еигҗымхаз абри ахәчы, ахәцкәа зегыи ырыламџашьо ахәчы, хьзыс имазааит Сасрыкәа!...» (*Нарт Сасрыкәеи... 1967: 40*) лхәоит Саҗанеи-Гәашья; Камачыч лзы ирхәоит: «...шәааи Камачыч ихьзахтәп. Камачыч захьзу ахатцагыи дыкоуп, аҗхәысгыи... Абри азҗаб хәычы иахья ииз, ахәсақәа рзы, ижәбап, дыхьзырхәаганы дҗамлозар, ахәсақәа хьзынмоу, ахатцамусхә аҗгыи ахатәа гәгәақәагыи лытцашьыцуа дҗамлозар» (*Гәлиа 2011: 9–12*). Ажәакала, арака иубартәуп, Сасрыкәагыи Камачычгыи рира акыр ишеигҗу, ииаанза аус дуқәа рызбара дара ирыдырхәалоит. Ахьз атара ариуал иамоуп ахатә џнытҗкәтә цакы. Ахьз ианакәызаалакгыи иамоуп аенергия, уи ауаџы игҗстазаараџы ианигҗырхагахогыи ыкоуп, икалоит уи иаамтазамкәа игҗстазаара џахнатцәаргыи, мамзаргыи днасыгҗданы даныканатцә, ма уаанза уи ахьз змаз иразкыи џыц изыхьзыртцаз иахь ианиасуагыи. Абас, Камачыч ахьз лытараан абарткәа зегыи ирзымхәыцт хазхәом. Ахьз лызтаз илыдыркылаз аказшьякәа зегыи шытылхит. Ахьз амагия амчра дуны икалеит.

Ахәычы даниуа идукыло назәит рхәоит. Аракагыи хәсеи-хатцеи иаразнак ала асаби «ауаџдурахь» ддырхәит, илызхар дыхьзырхәаганы, лызбахә жәлар ирџакны дшыкало хәа агәра ганы иалацәажәон. Ажәакала, асаби, агәыргәареи, аччареи, аҗстазаара бзиеи ладхәалара ахатыгҗан, уи ахьз – лразкыи арцәгәеит: ауадаџрақәа, аҗстазааратә гыкәсыларақәа, афырхатцарақәа ухәа дрыдыркылеит. «Мызқәак анаалхытҗгыи, дызбоз, дзахауаз ахәсақәа “ахәычы инамзаша агара дакуам” – рхәоит еигҗш, абри ахәычы баагҗсык лгҗеигҗымзааит, мыцхәы дыбзиацәахәит» (*Гәлиа 2011: 35*) хәа маза, аргама еибырхәон.

Автор, иѡымѡаѣы инартѡбааны, инартѡулары дазаатгылоит Камачыѡ даныы инаркны лыпѡстазаараѣы иѡалаз хра злоу ахѡыскѡа акакала. Уи иабзоураны еихагы еилкаахеит афырпѡхѡызба хада лѡазшьа, лѡѡаѡа, лыгѡѡакѡа, аха еилкаамкѡа инхеит аѡыхѡтѡанынза – лыбзиабара. Камачыѡ кѡрала акырза данмачызгы иаалѡѡумшьаратѡы деилыѡѡан, дызбоз-дзахауаз зегы уамашѡа дырбон, илыддырѡхѡалон лѡыбаѡ. Лаб аѡара данизѡамѡагы, лѡѡы калмыжьзеит, иналыгзоит лаб игѡѡагы. «Ареволиуционерѡѡа» Леуани Ивани лыѡырхырааны илѡоит аѡышьеи-апѡхьяшьеи, аурыс бызшьеи. Аха угѡы унамырхыырѡ залшом, Д. Гѡлиа иааирѡшуа ахѡыс аѡарадырра азѡара аганахъ ала аѡыѡ шамаз Кавказ ажѡларкѡа зегы рыѡны. Уи аѡы ибзианы дазаатгылоит В.А. Бигѡаа: «В XX веке женщина-горянка получила широкий доступ к образованию, духовному развитию; а в прошлом считалось, что ей необязательно учиться. Если заглянуть, скажем, в историю литературы и культуры народов Северного Кавказа и Абхазии до 20-х гг. XX в., то очень редко встречаются имена горянок-просветителей, ученых, писательниц и других деятелей культуры. В основном одни мужчины. Однако с “эмансипацией женщины”, как принято было говорить, исчезли какие-то таинства, и даже ценные национальные обычаи и традиции, которые способствовали гармонизацией семейных отношений, отношений между мужчинами и женщинами, возрастными группами людей, матерью и ребенком и т.д.» (Бигѡаа 2003: 135). Ииашоуп, иѡоуп аѡарауаѡ уахыѡѡахѡѡымхаша аѡыѡкѡа, иахѡѡап аѡѡыс ахаѡѡитра анлоу, убас аѡарадырра аѡаскѡа дрыѡѡхѡѡѡа далагеит хѡа ахыѡѡѡ. Аха иааидкылары иуѡѡѡзар, хыѡ зызбахѡ хѡѡу аѡазшьаѡѡа роуп Камачыѡ леизѡараѣгы илѡырхагахаз.

Камачыѡ даныѡеидыс аѡыбѡѡаѡараѣы илыѡѡазгѡз ааигѡа-сигѡа уаѡ дыѡамызт. Иара убас ахысраѣгы дыѡѡѡѡан. Абартѡѡа зегы збоз лаб Алиас иажѡѡѡа агѡыѡбара урѡоит: «Уи лѡыззылѡѡѡ хасаб рзуур,

машэырк лымгар, җыхэа лоушам» (Гэлиа 2011: 60). Избан, абри аҗыза аб изихэара? Ароман аҗы, машэыршэа иҗалоу, автор ихыкэмы хада иакэшэарц азы иҗатюу аилкаара уадаҗны, цэахэа җаҗшыла иагэылгоуп Камачыҗ лтаацэеи лыуа-лтахыреи илыдыркыло «амашэыр», «анасыҗдара». Урт ирхэо шыақэзыргэҗэо ракэны, автор иалеигалеит адыргақэа: атцыс, амра.

Аҗымтаҗы, автор иажэақэа цыара-цыара угэы иаатцаххратэы иҗоуп, иаххэап, атцара аиура атэы ахыхэо, мамзаргыы лара афырхатца хада данлыхцэажэо. Уи ифырхатца лахы имоу абзиабара изытэахзом, мыцхэы ицэаатцэоит, убартқэа ирыхкыаны иара иитахыз аидеал аҗынза дизамгеит хэа ххэар халшоит.

Алитератураҗцааҗ В.А. Бигэаа иазгэеитюит Д. Гэлиа ироман «Камачыҗ» ала иеазишэеит хэа, аиндивидуалтэ хатара «Сара» аарҗышра, аетникатэ хдырра «Сара» иузыкэымтхо изыдхэалоу. Уи иеуеит: «Он затронул сложную философию этноса, этнософию, изнутри создавая этнический портрет народа, который с течением времени может измениться под воздействием изменяющейся действительности (Бигуаа 2003: 119). Ииашатцэкыаны, автор илшеит ускантэи аамтазы иҗаз жэлар рфилософииеи ркультуреи рҗырак еиқэырханы раарҗышра. Аҗсуа тасқэа излархэо ала, аҗсуаа атцеи данилак мацара акэын ианхысуаз, азҗаб лаан ихысуамызт. Аха Д. Гэлиа илшеит убри иҗаз астереотип аилагара, Камачыҗ даниы лыжэлантэқэа зегыы хысит, убас Алиасгыы. Ииашоуп, ускан цкыа еилырганы ирыздыруамызт ииз дычкэыноу дызҗабу, атцеи диир бзиоуп, аха атцеи ихатыҗан азҗаб диир атцеи диаҗсуа дҗалоит хэа игэыҗуан, ус иҗалар ртахын.

Камачыҗ дтыҗхэахэа данаақэгыла нахыс зегыы мыцхэы ддырехэо иалагеит. Тауади-аамстэи рыхшара ракэзар илыдэырбалон, аха дахыынхаҗ-тыҗхэаз азы иаартны ихымзҗшыаны ирызгэаҗуамызт ргэы итаз ахэара. Анхацэа рычкэынцэа ракэзар, мап рцэылкыр хэа ишэаны

лааигэара инеиуамызт. Ароман уанагъхьо иумбарц залшом шака автор ифырхатца бзиа дибо, жэа лыгъшаахла длыхцэажэо. Камачыц лхафсахьа еихагы еилыкка ихадыртэаауеит автор ихы иаирхэо аепитеткэеи аифыргъшракэеи. Иаххэап: *«Лыкэашарала ауаа лыргачамкит. Пшралеи сахьалеи уи илыцназгоз уа уаџ дыкэамызт. Лыџцэажэара зынзак уаџ дархагон. Лыуаџышьа уеизгыы ибзиан. Лычагъашьа нахэак атэхымызт»* (Гэлиа 2011: 148), *«...Нас ахьышэтхэа, аџыс еигъш, лэы дынэыжэгъалан, агэашэ дынткъа дцеит»* (Гэлиа 2011: 164). *«Зегъы дьваршьон лыгъшзареи лыхъз аташьеи зегъы еидкыланы ианрыхэагъшлак»* (Гэлиа 2011: 34). Ашэкэыџы излауала ифыргъхэыс зегъ рыла дхараикуеит.

Ароман аџы хара иаабазом Камачыц бзиабара дук лыманы, мамзаргы азэы лгэы изцо, еиха ииашахоит дхатцамгъхэысны дахьаазази лхамагъагъареи ирыхкъаны лыгъстазаараџы абзиабара цкъа лпымлеит хэа ахэара. Алхас ажэа анылнитцалак, лара дакэшахатхоит. Аха уи лақэшахатра мзызс иатцоу аабазом, ихэазам абзиабара азбахэ. Харантэи ауп лара дшылдыруа. Еилкаам, иара убас, лани лаби ас рыгъха лхатцацара изахыццакуа, изацэшэо. Ииашоуп, тауади-аамстеи анхацэеи рыцкэынцэа лазтаауеит, аха уигъы цэажэаран акароуп изалагалуу, агэылапгъхэыс Рафида лажэакэа ртэы умхэозар: *«Акэац жэы акраамта ишузымтэахуа еигъш, азгабгы дантыгъхахалак акраамта лыргъшра акгы иагъсам... Иаххэап, атэца гъызаргы, хэычык ихэашьны азы татэаны азэы иблыркыр, егъа бзышозаргы, ажэра дук ибгэагъхом. Убри азоуп «атыгъхаи атэцеи» – ззырхэо»* (Гэлиа 2011: 154) хэа илхэо агэеанызаара узцэырнагоит, иара убас агэыџбара. Агэеанызаара, избанзар зхашэа хы зымбо Камачыц лыгъстазаара лара лымада ианырчагъо, ианеилылкаалак лхы шгъамџагъылгари, насгы дакэшахатхома?! Агэыџбара – ароман аџы хыкэкы хадас икоу агъхэыс лкульт ашьақэыргэгэара шакэугъы, апатриархалтэ зыказаашьа иамоу

ашьаҭа гәгәоуп. Убри аҕнытәи араҕа иаартны ишхәамгы еилкаауп
акы – ани аби роуп рыҕа лыҕстазаара, ллахынҭа зызбо,
ихәаақәызто. Иабанзаиашоу уи?!

* * *

Д. Гәлиа ироман «Камачыҕ» аҕны Камачыҕ лразҕаҕы лани лаби
рроль азы ицәыртцуа азтаарақәа ибзианы аҕак ҕанатцоит, ҕшралеи-
сахьалеи, ҕазшьалеи, разҕылеи кыр Камачыҕ илеипҕшу, **А.
Шогенцуков** ипоема **«Мадина»** (Шогенцуков 1976: 3–30). «Фабула
поэмы проста – трагическая судьба прекрасной девушки, которая
стала жертвой “неравного брака”. Очаровательный портрет героини
написан в романтическом стиле с привлечением экспрессивных и
простых сравнений и метафор:

Помню я – или мне грезится? –

Царственный стан лебединый.

Помню я два полумесяца –

Тонкие брови Мадины.

Радуж искрами черными,

Очи сверкают, как пламя.

Зубы жемчужными зернами

Вспыхивают меж губами.

Длинными, пышными косами...»

(Шогенцуков 2011: 48)

А. Шогенцуков ипоема афырхатца хада Мадина чаҕашьяала
даара иҕшзоу, игәкыу, бжыла аҕарматцыс иаҕызго, амреи амзеи
ирацлабуа, аетцәеипҕш илашо адыга тыҕхауп. Камачыҕ леипҕш,
Мадианагы лани лаби лыда дрымазам. Лани лаби лыхзызааны
иҕсуеит. Мадина аразҕы змоу азә лоуп, бзиа илбо, бзиа дызбо Заур
захьзу ауаҕы дыҕоуп.

Аха нтыра аимуит Мадина лыбзиабара, уи дагырхагахоит ланшыа гэакыа. Уи иахэшьягыха лыхэ ытхны хатца лыштыра напы аиркуеит, ацхыраара иитоит Мадина лабгы. Зыгьстазаарафы абзиарада акгы зымбацыз, анасыгьдара ыкоуп хэа икамыз Мадина, дафагылоит хэа даналагагы акгы алцуам. Уи илгырхагоуп апатриархалтэ хдырра, арака агьхэыс илымам абжы, илхэо акгы аанагом. Мадина лан икалтцаз аеазышэарагы акгы алымтцит. Амал ихнахыз Мадина лаб ибомызт игьха дзитоз дзеигьшраз, дазхэыцуамызт уи гьхьакатэи лгьеигьш, лразкы:

*«Как бы заплакала тяжко,
Как бы рыдала она,
Если бы знала, бедняжка,
Что старику продана!
Будет Заур чернобровый
Юной невесты лишен...
Страшен был жребий суровый
Девушек наших и жен!
Дочери были товаром,
Их продавали отцы
И некрасивым, и старым, –
Лишь бы платили купцы»*

(Шогенцуков 2011: 14)

Ас еигьш атагылазаашыа итагылаз Мадина лан лабжыгарала илызбоит дыбналаны Заур диццарц, аха уигы акгы алцуам. Лымч мырхакэа амалуаф-тахмада диртоит. Камачыч, Алхас данизырхэоз лажэа амеида рымамкэа аус карымтцазеит, данакэшахатха ауп анапеимдахь анрыбжырга. Арака Мадина лаби ланшыеи роуп аускэа зегы еифызкаа, ускан ахэса ражэа зынзагы иазхьамгьшзеит. Икалап

уи зыхъаз, усканти аамтазы Нхыт-Кавказтэи ареспубликақәа рҕы аҕхэыс дларкэны дахыглаз акэзар. Атцарауаа, аныкэацэа ухэа акырынтэ иазгэартахьан аҕсуа ҕхэыс еиха ахақеитра шлымаз адыга жэларқәа рҕы ааста. Аҕсуа ҕхэыс илгэамҕхо, дзықэшахатым акы ыказар, иахьахэтоу лыбжыы неиртэ, илхатцгылартэ еигуш дныкэон.

Мадина лказшьала иаабоит, зани заби рхэатэы иахымҕо, насгыы икоу аамта икэныкэо азэ шлакэу. Илтаххатцэкьазтгыы лыбзиабара аикэырхара лылшон, лан лабжыгара дахатцгыланы ианаамтаз дыбналазтгыы.

Мадина мчыла дзыртэз атахмада дызицынхазом. Лыбзиабара дшахзызаауа, дшазхэыцуа, ацэашыы еигуш дзытуа далагоит:

«...Блекнет цветок полевой,

Тлеет в песках суховея.

Яркий румянец погас,

Кожа осталась да кости...»

(Шогенцуков 1976: 14)

Апоет, ашэт иадихэалоз ифырхатца, ҕшралеи-сахьалеи илыцназгоз уаҕ дмачызтгыы, уажэы, иказ атэамбарей аҕсыцэгьарей ирыхъаны ишэты-какачуаз Мадина, лыҕшра лыҕсаххьан, лыбзиабара агэырҕей лаб дызтаиргылаз аразкыдарей ддырчмазџит. Уи игэнылгон, илыхшаз лычкэын хэычы ишақэнагоу еигуш абара имоур хэа. Лара илбон лхэычы иаазара дышзахымзоз, дгэакуан...

«Старым обычаем, знаю,

Чистые души загублены.

Бедная жертва адата,

Кто над тобою сжалится?

В землю ушла без возврата

*Юная наша страданица...
Мальчик оставлен Мадиной,
Мальчик, ребенок единственный, –
Пусть же он станет мужчиной,
Смелым защитником истины»
(Шогенцуков 1976: 28)*

Атцасқәеи ақьабзқәеи, апатриархалтә еизы́казаашьеи нтыра арымтеит Мадина лразьы. Иршьит, иркәаҳаит лыбзиабара, илхамтцгылеит лаби ланшьеи, рахәтцас илызныкәеит. Мадина за́ка мчымхарыла дааргъшу а́кара, Камачыц еиха амч лыманы, алшара лыманы даабойт.

Камачыц, хыхь ишаххәахьоу еигъш, Алхаси лареи бзиабарак рыбжьаны ишы́камызгы, и́тахара даара игәнылгойт. Уи зыхкьо, хгәанала, автор иаңсам хәа ипхьазазар акәхап Камачыци Алхаси реизы́казаашья атәы цқьа дахьазаатымгылаз. Лтаацәа дганы цьабара хәа илабхәараахараны и́каз рыџна́таҕы дганы ддыртәойт. Ариггы тцасуп, насггы ус зы́картаз – рыгъха «аҕацәа», «абызхәацәа» дырцәырыхьчарцазы акәын. Камачыцгы Мадина леипш, лани лаби рҕагъхья дымчиданы даабойт ара́ка.

Ицәыртцуеит азтаара, Камачыц лани лаби Татластан абриа́кара изхаицәшәози хәа. Цыгәаа зеггы имчиданы ауп ишаарцшу аамста чкәын иҕагъхья. Автор иџымтаҕы аамста чкәын инапала цәгьарак кайто дахирбом, аха урт рхаҕы игылоу иара шиакәу а́кара хаилиркаауеит. Ахацәа ирзымызбо аус атың ақәцара зылшоггы Камачыц лоуп. Камачыц лахь имоу абзиабара цқьоушәа ауп агъхья ишахирбо. И́калап ус и́казтгы аханатә, аха нас атагылазаашьяқәа реанырыңсах, даҕакала ихы ааирцшызар. Камачыц хатәы гъхәысс данигоггы, атцасқәеи ақьабзқәеи ишырхәоз ала ауп дышныкәо. Уи

илшон дымтарсны дигаргы, аха ус ихы иатэаимшьейт, бзиа иибоз лгэы анырхарагы итахымхейт.

Камачыч Татластан дахыццо мзыс иамоу, лыжэлантэкэа рфы имѡаѡигоз агычракэа раѡыркэкэаара ауп хэа агэра хиргарц итахуп автор. Камачыч лхы дамеигзазейт лашьцэеи лтаацэеи рзы. Пхьака илѡеиѡшхоз шылдырузгы, иаалыргшуейт апхэызба иаалѡумшьаша агэагэра. Аха уи аамтазы Цыгэаа рхатарнакцэа ируа, ма ирхэо автор иахирбазом. Татластан, автор ишихэо еиѡш, дынхаѡ тыѡхауп хэа Камачыч дыѡхеишьозтгы, иабаззеи икны днаганы диртэарымызт. Насгы, ари аѡыза атагылазаашья апсуа жэлар рыкны иѡыцмызт атауад ма аамста анхаѡ тыпха пхэысс данигоз, ыырпштэык ахасаб ала даагар халшоит Апсны ах Қыалышьбеи ипшэма пхэыс Леи-пха (Сафарбеи иан). Анаѡстэи Камачыч лтагылазаашья уадаѡ ашьата ахынтэаауа Татластан иаамстара акынтэи акэзам, хэарада, иказшья цэгэеи игэымбылѡбарареи ркынтэи ауп.

Камачыч лхатцацара атэы захаз лтаацэа агэра ганы икан, рыѡха дызланагалаз лгэы ндырхар, ацкы шылуаз. Уи ашьтахыгы, лани лареи реицэажэараан лабхэараа рзы илхэоит: «Ибзиахар, са сызгы ибзиахап, дара рызгы, мап анакэха, са сызгы ибзиахарым, дара рызгы» (*Гэлиа 2011: 218*). Лан длылабжэо даналага, Камачыч лгэы иныцаххны ус лхэоит: «Иакэым быхыыр, азэы битдамхан, бхы ашьа уы хэа сабхэо цысшьон, бара уахь бажэа ахы хазам» (*Гэлиа 2011: 218*) хэа. Ажэакэа ирхэоит, Камачыч даара иѡбароу аказшья шлымоу, насгы уи лхыкэкы хада – Татластан иахырхэра лтаацэеи лыжэлантэкэеи таха ахьримтоз азы дшацэхьамтыц. Хазы агэылацэа-азлацэа ухэа Камачычи Татластан и рразкы нтыра маиурашэа акэын ишахэаѡшуаз. Арака автор иахирбазом Камачыч уаѡы длывагыло, ма длытгэо.

Камачычи Татластан и рыбжэара иказ ацэанырра, ашьыжь амра ангылоз иацгылаз, ахэылбыеха амра антэшэоз иацташэейт. Автор

цкъа ихайлиркаазом рыгэкэа зеицэыхьшэашэахаз. Ипъхэysi ичкэыни шыказ, аҭауад тыпъха дхэаны диртэеит. Абарт ахтыскэа зегъы реидхэалара маҭк иуадаџхеит, агэыџбара апъхьаџ изынхаратэы, атдыхэтэа ццакцэоуп, ахтыскэа ракэзар мыцхэы еибарххацэоуп. Иазгэататэуп, Ҥатластан имџатэны акэзаргы Камачыц лынхџ тыпъхара шлаџпнимхэаз: «Любопытно, что Татластан и раньше, и сейчас, когда резко обсоотрились семейные отношения, ни разу не упрекнул Камачич в ее крестьянском происхождении. Сама же героиня нередко напоминала об этом. Иногда слегка обсуждали данную социальную проблему неперсонифицированные персонажи» (Бигуаа 2003: 147).

Ҥатластан Камачыци анеилыц, рхэыцы длымпыткэкэааны дигоит. Ҥатластан анреи апъареи дрыграгылоит, иатэеибом. Иҭаацэа зегъы шихэогъы, ани аҭеи ейкэимыкэкэаарц, ихэатэы дахыџом, ахэгъы-аџгы икэиргылом азэгъы. Ҥатластан ас иаарласны иеыпъсахра зыхкьаз еилкаам. Уаанза дыцэгъаны цъаргы избахэ хэамызт, уажэы иаалыркъаны дгэымбылцъбарахеит ипъхэysi ихэыци рганахь ала. «Абасала лынасыпъ атдыхэтэа аапъцэеит Камачыц бзиахэ, зегъы идырехэоз, абри зыџны дыџнагылоу инасыпъ бзиоуп хэа ззырхэоз апъхэызба, ахатампъхэыс хэа хьзыс измаз» (Гэлиа 2011: 244). Камачыц лхатампъхэысра ахатыпъан ара иаабоит лыпъхэысра мацара. Аха атдыхэтэан, лысаби, лара лыда пъсыхэа змамыз дгэыкны, мышкэак рыла апъсра далагоит. Камачыц, лычкэын ипъсы дахыыргзоит, ипъстазаара далцуеит иан лнапаџы. Лхэыцы данеикэылкуаз «Уара иумџахаз уабгы имџахааит, дынушьтаргалааит дук мырцыкэа!» (Гэлиа 2011: 246) хэа дшэиуеит. Ускан ауп хара данааба анкьатэи Камачыц-гэымшэа. Апъхьаџгы џеи шыкамлоз акара ицэа ианыруан. Камачыц дыздыруазгы еилыркааит Ҥатластан хир шизыпъшым. Уи нахыс ларгы дзызхэыцуа лшьа злалуша ауп.

Иазгәәтәтәуп, аинтерес шатәу Камачың лажәәкә: «Сара бзиарак сақәшәаргы, уи дуззак шәамеигәыргъан; цәгъарак сақәшәаргы, <...> гәалас сқашәымтәан, сара исхарәу аус сара ахы астап» (*Гәлиа 2011: 201*). Ус анакәха, Камачың хатә дцаанзагы илдыруан лапъхәәка бзиарак дшақәымшәоз, нас избан ари аәыза аус лхы занлыриа?! Еилкаауп, уи лхатәцарала лтаацәа ирзеигъхашаз хәа акгы шылзымзбыз. Насгы ицәоушәаратәы икоуп, лыуа-лтахыра илхәари, икалцари хәа ипъшуа иахьтәоу. Азәгы рызғаб лхатцгылара илымшеит.

Камачың атыхәтәан илызбоит Татластан ишыра. Азын агәтаны, игъеәны иантәауаз амш аены лгәы италкыз налыгзоит. Ажәакала, афыргъхәыс илылшоит лразкы иалахәмарыз, тәамбашақә лыпъстазаара иазныкәаз Татластан икны лшәа аура. Икалаз ауаәшыра иахылфеиааит атрагедиа ду, избанзар апъсуа цасқәеи ақьабзқәеи, иара убас адунеи ахьынза-назаазо атрадициатә культурақәа излархәо ала, апъхәыс лшәа лур калоит, лшәа зуша азәгы даныкам. Аха арака дыкоуп лаб, икоуп убасгы лыешәара. Урт зегы еикәных ишыказ, лара лхала лшәа лируеит автор. Камачың ауаәы дылшыит!

«Ашәкәыәы, <...> аханатә Камачың дхатцампъхәысны дааирпъшырц итахын. Ари агәтакы иара заманалатцәкы икәфеиеит, аха апъсуа пъстазаарафы иагъа социалтә залымдара ыказаргы – апъхәыс лыхьымзг иахатцгылаша, ашәа зқәызтәшаз хатцак дыкамкәа аарпъшра лара лыкәша-мыкәша игылоу ауаа хысханатәуеит, уи моу, иланаркәцәозар калап» (*Ацнариа 1989: 10*) хәа азгәеитәит Вл. Атнариа.

Ароман акны ихадаз Камачың лхафсахьа хартәааны, аганқәа зегы рыла инартәулань аарпъшра акәын. Автор, хәарада, уи илшеит. Камачың лхафсахьафы мыцхәы еизыркәкәацәоуп афыргъхәысра. Уи мыцхәы дхаракны лаарпъшра автор игхақәа иреиуоуп, ганкахьала. Аха

апатриархалтэ знеишья иамоу аҕыжэарей, ахацэа ахэса рахь ирымоу атэамбарей ирхылцыз атрагедиа ауп. Камачычи Мадинеи акыр еипүшуп, еиыизго аказшьақәагы ыкоуп. Камачыч лыгәаҕра Мадина илымазам, избанзар лыкәша-мыкәша икоу аҕагылазаашьяқәа бзианы илбон, илдыруан азәгы дшизеилымкаауаз. Камачыч лыпүстазаарафы илпүымлазеит абзиабара цқьа, ауафы данылшь ашьтахь, еихагы иубо икалеит лыпүстазаара зынза ишышьақәкьаз, уи уаанзеипүш шыта нхашья шылмоуа.

Камачыч лыпүстазаара «аигьтәра» иахьынзалалшо дазыкәпүозар, Мадина аамта леамариашаны дцоит, лыкәша-мыкәша икоу рацәак дашьтам. Камачыч леипүш, ларгы лыпүстазаара здылхәало лысаби иоуп, иара изоуп дзыкоу, ацыхәтәаны аҕсра данафуггы дзызхәыцуа уи иоуп.

Мадина дызлияаз аепоха дзацәымцеит, дафеит, илылымшеит аҕагылара. Автор апоема антэамтафы гәыҕрак алакта хтаирпүшуеит. Мадина лычкәын изхар даеа аамтак изаатуеит, даеа пүстазаарак иоуеит. Мадина цәәсалагы, кәзшьалагы адыга жәлар дырхатарнакуп. Камачыч лхафсахьяфы акыр хархәара рызуп амифологиатә кәзшьақәа.

Ароман алагамтагы антэамтагы фольклортә хытцхыртақәоуп. Амистикатә цакы амоуп. Иара уи ауп адымтафы иаарпүшу ахтысқәагы хәаакәызцо. Камачыч лычкәын игүсрала, икалап, автор ихаихәарц итахызар татластанраа репоха ацыхәтәа шыгүцәаз, рыцәәаншьап шыкәзаауа. Камачыч Татластан ашара адәы ианаакәлоз ауп данылшьуа. Уи ала автор ихәарц итахуп шыыжьнатә, амра абыз ашьха ианавтнахуа инаркны Камачыч афыц пүстазаара данылоит хәа. Хәарада, артқәа зегы иахдырбоит аамта аөшеитанакуа, ишыкало даеа аамтак – аҕстазаара еиха иахыласу, ауафра ахьахараку.

2.2. АПСУА ПХЭЫС ИТРАДИЦИАТӨУ ЛКАЗШЬАҚӘА М. ЛАКРБА ИНОВЕЛЛАҚӘА РҒЫ

Апсуа сахьаркыратә литература иамоу абеиара зырызго ракәны иҕоуп М. Лакрба иновеллақәа. М. Лакрба даныхэчыз инаркны дазфлымхан ажәлар рғапыцтә рғиамтақәа, иуаажәлар рыцәгья-рыбзиа далахэын, урт дырзааигәан. Даныҕеидыс инаркны афольклор еизиго далагоит. Ус дышнеиуаз, ирғиарағы ихадоу атып аمانы иҕалоит ажәлар рғапыцтә рғиамта. Ииашоуп, уи иапцтеит имачымақәа апрозатә, апоезиатә, адраматургиатә рғиамтақәа, аха ажәлар иахья уажәраанзагы дрылатцәаны дызлақоу иновеллақәа рылоуп.

«Ажәабжь хатыр зқәу, атрадиция ду змоу жанруп. Апсуаагы жәйтәнәтә аахыс ирдыруеит ажәабжь, бзиа ирбоит ажәабжьхәара. Зехьынцъара – аҕаацәа ахьяаилатәо, цәажәара хәа уаха агәыларә иахьнеиуа, аҕапшьарағы, ацсрағы, абзарағы, аимтахара дуқәа рғы, иара ус ғыцъа аайдтәаларгы – ирхәоит ажәабжьқәа» (*Инал-ица 2009: 31*) хәа азгәеитәит Шь. Инал-ица. М. Лакрба иновеллақәа зегы шыаҕас ирымоуп ажәлар рғапыцтә рғиамта аҕынтәи иаагоу асиужетқәа, шамахамзар, урт зегы иҕалатцәкьаз ахтысқәа роуп.

М. Лакрба иновеллақәа ирныпшуеит апсуа цасқәеи ақьабзқәеи. Ара ицәыргоуп аиҕызара, абзиабара, аиуара, ауаҕра, ачеицъыка, асасдкыларә ухәа апсуара зыда псыхәа амам ацстазаара аганқәа. «М. Лакрба ирғиамтақәа рғы ицәыргоу атемақәа хадарала излаарпшхо хтыск аиҕахәарала, сиужет мацк ала шакеугы, ашәкәыҕы илшеит ицаулазоу, ажәлар ртоурых-доухатә бзәара ирылтшәоу илпшааху аилкаарақәеи, ацасқәеи, ақьабзқәеи рахь рхьарпшра. Аконфликтқәа рызбраан еиҳарак ахархәара рымоуп иҕырпшыгоу, ицоуроу, иаазагоу ахымҕапғашьақәа, аха иахпылоит, иара убасгы ицоурам, ирпхашьагоу, ицәаңыгоу ртәы зхәо ахтысқәагы» (*Ақзба 2009: 117–118*) хәа азгәеитәит У.Ш. Ақзба. М.

Лакрба иновеллақәа рҕы иахпыло ахтысқәа реиҳарак збахоит ацәгҕеи абзиени, ахәахәеи аиашеи реиҕаргыларала. Урт рызбараан еилкаахоит аламыс ахыҕоу. Ановеллақәа иқәдыргыло азцаарақәа рацәоуп, урт ркынтәи иалхкаар халшоит аҕхәыс лызцаара аарцшышьа.

М. Лакрба иновеллақәа ркны аҕхәыс иадоу рольк лыманы даабазом, насгы мыч чыдак, ма доухак далаканы. Ановеллақәа ркны иахпыло ахәсақәа зегы аҕстазаара аҕынтәи иаагоу роуп. Хәарада, урт рхымҕаҕашьяқәагы дасу рыҕстазаашья иадхәалоуп, ихәаақәызтогы изтагылоу аамта ауп. Иаххәап, иалхкааз ановеллақәа «Аламыс» (Лакрба 2009: 39–43), «Q-шәык» (Лакрба 2009: 90–96), «Шькәакәа» (Лакрба 2009: 119–126), «Хаҕы-мра Феруза» (Лакрба 2009: 132–138), «Есма-Ханым» (Лакрба 2009: 156–166), «Хауида» (Лакрба 2009: 173–178), «Қәеиза» (Лакрба 2009: 233–235), «Аҕсра еиҕылшьеит» (Лакрба 2009: 318–323), «Адушья» (Лакрба 2009: 396–406), «Аҕаца лбара» (Лакрба 2009: 468–470) ркны иалоу афырхацәа зегы, шамахамзар, еишьашәалоу роуп, еидызкылогы – Аламыс ауп. Иаагоу ановеллақәа ркны еиҳарак иззаатгылоу аҕхәыс лысасдкылашьеи, лыуаҕышьеи, лыламыси, лыгәаҕҕреи, лгәеилгареи роуп.

«Миха Лакрба иновеллақәа рҕы ихы иаирхәо аҕстазааратә материал еиуеиҕшым азнеишьақәа рзиҕшаауеит» (Ақзба 2009: 123), уи ифырхацәа рыбжьара иҕоуп адунеи ус баша ақәзаара акәымкәа, аламыс ахә ҳаракны изшьо, аҕхашьяреи аазареи аҕхья изыргыло. Убас иҕоу ановеллақәа иреиуоуп «Аламыс» (Лакрба 2009: 39–43) зыхъзу. Уаҕа еизыркәкәаны иаарҕшуп Аҕсуара азцаарақәа зегы. Араҕа зықәра макъана имназац азҕаб хәычы атәым милаҕ рхатарнакцәа иреиллыркаауеит аҕсуа иламыс аҳаракыра ахынзаҕоу.

Ановелла аҕны ахтыс еиҕеиҳәоит аҕахмада. Уи иажәақәа рыла ҳара еилахкаауеит иахәшьеитцбы лыблақәа акы рхыслан, ихтәасаауа,

длашәхо дшалагаз. Аҳақымцәа дуқәа хәа иҕаз зеггы дыддырбеит, аха акгы шылмышәоз анеилылкаа, лашья иҕамзаара лхы иархәаны адәыҕба ләатцажыны ләылшыуеит. Ари аҕыза арыцхара аныҕалаз – Пуҕ ҕыхәшәтәра хәа ицаны ианыҕаз ауп. Азҕаб хәычы дыҕсны дахықәыз, дзырҕеиуаз агәыла хәсақәа уамашәа ирбон ахатцеиқәа ахылышыаз. Еиҳагы ирзымбатәбарахеит аиқәа атцаҕа лымаҕәақәа цқакәакәараза илышәтцаны ианырба. Аха усқан лашья ида уи иатцанакуаз азәгы изеилымкааит. «Уи адәыҕба анылхыслак, дыхтыр хәа дшәеит. Убри азакәын ахатца-еиқәа злышыалтцазгы. Ицязшыоггы дҕалап, аха уи абас аума лгәы ианталк: “Санҕслак сыхтны ауаа сырбоит” хәа дхәыцит. Аҕсра аиҳагы иҕәҕәоуп, дад, аламыс!» (Лакрба 2009: 40) ихәоит атаҳмада. Азҕаб хәычы аешьра лгәы ианталк, раҕхья иргыланы дзызхәыцыз данҕслак ашытахьтәи ахтысқәа роуп. Уи илтахымхеит атәымуаа ишакәым лцәа-лжыы рбар. Аҕсра анакәхагы, ламысла имҕаҕысааит хәа азылыҕхьязеит, уи азоуп лызын-маҕәа хыхь лашья иеиқәа зақәылтцазгы.

Сиужетла акыр «Аламыс» иазааигәоуп ановелла «Аҕсра еиҕылшыеит». Араҕа зызбахә хәоу Амра қәрала дмацуп, жәибжь шықәса роуп илхытцуа, аха зеилкаареи зынамыси акыр ихараку азә лоуп. Амра лан лаҳәшья лҕы аангылара хәа дықан аҕхынтәи аҕсшьарамшқәа рзы. Уи лыҕшзара ихнахыз Гаграа рарҕарцәа зеггы лышытан, аха азәгы лгәы дақәшәомызт. Избанзар лгәы изцон лқытантәи аколнхараҕы аус лыцызуоз арҕыс Синаҕ. Уи ҕшрала-сахьала арт арҕарцәа дреиҕзамызт, аха уаҕышьәлеи, аазашьәлеи, намыслеи ицназгоз дмачын. Амра лыҕсҕазаара здылхәалозгы Синаҕ затцәык иакәын.

Амра лан лаҳәшья лҕы дахынзаҕаз Синаҕ дышизхәыцуаз акәын цәамтхаа дшынтаналалоз. Уи аухагы убас атцх алгеит. Атцх агәазы иҕалеит ахлымзаах. Гагра ахахы, Жәаҕакәара хыцын аҕсҕа итанхоз зеггы амшын ахь иагеит: «Хәычы, ду, хатца, ҕхәыс, таҳмада, иацәцаз

хәә, даараза шамахамзар, уаа даанымхакәә, зегь агент» (Лакрба 2009: 320). Ианша, ахаан азэгьы днымхозшәә Жәәәкәәра аҕста зегьы тацәын. Атыҕантәи ауаа цхыраара рзыҕамто, амшын ахықә аҕы игыланы ирзыҕшуан амшын иагаз, амшын акәзар уамашәә игәааны ицәкәырҕон, ааигәара азэгьы днанашьтуамызт. Иахьҕшуаз ирбон – амшын иакәҕо гәыҕык ауаа шхыз, убас арахә-ашәахә. Ус, рылаҕш даатцашәоит амшын цәкәырҕа ду ааада иаршәыз азәы. «Зегьы игәартәит дшыҕхәызбаз лыхцә ду ала. Ас лыҕсы данакәыҕш – дакәҕагәышьон ларҕы уи ацәкәырҕа ишлылшоз ала» (Лакрба 2009: 321). Акәараҕы игылаз зегьы гәыблыла илзыҕшуан, аха илыцхраартә еигш алшара рымамызт. Ус еиҕа амшын цәкәырҕа дук дышьтәнахын, ишалшоз ала даршәит акәарахы. Ауаа игылаз рааигәараза дҕыкәнажыт. Ларҕы дгәырҕатцәә илкыз аҕы ыршәны амшын иналтәит. Шьяәак акәын илыгыз, амшын зынза далтуан, лгәырҕара иамамызт хәаа. Ускан лара зынзагьы лхаҕы имааизәит амшыни ларей анеисоз, уи лымаҕәәкәә шлышәнахыз. Ари аҕхәызба, зегьы бзиа ирбоз Амра шлакәыз анырба, еихаҕы илеигәырҕәит. Аха уи аамтазы иахьей-уахей тыҕ лызымтоз атыҕантәи ацкәынцәә руазәк ибжыы наиргеит: «Нодари! Нодари, дубома дкьантазза дшыкоу?! Ха-ха-ха-ха! – хәә иччо иааилаләит дара зегьы...

Убаскануоп лхаҕы цкәа ианааи дшыкьантазтәкьаз, ишыҕсроу ас ауаа дырбар. Иаразнак длатәит дахыгылаз. Илышәхалырҕара, лычлалтцәахра лымамызт акнйтә, лыхәда акнынза амшын дзаакәрылан, лцәә-лжыы лтцәахит. Ус, ант ацәкәырҕакәә илышьтаххны иааин, ес, дышьтҕааны дрыманы ицахт амшын агәахы. Уаха уааҕы димбәит уи аҕхәызба» (Лакрба 2009: 321–322). Амра лхы амшын иалтәит, избанзар уа игылаз ауаа ишақәнагаз еигш рхы мәаҕырымгәит, аҕхәызба дзыкәшәаз арыцхара ду авагылара рылымшәит. Урт ирзеилымкааит аҕсуа ҕхәызба лзы аламыс иааннакылоз атыҕ.

Амра лхымѡаѡгашья азы Вл. Анқѡаб иазгѡеитѡит: «Аѡхѡызба дыриааит азхытѡра-зеибафара, аѡбақѡа заазыркѡрыло амшын цѡқѡырѡа, аха Аламыс атѡкыс дзымиааит. Насгѡы иазгѡататѡуп даѡа ганк: аѡхѡызба лыѡстѡзаара убасѡак бзиа илбоз, дыззықѡѡоз, амаѡ азын илырзѡит» (Анқѡаб 2014: 253) хѡа. Аха араѡа атѡарауѡ хазлаикѡшахѡтымхо – ииашѡзам амаѡ азыхѡан хѡа ахѡара, избанзар аламыс ламысуп, амаѡ аду хѡа аздырзѡм. Хѡарада, Амра акгѡы лыхѡзѡмызѡт иаразнак дхызѡоз акы ааганы илыртѡзѡтгѡы, аха ауаѡымра рѡааит аѡыѡантѡи ауаѡѡсыра. Дара рзыхѡан аѡѡахѡтра акгѡы аанагазѡмызѡт, избанзар Амра лыламыси леилкаареи ирцѡыхаран.

Азы данѡаз илхычѡоз, дѡтыѡыр, ишлызныѡѡозгѡы лыздыруамызѡт, рыгѡрагара уадаѡын.

Иааѡу ѡѡ-новеллак рѡырхаѡѡа рнапы ианын дасу рыѡстѡзаара, дара ирылшон уи даѡакала азбарагѡы. Уахѡ царѡа змамыз аѡстѡзааратѡ мѡа тѡѡаза иананыла, ргѡы мытѡрыскѡа рымѡа ѡахыртѡѡит, избанзар урт ламыс уаѡуп, аламыс рызкажѡуам. Дара рзы еихѡу насыѡуп иѡѡу имырхѡашѡыкѡа ааныжѡра. Уи азоуп ановелла «Аламыс» аѡырхатѡагѡы лыла иабоз алашара зынза иаѡѡызѡанза, лашѡа имаѡѡақѡа лышѡѡданы адѡыѡба лыѡзѡатѡалыжѡуагѡы. «Аѡсра еиѡылшѡеит» Амра лакѡзар, уи лыѡстѡзаара гѡыѡѡс иамаз Аламыс дзавымсит, лѡагылазаашѡа зегѡы хнаѡон, аха лара илзымгѡаѡит лыламыс аѡрагылара, еихѡ еиѡылшѡеит аѡсра. Ажѡакала, дара рѡахарала ирхѡар рѡахуп: Аламыс еихѡу шыѡам, ианамуѡ аѡны ухы ақѡутѡарѡуп акѡымзар, агѡѡасра, акажѡра шыѡамло. Зѡырѡы иѡартѡѡит аѡырхатѡарақѡа, нас урт рыхѡз-рыѡша ахара инаѡѡеит, аха арт рыѡѡѡагѡы рыгѡаѡреи рыламыси зегѡы ирыѡѡуп, иреихѡуп, иаазаѡуп.

Ановелла «Шѡкѡакѡа» аѡны Қѡѡы Ыгѡанат атѡасқѡа дырѡагыло избѡѡит иѡѡѡа руак шыны иѡѡа затѡы дирѡѡажѡарѡ. Уи игѡы иаанагон лыѡшѡреиѡш гѡѡѡалагѡы дыбзиѡуп хѡа. Игѡѡакы

иаарласынгы инаигзоит, ачара уны итаца дирцэажэоит. Дгэырҕаны дыҕсуан знык иаашаны сызхара сналацэажэандаз хэа. Аха адырѡаены итаца даҕуа аѡны дыѡнан. Ыгэанаѡ «абастѡкѡагы абжы бааҕс ҕхэыс ѡак илханы длықымшэацыт даагылеижѡеи» (Лакрба 2009: 122), иихэара изымдыруа дышгылаз, итаца Шькэакэа лыбжы ырцэҕаны изѡылтѡеит «усыцхраа» хэа. Абхэа ари аѡыза дазыҕшымызт, даара дархэыцт. Атцыхэтэаны избоит иаанхаз ицѡшыны итаца ацэажэара дакэихырц. Уи дымѡашѡ ибеит иацы дзықэшахатмыз амцэажэара-ақабз шқабыз бзиоу, аазаратѡ цакы шамоу, дасу ртыҕқэа рѡы ишыканатѡ, абхэеи атацеи рыбжэара зхыҕара камло ахэаа ахатѡы бзиара шамоу.

Амцэажэара ақабз бзиазаны иаарҕшуп ановелла «Кэеиза» ақынгы. ѡыц еиднагалаз Қбаазыми Кэеизеи зынза иқэыҕшқэан, рынасыҕ алагэырҕаха разаанза ахлымзаах рзыкалоит: цхы лашэык азы Сазба Рашыт даины дишьѡеит Қбаазым. Уи алагы рыжэлантэқэа ирыбжэаз ашьѡура наигзоит. Занхэеи забхэеи рѡы имцэажэоз атаца ѡыц Кэеиза лыбжы лмыргеит, лхатца дышыны лаҕхѡа дшышьтазгы, алакэқэа рыкнеиҕш ачамгэыр аакныхны амыткэма ахэара далагоит. Лыбжы заҳаз анхэеи абхэеи еилыркааит цэҕарак шыкалаз. «Еилыркааит ртаца абри еиҕш арыцхара ду анылхаҕагы, ускан иаҕыз аҕсуа қабз илыднатцаз луал шылхалмырштыз. Ачамгэыр ала идлырдырит ацэҕара шыкалаз» (Лакрба 2009: 234).

Абасала, аҕсуа ҕхэыс лразкы аҕхэатэи амшқэа рзы арыцхара ду шылзыкалазгы лѡатцалмырхеит, илхалмырштит арыцхара уантагылоугы атцас ишахэтѡу аныкэгара шатаху. Иаагоу ановеллақэа рыкны хара иаабоит еиѡагыло ѡ-хаѡсахѡак: Шькэакэа – ахэчы-аду зегы лзеикарѡуп, ахымѡаҕашѡа ззымдыруа, атцасқэа ирцэыхарѡу лоуп; Кэеиза, уи дышқэыҕшзоугы илдыруеит абзиеи ацэҕеи рѡы ахымѡаҕашѡа, ибзиазаны илдыруеит атцасқэеи ақабзқэеи.

Ажэакала, еиѳагыло Шыашькэеи Қэеизеи рхаѳсахьақэа ихархэо мацзам, еихаракгы аазаратэ казшыа аганахь ала.

Анаѳстэи ановеллақэа иаадырѳшуеит аѳхэыс леиѳамсра, лгэыртѳкэыл абзиара, лгэеилгара. Ановелла «Атаца лбара» захьзу алакэ иеиѳшуп. Аѳхьяѳцэа еицырдыруа алакэ «Атаца кэыш» угэаланаршэоит. Акызатцэык, уака Ахмаѳ ихала ичкэын ѳхэыс дизааигозтгы, арака Қэаблыхэ избоит ичкэын бзиа иибоз атыѳха илылоу ѳишэарц. Ус дхэыцуан иара: «Идыру усуп, атаацэараѳы анасыѳ бзиа аазго аѳхэыс лыхшыѳ ауп, лыѳшзара атцкысгы» (Лакрба 2009: 468) хэа. Уи итахын итацахараны иказ иблала дибар, лгэеилгара зеиѳшроу гэеитар. Рахэык ицэызны дашьтоушэа катцаны аѳхэызба лтаацэа рѳы дниуеит. Маанала ацэажэара далагоит, аха аѳхэызба еилыччак лакэын, илылшоит зегы ртак акатцара. Атцыхэтэаны, атахмада Қэабзач агэра нагзаны игоит, аѳхэызба-кэыш имаѳа дышинасыѳхо. Уи дгэыргэон, имаѳа арѳажэѳа диоуеит хэа. Атахмада идыруан атаацэараѳы аѳхэыс кэыш лылшара шмачым.

Хшыѳла Қэабзач итаца даалываѳэыло дыѳоуп ановелла «Адушья» аперсонаж хадагы. Адушья ѳшрала-сахьала даарза еиѳкааз азэ лакэын, убас хшыѳлагы дхэыдамызт. Лхэаразы иаауаз арѳарцэа зегы мап рцэылкуан. «Сара зегы мазеины измоу иакэымкэан, анхара-анцырала еикэшэам дынсырхар, дсырхандеиыр еиѳасшьоит» (Лакрба 2009: 398) хэа лыѳхьазон, лмапкрагы убри акэын мзызс иамаз. Ус дшааиуаз дагыиццоит рѳыс кьалак, зынхареи-зынцыреи ыкамыз. Ѳыц еиднагалаз мызкэак ирылагазаны идыргылоит ѳын хэычык, уимоу ацэагэара, арашэара инапы рылеикит. Ажэакала, зегы рылаехэартэ еиѳш рхэоу еикэшэаны икан Адушья лхатцеи лареи. Аха лара еснагь игэнылгон, лхатца ишахэѳоу еиѳш пату ахьиықэмыз. Даалаган уас дкалцоит зегы хатыр зкэыртцоз абырг, ацэажэаѳ ду – абырг Есхаѳ.

Ауа икәышра аҫаацәа ирныгъшит. Адушья лхатҭеи Есхаки еицны аизарақәеи азбарақәеи рышкә аныкәара иалагоит. Ус ишааиуаз, лхатҭа ауаа ихатҭгыло иалагоит. Зегъ зыбзоураз Адушья лакәын. Лхы зырымгазакәа, лхатҭа ауаа рышкә дцәырылгоит. Абасала, Адушья алакә аҭеиҭш дуафылтәуеит ахабжьякьала. Ауафы ауафра илылхуеит.

Ажәакала, аҫахмада иҫаҭеи Адушьеи ҭсабарала Анцәа ахшыфҭи ауафреи рылеитҭеит еикараны. Изхыгъшылогъы, принципс ирымоу ауаф иаазароуп, уи азы дара ирымоуп иахәҭоу алшара. Ргәы акәышра иранахәоит аҫаацәарафы ихадароу хәа изықәныкәатәу.

Хыхь иаагоу ановеллақәа рфырхацәа мацк иреиҭшзам кәзшьала Есма-Хаными Хауидеи. Урт еиха афырхатҭареи агәагъреи рылоуп, иара убас ахшыфгъы. Ановелла «Есма-Ханым» (Лакрба 2009: 156–165) акны гәыгъфык аҭсуа мхацъырцәа ҫырқәтәыла иахьнанагаз ирыхтысуаз азалымдарақәа руак атәы аанаргъшуеит. Аҭсуа ҭхәызба Есма-Ханым хатәы ҭхәысс дызгәаҭхаз аҭырқәа визир иварафы икәз ирызбоит, ишакәхалакгъы, урт реибагара иаҭырхагахарц. Избанзар, Есма лашья мыцхәы хәҭыр иқәын авизир ифы. Иара ифы аус иуан, еиуацәахар аихабыра ирҭар, насгъы аҭсуаа иварафы икалар рҭахымызт. Убри акнытәи Есма ишакәым ала лхы мфәҭылгошәа авизир иархәоит, лашья ирзразгъы аусқәа еифыркаауеит. Ашеф-шериф Шьукри авизир иеихәоит илала ибахьазшәа, уи лыласра атәы, насгъы аамҭала ихатә лара димазшәа. Уи акәхеит, авизир ихьымзгъишьеит аҭхәыс лас ихы дахьадикылаз, Есма лашья дизгәааит «сижьеит» хәа. Уи иқәитҭоит ашьра.

Есма зынза дышқәыгъшзазгъы, арт аусқәа рызбахә анлаха, фызцәақәак аашьҭыхны авизир ишкә амфә дықәлоит. Лара илылшеит авизир ифәҭхьа ашеф-шериф Шьукри имцқәа зегъы раартра. Есма лыхшыфҭарра иабзоураны, илхаразамкәа илхырҭаз ахьызгъы лхылхуеит, лашьягъы деиқәлырхоит, убас лҭаацәагъы. Авизир иакәзар, аиаша анеиликаа иаразнак абаандафы ихы дақәиҭыитәуеит,

ацэгъаршыџ ауыс даитџоит. Ажџакала, Есма лыгџагъреи лџџышреи ирыбзоураны лыхъзгъы лыхъчоит, убас дызлытцыз аџсуа жџларгъы.

Есма-Ханым еилкаарылеи гџымшџарылеи кыр длеихаума ухџо дыџоуп ановелла «Хџауида» (Лакрба 2009: 173–177) аперсонаж хада. Аџхџызба Хџауида «убас дыџшзан, алашьцараџы дгылазар, лааигџа-сигџа лырлашон. «Хџаи, ланаџьалбеит, аџсы дааихагылар, дыбзалтџеуит лыџшзашьала!» – хџа лзырхџо саџахъан егъараангъы» (Лакрба 2009: 175) хџа азгџеитџоит Хџауида данџџыџшыз хаџала дызбахъаз абырг. Аџхџызба лыџшзара азбахџ хара инаџхъан, ачамгџыр иантцаны лыхъз рхџон, џауади-аамсџеи рыџкџынцџа зегъы лышьџан, аха лара макъана азџгъы лгџы изџомызт.

Хџауида илышьџаз џауад џкџынак изџоит ииулакгъы дигарџ, аха ахъымзгъ лиргар хџа дшџан, иџамала дламхашьџеит. Ашьра зыџалџаз анылхџа, дџаркит. Лус азбара иалагеит. Уаџа лара имзакџа иралхџеит иџалаз зегъы ак аанмыжъкџа: «Ахъымзгъ сиргатџџьар хџа сшџан уаџа изурыз ансзымдыр – исџыхъашџаз иџамала дысшьџит. Дысзымшьыргъы, сара сџысшьыр акџхон нас усгъы» хџа наџылџеит. Азбаџџџа аџхџызба лыхъз шылхъџоз, акгъы шылхарамыз хъаас имџзакџа, жџохџ шыџџеса ахгара лыџџыртџоит. Ауаџшьра ихахъы игоит анхаџ џкџын еиџамс џыџын. Уи Хџауида бзиа дибон. Азбаџџџа ирахъаз рыдыркылоит, анхаџ џкџын ашыџџес раџџа иџџџаны дџаркуеит. Хџауида лыџсы џызхыз арџыс дгъежъаанза лхы насыџ алымџеит. «Хџауида дызыџшын жџохџ шыџџесагъы. Нас деибганы данаа, еибагеит, ачара руит» (Лакрба 2009: 177). Рџыџьагъы ирылшеит аџааџџара џшза аџџара.

Ииашоуп, џыџын Хџауида лџынџџи анасыџ дазыџшзамызт аара ихахъы ианигоз. Аха игъсеигъш бзиа иибоз аџхџызба, ила шааџшуаз абахџахъ дызымшьџит. Аџхџыс аџakra лыџџешџар лыпату џџеуан. Абасала, џыџын акраамџа бзиа иибоз аџхџызба илхаразамкџа ари аџыза арыџџара данаџџшџа, хъахџ-хъаџарада изџоит леикџырхара.

Хауидеи Чычыни рцэаныррей рыхшыџи еимадан, убри ауп иалзыршаз жэохэ шықэса рышьтахь рып̣с̣тазаара аилатцара. «Арт рџыц̣аг̣гы ҕазшьала еизааиг̣эаз шрак̣эыз г̣ыла еилибакааит, еибамбазак̣эа рыбзиабара ц̣эырц̣ын, еиднах̣эалеит. Аг̣эаг̣ьрей ачхара дуи рыбзиабара анасып̣ г̣эырг̣ьах̣э аш̣ҕа икылнагеит» (Анқ̣эаб 2014: 300) х̣эа азг̣эеит̣оит Вл.П. Анқ̣эаб.

Хауидеи Есма-Хаными раамтазт̣эи фырп̣х̣эысц̣эоуп, иг̣эымш̣эақ̣эоуп.

Ажэакала, М. Лакрба иновеллақ̣эа р̣џы иц̣эыргам зцаара ыҕазам, уи араҕа п̣ыж̣эара аит̣еит атоурых-фырхатцарат̣э пафос, уи иабзоураны ихауит ар̣џиамта шыах̣эқ̣эа. М. Лакрба ир̣џиара дазаат̣гыло У.Ш. Ақ̣зба иазг̣эеит̣оит: «Иааидкыланы х̣ах̣эап̣шуазар, Миха Лакрба иаж̣эабж̣ьқ̣эа ап̣цоуп, атцарауаа А. Аншбеи В. Дарсалиеи ишазг̣эарт̣ах̣ьоу еип̣ш, еицырдыруа ановеллист Боккаччо ир̣џиамта “Декамерон” ала ихацыркыз, европат̣эи ановелла ажанр иаш̣ьаш̣эаланы» (Ақ̣зба 2009: 126) х̣эа. Ап̣суа новеллист ир̣џиара иамоуп даҕа хырхарта хадак – Аламыс. Уи ибзоураны еик̣эхеит атоурых иазымдыруа, аж̣элар р̣џап̣ыц̣т̣э р̣џиараҕы инханы иҕаз ахаҕсах̣ьақ̣эа ж̣эпакы.

АКОНФЛИКТ ҒЫЦҚА – АҢСУА АҢАЫС АХАҢАРА ААРҢШРАҒЫ

3.1. АҢАЫС АМОРАЛ-ПСИХОЛОГИАТӨ ПРОБЛЕМА ҒЫЦҚА АУААЖӨЛАРРАҒЫ

Асовет аамҗазоуп аҢсуа сахьаркыратө литература аинылара амҗа иананылаз. Ари аперид иалагзаны алитература ажанр хкқәа зегьы аҒиара роут. Апоезия, апроза, адраматургия аганқәа зегь рышкә рөыркөейт, ицөыртцит хәы змам арҒиамҗа лыҢшаахкәа.

АҢсуа жөлар ари аамҗа кьаҒ аҗныцкә ирхыргаз агәаґракәа мацзам, рыҢсадгьыл ахызаара ахыкә аҒы игылан, шамахамзар аинтеллигенция хыҢхьазара рацәала ахара рыдцаны ишьын, иахыган, имачымкәа аибашьра ду иалазит, иаанкылан аҢсышәала атцаратцара. Ус шакөызгьы, инханы иґаз аинтеллигенция рхатарнакцәа ирылшейт аамҗа еикәатцәа атөы, иааиуа абигьаракәа рзы аҗоурыхи асахьаркыратө литературеи рҒы ааныжьра.

Аҗоурыхтө усумҗакәа иузыркөымҗхо ирыдхәалоуп аҢсуа жөлар рҒахәы исахьаркны изхәо, иҗоурых-культуратө баґакәаны ирзаанхаз аҗымҗакәа: Б. Шьынқөба «Ацынцәарах» (*Шьынқөба 1974: 3–366*), Шь. Аҗынцьал «Ахәа зыґәну аҗьныш» (*Аҗынцьал 1989: 3–398*), Ал. Гогәуа «АҒыкәаха» (*Гогәуа 1966: 3–412*), «Асду» (*Гогәуа 1985: 3–640*), В. Амаршьан «АҢсґа» (*Амаршьан 1994: 3–456*), Б. Ңыжөба «АҢсырт» (*Ңыжөба 1991: 3–444*) ухәа уб. иц.

Арт аҗымҗакәа иаадырҢшуейт аҢсуа ахызаара ахыкә данхыкәгалаз еиуеиҢшым аҗоурыхтө аамҗакәа. ЕпохацыҢхьаза аҢсуаа ирылиаауан ачхара змаз, агөымшәара злаз, агәаґра ду аазырҢшуаз афырхацәа. Иґалап, урт рцөыртцра аамҗа иабзоуразтгьы, избанзар аамҗеи аҗагылазаашьей ракөын Ңхьаґа ақөҢарахь изгоз.

Урт афырхацәа рыгәта игылан атыпҭхацәаггы. Урт иаадырпҭшуаз агәаҭра иахылҭиаауан аиааира.

Асовет аамтазы иапҭтаз афымтақәа рфырхацәа иахьа уажәраанзаггы иҳацуп, цәала-жыла акыр иахзааигәоуп, хтәурых ауп.

Апҭсны ахра ашьақәгыларә азбахә анаххәо иаразнак хала дааины даахгылоит Мсым хәычы ипҭхәыс Хьыбла-пҭшза, амсыр қәаадеипҭш лыхәда цқәашааза, лыблақәа лхапҭхо, апҭшзәра дакны даго, апҭсуала иаазаз, ақәылацәа ахьымзг илдыргаз зызхымгақәа ахра зәазтаз...

Абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы, атәытира ачымазәра фкны Кавказ иангәараз анахгәалашәо, лыпҭшзәра дакны даго, лыблақәа апҭсадгьыл агәхьаагара рхыхәхәыло, Вольтер «ачеркесцәа рнимфа» хәа дзышьтаз ахкәажә Аиссе даацәыртцүеит... Апҭсуа-адыга бипҭарақәа азеижәтәи ашәышықәсазы ирхыргаз ахыртцәара атәы зхәо атоурых адакьақәа анаахартуа дахбоит Заурқан Золак иан. Асовет мчра ашьақәгыларейи уи калаанзатәи ахтыскәеи анхгәалахаршәо, иаацәыртцүеит Камачычи, Саидеи, Зинеи, Мадинеи, Шьаризани. 37-тәи ашықәс еикәатцәақәа ирызку атоурых адакьақәа аахуыртаанза еилакьыз-қьызуа иаацәыртцүеит хыпҭхьазәра рацәала апҭсуаа. Рханы игылоуп Нестор Лакоба итаацәа пҭшзейи иарейи. Хара-хара ирышьтоуп аамта иарзрыжәыз, арт ашықәсқәа зыпҭстазаарейи зыбзиабарейи нахәлабга ицаз Назирейи Шьамсиейи. Шака гәырдәа рхыузейи апҭхәыс бырг Шьахәсна лыблақәа. Кыт лыхәылшәом, атыхәтәанынза зхатца изы ажәа наак зымхәаз, аматқәа ирыларкыз ахкәажә Сариа-пҭшза... Еиуеипҭшым аамтақәа рзы абзиабара иасимволхаз ахафсахьақәа Марта, Мзия, Хьыбла, Адица, Матциса, Асида, Аишьа, Макрина ухәа иузцәырыргоит агәыгра, апҭстазаара пҭхьака ишцо, аус шауа.

Фымтацыпҭхьаза икоуп ашәкәыфәы иәнуткәтә дунеихәапҭшышьа, ипсихология, ифилософия, уи иалтцшәахоит апҭхьаф инапафәы икало арәиамтақәаггы. Зеггы иуникалтәкәоуп, иаадырпҭшуеит итбаатыцәу

ағсҗазааратә ганқәа, урт ызырыргоит ауаатәыәса реизыҗазаашыақәа, асаркьеиғш ханығшылоит рхағсахыақәа, дасу ргәатца хтағшны иаабоит рымазақәа.

Хыхь ишазгәахтаз еиғш, еиуеиғшым атоурыхтә аамтақәа рзы, ағсуа жәлар ирхыргаз атәы зхәо ағымтақәа зегы рғы иуғшылоит игәылыртәау ағхәыс лхағсахыа. Урт иаадырғшуа аамтақәа шыхазугы, дара зегы еиднакылоит амилаттә хағра – ағсуара азнеишыа: анамыс – апату, ахьз – ахьымзг ухәа раарғшра.

Аамтала рғырығсахуеит, иғиауеит амилаттә традициягы. Аха атрадиция аамта иаанаго ағыцрақәа зегы аднакыло иалагар, усқан зынза иацәызыр ауеит амилат агәата. Иҗалоит атрадициеи аамтеи еиғыбааны, еиқәшәаны ианцогы. Атрадициеи аамтеи реиғыбаара, хымҗада, ирныруеит урт рырғиара иалагылоу ауаа, ахәса, ахацәа уб. итц.

Атрадициеи аамтеи реиғыбаара иабзоураны, ағсҗазаарағы иҗалоз аитакрақәа, хәарада, ианығшуан асахьаркыратә литературагы. Ари ағыза атенденция аабоит Асовет хәынтқарра ғыц ашыақәгылара ианалага аамтазы, еиҳарак ихәағсыз ашәышықәса 30 – 50-тәи ашықәсқәа рзы. Аурыс литература зегы амеханакит ауаа ғыц иаазара, аколлективизация ашҗа аидеология ғыц ауаа рызнагара, шамахамзар, аурыс шәҗәыәәцәа рғымтақәа рғы ағыжәара рыман аибашьра атемеи, аибашьра ашытахьтәи ағсҗазаара аарғшреи, ауаа ғыц иаазареи, ишыақәгылареи. Уи ағыза аидеологиатә знеишыа рнығшит ағсуа шәҗәыәәцәа рырғиамтақәагы. Уи аидеология хәынтқаррак ағнутаҗа ишыақәыргылаз акәын. Иара ағсҗазаара иалазыртәоз иреиуан асахьаркыратә литературагы. «Большая ответственность в борьбе за сохранение и развитие ростков нового ложилась на художественную литературу; призванную бороться с пережитками прошлого в сознании людей, реакционной идеализацией

феодално-патриархальных семейных отношений» (*Ортабаева 1968: 220*).

Аурыс литератураҕы, Асовет мчра анышьякэгыла инаркны, шамахазақ акэымзар, агъхэыс лхаҕсахья ааргъшра еихагы иғэцаракхеит. Аамта иҕанатцаз айтакрақәа ирыбзоураны уаанза ажәа змамыз, аусура ада, еизарак аҕы иқэгыланы ацәажәара азин змамыз аурыс гъхэыс илоуит ахақәитра. Ахаҕсахья ҕыцқәа ицәырыргеит апроблема ҕыцқәа, урт рынагзаразы иаагъшит имариамыз амҕа, аха ашәкәыҕәцәа ирылшеит ишьтырхыз апроблема азбара. «Художественные шедевры определяют главное в художественном процессе эпохи» (*Ист. рус. совет. лит. 1980: 4*). Ииашатцәкьаны, аамта цацыгъхьаза, асахьаркыратә литература иалалон аҕымта шьахәқәа, иаадыргъшуан еиуеигъшым аепохақәа ирытцаркуаз аамта, ахааназ жәра зқәым апроблемақәа зныгъшуаз. Урт рахьтә иҕалон иалкаахоз аҕымтақәа. Ус еигъш иҕоу асахьаркыратә ҕымтақәа мацым агъсуа литератураҕы, дара зегъы гылоуп дасу иахьахәтоу аамтеи атыгъи рҕы.

Аедыгъ литератураҕы, аурыс литератураҕы еигъш, ашәкәыҕәцәа лымкаала иашьтоуп аедыгъ гъхэыс итрадициатәу лҕазшьақәа мыгъсахзақәа рааргъшра, убри иначыданы ахақәитра лытара, лхатца истатус аҕазара аҕынза лхагалара. «На новом этапе исторической жизни адыгов меняется природа конфликта произведений, посвященных образу нового человека. Путь женщины обуславливают теперь новые противоречия, которые определяются как столкновение новых явлений и старых традиций. Из возросшего интереса к нравственным истокам личности обозначаются новые творческие тенденции, выраженные в стремлении дать полнокровный образ современницы» (*Схаляхо 2001: 106–107*).

Аурыси аедыгъи литературақәа рҕы ауаҕ ҕыц иаазара фпроблема хадас ирымазтгы, агъсуа сахьаркыратә литератураҕы,

иҥалон иазхьампшыргы. Избанзар, аҥсуа ҥхэыс ианакэызаалакгы, илыман ахақәйтра, атрадиция ҥара-ҥара дфанахэозаргы, ҥнытҥкала, доухала лхы дақәйтын, ианаалтххоз ахатца имаҥта лышәтцаны қәылар дцар ҥалон, ма еибашыра, иара убас аизараҥы днықәгыланы ажәа лхәар. Аха ус изыҥамлеит, аамҥа ахыҥша изацәымцеит аҥхэыс лхатарагы. Хашәҥыџцәагы егырт алитературақәа рҥеипш рҥазыршәеит ауаџ ҥыц иаазара, аҥсуа ҥхэыс еихау аџазарахь лхагалара.

Аҥсҥазаара ахышәареи атшышәареи ахыҥкоу абзиабара аҥноуп. Абзиабара ауп ихәаакэызтцо удунеихәаҥшра, удоуха, уҥсҥазаара, ухныҥгашыа, утәашыа-угылашыа ухәа уб. егы. Абзиабара ахкқәа рацәоуп, аха зегь реиха ихадоу, адунеи еибаркны измоу арҥызбеи аҥхэызбеи рыбзиеибабароуп. Уи аныҥам аҥсҥазаара аҥама уцәызуеит, иааукәыршаны ихышәашәарахоит, илашыцарахоит. Ажәакала, абзиабара атема жәынгы-ҥангы имҥсуа атемақәа иреиуоуп аҥазараҥы. Уи еснагы иазҥлымхауп, игәыгәтарыжыуам асахыаҥыџцәеи, апоетцәеи, ашәҥыџцәеи, акомпозиторцәеи ухәа аҥазара хкқәа знапы рылаку зегы.

* * *

Иалкааны, хыла абзиабара атема иазку аҥымҥақәа еиуеипшымы амилаҥтә литературақәа рҥы, рцәыртцреи рыҥиареи аҥоурых ду амоуп. Аҥсуа литература акәзар, чыдала уи атема мацара иазку инейцыху алитературатә ҥцамҥа ҥытцуеит 1960 ш. азы. Уи **Ч. Ҧьонуа иажәабжь «Ахра шкәакәа»** ауп. Аиашазы, ари хҥыс духеит аҥсуа литература абзиабаџцәа рзы. Иара иахылцит акыр аймак-аиҥакқәа, лассы-лассы имџаҥыргон аилыргара иазку аиҥыларакәа, аҥымҥа иалацәажәон, еилдыргон. Уи зыхҥьоз аҥымҥа ҥазара дула иахыынагзас, ажәабжь асиужет аинтерес ду атцаны иахыеиқәыршәаз ауп. Асиужет ахатә ажәлар рхәамҥақәа рахытә иаагаз ак акәын, аха уеизгы зегы ақәшахатмызт ажәабжь антцәашыа. Асиужет иазкны Б.А.

Гәыргәлиа иѡуан: «Ари аѡымта цатцгәыс, гәыцәс иамоуп, гъсыс иахоуп агъстазаараѡы икалатцәкьахьѡу хтыск, агъсуа шьха қытақәа ирхылцыз аргъыски гъхәызбаки рыбзиабара цқьа, рыбзиабара ду зыниаз агъынгылақәеи урт ирыхкьаз атрагедиа хлымзаахи ртоурых» (*Гәыргәлиа 2013: 115*).

Иааидкыланы, Ч. Цьонуа иажәабжьқәа сахьаркыралла ибеиоуп, идеала итаулоу рѡиамтақәоуп, аха асиужет-композициеи реиѡкаашьалеи, урт иаадыргъшуа атрагизми рыла атцааѡцәа иалыркаауеит «Ахра шкәакәа».

Рагъхьаза акәны ажәабжь антытц зыбжьы ақәзыргаз Шь. Инал-ица иѡуан: «“Ахра шкәакәа” темас иамоуп хәашьра зқәым абзиабара. Ишдыру еигъш, ари цѡа змам, жәра зқәым темоуп. Уи азы шаҳатра ауеит ажәларқәа зегъы рлитература атоурых. Ицам акәымзар, иара ҳагъсуа литература ақынғыы уи иамоуп шьта акыр уаазырхәыцны узырцәажәаша атоурых. Аргъызбеи агъхәызбеи, ахатцеи агъхәыси реизыказаашьа агъсуа литература ишаныгъшуа азцаара знымзар-зны чыдала азәыр дахцәажәараны дыказар, уи “Ахра шкәакәа” ааныжьны дзаѡсуам» (*Инал-ица 1987: 372*) хәа.

Автор ишьтихыз асиужет даараза иқәѡеит. Сахьаркыратә казара ҳаракыла иааиргъшит иалоу афырхацәа рхаѡсахьақәа. Ииашоуп, урт рацәазам, имыцхәу хаѡсахьа угъылазом, дасу иахьыкоу иатәны иааргъшуп. Ажәабжь ахтысқәа зыкәша-мыкәша имѡагъысуа, изызкугы Далтәи аргъыс Астанеи агъхәызба Мартеи роуп. Урт рыбжьара ицәыртцыз ацәанырра гъха иаимуит анарха, трагедияла ихыркәшахоит. Ус шакәу автор заа адырра ҳаитѡит, агъсабара асахьа атыхрала: «Ажәѡан алу дузза аҳәылы-ҳәылыҳәа асырхәы алагон; агъсабара ахаргъ хьшәашәа иашәнатцаз икәашккараза ушьамхы инатцагъсон» (*Цьонуа 2013: 408*). Хәарада, ари асахьа агъхьаѡ игәиѡаннатѡит гъхьака рыцҳарак шизыгъшу азы.

Астәнеи Мартеи рыбзиеибабара ашьха зыхъеипъш ицкъоуп, иамам хэашъра. Ажэабжь афы излеилаҳкаауа ала, Астана акраатцуан Марта лбара дазгэышьуеижьтеи. Машэырла, ашьхатэылан, азыхъ афы реикэшэарагы символтэ цакуп. Урт иаразнак Абаџаа Беслани Ханиф пъшзеи реипъш рыгэкэа неилатцэа ицоит.

Автор ифырхацэа рсахъа тихуеит хыхъ-ыхыла, ажэак ѿ-ажэак рыла, Марта даҳирбоит ажэлар рхэамџакэа ркынтэи иаагоу аепитеткэа рхархэарала: «пъхэызба фархък», «ззамѿакэа цьоухару», «зыблакэа маахыру», «зыхцэы кьларкэа зызкэа икыдцаны, аеархаипъш игылоу» азэ лакэны. Астана иакэзар, «акьалантар еипъш деихышэашэо» дыкхоуп. Арт аепитеткэеи аифырпъшракэеи азхеит рхаѿсахъакэа агъхъаѿ игэафы иаанхартэ еипъш акаларазы. Мартеи Астәнеи агъсуа традициякэа рыла иаазоу, урт ирыкэныкэо ракэны иаабоит ацыхэтэанынза. Дара реикэшэаракэа, реицэажэаракэа харкьазам аѿымџафы. Урт ирызцэыртцыз абзиабара ду иеиџаханы ирыхъчон, лашъа Маџыга ихирбгалаанза.

Марта лашъцэа даара зыуаѿышьа баагъсыз, иџьбараз арпъарцэан. Ишихэыџкэаз рани раби пъсхъан. Марта лзы дара анрагы абрагы руан. Ус аламала азэ длацэажэаргы рузомызт, рхы дубеи ирбон, малла иреитцаз драџэаршьомызт. Лашъцэа руазэк – Маџыга захъзыз идыруан Астәнеи Мартеи реизыкэзаашъа. Астана асендыс данатџаха, ашьабџа агъсы шџаз иманы дааит Марта лѿы. Маџыга уи нак иауижьуеит. Уи лынасыџ шлыцэцоз, ишаџырхагахоз иадырган. Марта еилылкаауеит лашъцэа ргэы дшақэымшэаз, насгы урт Астана дзыхдыркэоз атэамбара шакэыз. Лашъцэа ирызгэамџеит ара абзиабара ду шыказ, уи аѿагъхъа мчы шрымамыз: «Астәнеи Мартеи рыбзиабара агъсы џан; иара ахахэатэы иара иныкэнагон, адацкэа ахахъан, урт адацкэаа мратџас рыгэкэа ирыкэтџеиаашон, еиднахэалон!» (џьонуа 2013: 416). Зышьаџа гэгэаны изхэхъаз абзиабара адацкэа роуп азынра агэгэаны, асы еимгэхэо Астана Марта

лышқа дназгазгы. Марта дгъатцэы-гъатцэуа «уахьцозаалак саргы сга, Астана, сааныжны умцан, сухэоит» хэа дигъылоит. Ауха иагырызбоит ибналарц. Марта лашьцэа аоны рыкамзаара лхы иархэаны, хатца матэала лееилахэаны, бзиа илбоз, лыгъсы зыфхэараз Астана дицны ддэықэлоит. Урт ргэы иаанакон Сузари Мацъгеи аанза Панаэ ашьха изхытрызшэа. Аха Сузари Мацъгеи агъсабарагы рыдгылеит. Ахра иафыбганы зфылазхаз асыгъса наунагза еиқэнагеит ыцъа бзиа еибабоз агэкэа. Марта дтахоит, Астана иакэзар, дагъгъсымкэа-дагъбзамкэа ихала адэы даакэхоит. Абар, уи азы У.Ш. Аэзба ишихэо: «Марта – цэала-жыла, лыгъстазаара далцит; Астана – доухала, уи анаэсантэи игъстазаара хықэкыдахеит, игъамадахеит, иара зегъы иашьтахька (Марта лыгъсы антазтэи аамтахь) иаанхеит» (Аэзба 2009: 198). Ари аэыза атрагедиа калейт Марта лашьцэа, лыгъстазаарафы лара леиха дара агъшэмара ахьааныркылази, рцэаржыы иалаз атэамбарей, рыуаэышьатэ казшы баагъскэеи ирыхьканы.

«Лыгъсы сымалдеит... Саргы сыгъсы тан ларазэатцэык лзыхэан», – ихэоит Астана. Ииашатцэкьканы, адэахыы иаанхаз инаур акэын, ихататцэкька Марта длыцыгъсит. Ажэабжь асиужет ала иахбоит Марта лыгъсыбаэ ааганы анышэ иахьамардаз атыгъ азааигэара ақэацэ ргыланы «анхара» дшалаго Астанагы. Азынра зегъы уа ихигон, атыгъ ахала инижьюамызт. Уака игэы рахатын, избанзар иныруан Марта иааигэара дшыказ. «Атаца гъшза – Марта длахфыхза, лкасы шкэакэа лхаршэны, дкахэхэа дгылан длыхэагъшуашэа игэы иаанагоит ахра данахэагъшуа» (Цьонуа 1988: 21).

Астанейи Мартеи реизыкэзаашыа атэы иугэаланаршэоит ашэуаа рлегендак: «Гъсызки цыски бзиа еибабаян. Атцыс гъыр-гъыруа иааины акэарафы азы афыкэаф иныкэтэеит. Агъсызгы изса-зсо афаанахан, уа иааины иаадтэалт. Еидтэалоуп, рыгъскэа еилахеит, изеигъыртцуам. Акы ныжыны, егы цьаргы изымцеит. Иара убас мацара ишыказ уа инеидыгъсыла ицеит» (Инал-ица 1987: 376). Атцыси агъсызи

рыбзиабара иахылѣиааит атрагедиа ду, избанзар рыѣбагы
псабарала зынза иеинаалазомызт, дасу ирызшан рхатѣ дунеикѣа,
урт ѣба ыкан – ахауеи ази. Урт ирыххѣхѣаны ирзыѣацомызт ашьаѣа,
ипсуан. Убри шырдырузгы, рцѣанырраѣа ирмеижѣеит,
атцыхѣтѣанынза инаргеит, еицыпсит. Урт рразкы Астанеи Мартеи
рразкы кыр иеипшуп. Абзиабара цѣа айѣырхаразы зегы иалырхит
– аѣсра, шьюкы цѣала-жыла, егырт – доухала.

Ажѣабжѣ аилыргараан автор уахыѣѣашаѣымхаша ыѣоуп,
еихаракгы Астанеи Мартеи реизыѣазаашъаѣы. Избанзар аѣсуаа ѣѣы
ианакѣызаалакгы ѣыѣа бзиа иеибабо рѣырхагахара гѣнаѣа дуззаны
ирыпхъазоит, насгы Марта ажѣа лыманы, ак лызбо, лхы даѣѣитны
адѣахъала автор даѣирбазом, аха уи ѣнутѣкала лхы даѣѣитуп,
ахаѣѣитразы дыѣѣѣоит – Астана дицны дыбналарцгы далагоит.
Атцыхѣтѣан лхала илыдылкылаз азбарагы иахылѣиаауеит атрагедиа
ду. Лашъѣа бзиа дырбоит, аха ѣъара акы илазѣаауа, ма илыххѣыѣуа
иаабазом. Араѣа атѣамбара инаваргыланы иаѣбоит аѣхѣыс мыѣхѣы
лыхзызаара иарѣиаз агѣнаѣа. Иѣалап, Ч. Цѣонуа И. Папасѣыр иеипш
асоветтѣ литератураѣы иѣаз аидеология иѣырхагахазар. Асовет мѣра
ѣалаанзатѣи аамѣазы аѣхѣыс ажѣа лымамызт, аамсѣаѣѣи
аѣауадѣѣи анхаѣа тѣыс иѣаѣаны ирыман ѣѣа иѣаз аидеология
дзаѣѣымѣеит. Убри аан аѣхѣыс лсоѣиалтѣ тагылазаашъа
уаналаѣѣажѣо алитературеи аѣоурыхи еиѣѣырѣуа иѣазар ауп.
ѣоурыхла ишаадыруа еипш, Кавказ ажѣларѣа зегы рааста зхы
иаѣѣитыз, абжы змаз аѣсуа пхѣыс лакѣын. Аха ус ишыѣазгы, ахатѣ
пѣсѣазаара алхраѣы шамахамзар, аѣхѣыс илазѣаазомызт. Убри азоуп
Марта лашъѣа дзырѣагылаз атцыхѣтѣан. Астана иакѣзар, мыѣхѣы
дирпѣсыѣѣѣеит автор: «...иара Астанагы убра дѣахароуп, убас
аѣахуп, ажѣабжѣ аидеиа убрахъ ихоуп, уаѣа царѣа амазам уи
аѣагылазаашъа иархаз амѣа. Ари аипш аан зыпсы ѣаны инхо,
еихараѣык рыѣѣѣараѣы, рыпѣсѣазаараѣы иатѣахоит. Аха абри аипш

аан иҥахо, зыҥсы ақәызто, шамаха, еснагь аиааира ргоит. Избанзар, урт иртынхоит ахра шкәакәеипш ишыцқьоу инхаз рыбзиабара» (Цьонуа 1966: 10) хәа азгәеитоит ашәкәыџы А.Н. Гогәуа. Астәнагы дтахазтгы усқан ажәабжь иахьа иатцоу атрагизм зыкаломызт, насгы Астәна иқәпарафы дшатахаз абракоуп автор иахьахирбо.

* * *

Астәнеи Мартеи рыбзиабара ду иашьашәалоуп **Т. Керашев** иповест «**Ашапсыгцәа ртыпха**» (Керашев 1954: 3–104) афырхацәа хадақәа Анчоки Гәылезеи рыбзиабарагы. Асиужет шыатас иамоуп аедыгь жәлар рхәамта, аамталагы иатцанакуеит ажәаатәи ашәышықәса антцәамта. Хәарада, арт ашымтақәа рыџбагы аамталеи цакылеи еикәфьртзом, убас еипшзам афырхацәа ртоурыхгы: «Ахра шкәакәафы» икоу атрагедиа ду хпылазом «Ашапсыгцәа ртыпха» акны, аха икоуп еидызхәало акы – абзиабара. Урт зегы атцыхәтәанынза рыбзиабара аикәырхара иашьтоуп.

Т. Керашев иповест «Ашапсыгцәа ртыпха» афырхатца Гәылез лхафсахьа епикатә хафсахьоуп. Апсуа-адыга жәларқәа рфы ианакәызаалакгы пату рықәын, бзиа ирбон, ашәақәа рхырхәауан афырхацәа. Урт фьрпшыган икалон ажәлар зегы рзы. Апхәыс лфырхатцара аарпшхон ажәлар рсоциал-тоурыхтә тагылазашьа инамаданы, уи адхәалазар калон ақәылар, аибашьра. Убас икоу дреиуоуп Керашев и-Гәылезгы. «Рисуя образ этой замечательной девушки, писатель как бы собирает воедино разбросанные в различных жанрах фольклора черты народных героинь, блиставших остроумием, неженской смелостью, гордостью, чувством принадлежности к народу. Эти глубоко народные черты идеала женского характера воплощены в собирательном образе Гулез» (Бекизова 1974: 197) хәа азгәалтоит Л.А. Беқызова.

Гәылез лгәы зызцоз Анчоки лареи ишихәыцқәаз иеицрызхәит, реиџызара иавагыланы иазхауан ирымаз абзиабарагы. Аха уи

иаѳагылан Гэылез лашьцэа. Урт Марта лашьцэа реипш драѳээршьомызт, датээрбомызт Анчок. Аха Гэылез лыбзиабара айқәырхаразы, ажәлар ирылалхәоит аицлабрақәа шымѳапылго, уақа иаиааиз лгәы шилто. Арақа ихәатәуп, Гэылез лыбзиабара ахьчара адаггы, хықәкы хадас ишлымаз лыжәлар реикәырхара. Урт еснаг ақәылацэа рықәлон, еимыртәон, илбон ашәартара ду иштагылаз, убри аҕнытәи илтахын урт лырцыхцыхыр, рыдгылқәа реикәырхара еихаггы ргәы азыхәо иҕаларц. Уи лхатә зинқәа рыхьчара инамаданы илылшоит лыжәлар рразҕгы азбара. Зтаарак, ма лхатә уск лызбар анылтаху, ақытаҕы хатыр змоу абыргцэа рыхшыѳ адгаланы илызбоит, еснаг леихабацэа дразтаауеит. Убри азоуп ларггы лыжәлар зеггы неиѳымхрада бзиа дзеицырбо.

Гэылез иапышылгаз аицлабрала арҕарцэа афырхатцарақәа раарҕшрахь ихьалырҕшуан, уи алаггы аҕсадгыл ахьчаѳцэа лаазон. «С одной стороны, она скромна, сдержанна, немногословна, отзывчива, но с другой – в нужный момент храбра, воинственна, тверда» (Схаляхо 2012: 274). Лара ҕсабарала илымаз аҕшзара иацназгоз агәы лызтан, дҕәышын, ачхара ду лыман. Илдыруан лыжәлар ақәылаѳцэа рѳаҕхьа ршьамхы шадмырсуаз. Хатала Гэылез абцар лымкызарггы, ажәала зеггы ргәы шытылхуан, ианаҕахызггы дара рзы атак ҕалтон. Аамста хамаҕагья Болотоков ажәа анылница, мап ицәылкуеит. Иара уи хымзгшьаны дымтаирсуеит, лахьырхәразы хықәкысггы иман матцуѳыс лыҕатцара. Аха лара уи дацәымшәакәа атакс илтоит абас: «Человека, рожденного свободным и носящего в сердце стремление к свободе, невозможно поработить, – только умервить можно его» (Керашев 1954: 92). Арт ажәакәа рыла аамста иеиллыркаауеит лыжәлар ахааназггы инапаҕы ишизаамгоз, рхы ақәыртон акәымзар. Лара лзы ауаѳра еихау ыҕазам, уи азоуп аамста иеиха анхаѳ чкәын дзеиҕьалшьозггы. Агәра лгон ауаѳра шаиааиуаз, уи

азоуп дымшәа-дмырха амчра змаз тауади-аамстеи иаартны дзырғагыло.

Аепикатә фырхацәа ишырзыказшьоу еигъш, Гәылез илылшоит лымтдарсыџцәа ркынтәи абналарә. Уи алыршахоит Нарт Сасрыкәа иеы иеигъшу Анчок иеы Нальмес абзоурала. Абартқәа зегы уанрыхәагъшлак иубартоуп Гәылез лхаџсахьа Нартәа ашәџык ран Сағанеи-Гәашьа ишылзааигәоу. Уи леигъш илымоуп ацәалашәара, заа илдыруеит икалараны икоу. Уи иабзоураны Анчок еснагъ амџа иаша дықәылтцоит.

Гәылез лхатцацаразы ирылылхәаз аицлабра иханахәоит даеакгы: «Черкешенки любят славу и доблесть, молодость мужчины, его красота и богатство ничего не значат в глазах черкешенки, если ищущий ее руки не имеет храбрости, красноречия и громкого имени. Черкешенка при выборе жениха всегда предпочитает седого удальца юноше богатому и красивому» (*Сталь 1900: 124*). Аракагы Гәылез илыбзоураны, Анчок иакымкәа афырхатцарақәа кәаитцоит, уи алагы ижәлар рџы еихагы ихыыз шытыцуеит, ақәылаџцәагы шәаны уаха имааиуа икалоит. Абартқәа рышьтахь ауп Анчоки Гәылез ирыгъстазаара анеилартцо. Уажәы уаанза иџагылаз лашьцәа акгы рызхәазом. Избанзар иацы иатәарымбоз, иахьа ажәлар зегы бзиа иеицырбо иакәны дкалеит.

Хыхь ишаххәаз еигъш, Гәылез лхаџсахьа кыр иазааигәоуп ажәлар ртоурых-фырхатцаратә хәамтақәа ркынтәи афырхацәа-еибашьцәа рхаџсахьа. Марта, уи абзиабара дасимволны дааргъшуп, еиха дырзааигәоуп абырзен хәамтақәа рџы зызбахә хәоу анимфақәа. Ишаабо ала, аџ-рџеиамтакгы рсиужетқәа ажәлар рхәамтақәа ркынтәи иаагоуп, ажәлар рыбзиабара ала ихыркуп, шыаџа цыгъхьаза иубоит авторцәа рфырхацәа шака ирзааигәоу, шака ирыхызыаауа.

Ажәабжь «Ахра шкәакәаџы» аццакра иахкьаны икалеит атрагедиа ду, Астана ихарала уи кәаит хәа ххәаргы кәаит. Иара

иоуп изхароу иҕалаз ахтыс, иҕалап уи азы акэзар авторгы ифырхатца доухала дышыны, ихы еилаганы дзанижьюагы. Марта лакэзар, илтаххеит ахақөйтра, дызтакыз абааш хытцэцара лцэйтшэахеит, иалылхит абзиабара.

Аповест «Ашапсыгцэа ртыпха» аҕны Гэылез лкэышреи ахарахэицрей ирыбзоураны аиаaira агент абзиабара. Анчоки Гэылези ирылшеит иҕаз апынгылақэа зегы ириаины рынасып ахчара, апстазаара ҕыц апцара.

Ажэакала, ае-реиамтакгы ирныпшуеит апхэыс лытаулар, лкэышра, лыпшзара, лыгэаҕра, лгэымшэара, лфырхатцара. Рыцэагы фырхацэоуп, азэы лыбзиабара лхы ақэылтоит, егы ампытахаалацэа ркынтэи лыжэлари лыбзиабареи лыхьчоит. Ирывагылоу ахацэагы доухала дара ирзааигэоуп, ихэаақэызтогы дара роуп.

Зызбахэ ххэаз ахаҕсахьақэа ирҕаргыланы иаарпшуп Ш. Цкадуа ифырхацэа.

* * *

Ш. Цкадуа ихаҕсыз ашэышықэса азбжазы апсуа шэҕэыцэа рыгэта даалагылеит. Акыпхь ағы рапхьаза дцэыртцит ажэеинраалақэа рыла, аха иаарласны деицырдыруа дҕалеит ипрозатэи идраматэи ҕымтақэа рыла. Идраматэ реиамтақэа атеатр асценағы имаҕымкэа иқэдыргылахьеит, ахэапшцэагы гэхэара дула ирыдыркылахьеит. «Апстазаара иахьей-уахей ауаҕытэыҕса иҕапхьа иқэнаргыло, хкырацэала иеиларсу азцаарақэа – азбатэқэа рызхэицра ауп ашэҕэыҕы ихықэы хада ахыпшшауа. Ауаҕытэыҕса дызлагылоу апстазаара абстрактла акэымкэа, лабҕаба икылкааны, игэатаны ашэҕэыҕы игэы-ипсы, ишья-ида иалшыны ауп ишапшцэа исахьаркыратэ ҕымтақэа. Урт: икьаҕу аиумори асатирей рминиатиурақэа ракэзааит, инейцыху апстазаара амэхак акэзааит, зегы автор ибзианы дызлапшхьоу, даара интқааны апстазаара

аҕнытэ иаагоу роуп, ихытхэаа мацарам» (Агрба 1980: 47) хэа иџеуеит Вл. Агрба Ш. Чкадуа ирџиамтақэа рзы.

Ш. Чкадуа иџымтақэа ртематика даара итбаауп, аҕстазаара аганқэа зегыи атцанакуеит, аха еиха дрыцклаҕшуеит атаацэаратэ еиыказаашыақэа. Уи ибзиатцэҕыаны идыруеит атаацэараџыи шақэу рышыата ахыырхауа ауаџытэыџса иказшыа, ицэаџа хадақэа зегыи – абзиақэа реигуш, ацэҕақэаҕыи. Атаацэара, уи дызлахэаҕшуала, хэынтқарра хэчык иаџызоуп. Атаацэарақэа реиыказаашыа аҕынтэи ауп ауаажэларра реиыказаашыаҕыи ахы ахыакуа. Убри аҕнытэи Ш. Чкадуа ипрозатэи идраматэи рџиамтақэа зегыи рџыи, аҕстазаара иазааигэоу асахыақэа ихы иархэаны, иаҕитцеит арџиамта шыахэқэа. Убас, апрозаик ицэтэымым абзиабара атемаҕыи. Нтцэара зқэым абзиабара атема, шамахамзар, аҕсуа шэқэыџџцэа зегыи азаатгылахьеит. Дасу иара ишибо еигуш идикылоит. Зызбахэ хамоу ашэқэыџџы изынамзас абзиабара иацу атрагедиа ду инартцаулары ааргушра илшеит.

Апрозаик Ш. Чкадуа ирџиамтақэа рџыи аҕхэыс лхаџсахыа, лыпсихология, лказшыа ухэа инартцаулары иааиргушит. Убас, иповестқэа «Аҕхэыс ласы...» (Чкадуа 1982: 172–254), «Аччара баџ алоума?!» (Чкадуа 1982: 254–290), ирныгушуеит атрадицияқэа ирыхыаны иџыцэааз аҕхэыс лыбзиабареи лыҕстазаареи ртоурых. Арака автор инартбааны дазаатгылоит ауаџы иразкы имыхычар, уи азы иааимыргышыр алшара ду, иҕстазаара ҕама аманы ишыкампло атэы.

Аповест «Аҕхэыс ласы...» иаанаргушуа апроблематика атэы далацэажео Д.С. Ацынцэал иазгэалтоит: «Аповест “Аҕхэыс ласы...” азкуп атаацэареи абзиабареи рыпроблема. Аконфликт ахылтцуеит абзиабареи атцаси реиџагылара. Итцасым, пату ақэым аҕсуаа рџыи жэытэнатэ аахыс атаацэара изныкымкэа алалара. џынтэ-хынтэ хатцацара аҕхэыс лахатыр ланаркэуеит хэа иҕхыазоуп» (Ацынцэал

лнапылабыра). Аповест афырхатца хада Мзиа псабарала даара ипшзоу, икэышу, зыуафра кыр итбаау, аха зынасып зцымныкэаз пхэыс-фоуп. Мзиа рапхьатэи лхатца аибашьра дтахеит, афбатэии лареи кэзшьала еикэымшэеит. Ианеилытц ашьтахь дгьежыт рапхьатэи лхатца ифны ашка, ихэыштэара лмырцэарц азы. Есыены уа алфа фалышьтуан. «Шьта ара икалароуп сара снышэынтра. Уаха цьаргы сцом» (Чкадуа 1982: 175) лхэоит лара. Хазы инеикэырццакны лани, лаби, лашьей лыпхэит, ажэакала зыпстзаарафы кыр гэафра зхызгахьоу лакэны даарпшуп. Аха лара длықэшэоит кэрала илеитцбоу, гэтаала кыр илзааигэоу арпыс Шамил. Урт реизыказаашья даара кэзарыла иааирпшует автор. Мзиа дгэыгуан Шамил ибзоураны лыпстзаара арыгъарахь игьежып хэа, аха илыздыруамызт итаацэа реизыказаашья ишазнеиуаз. Ииашоуп, Шамил илеихэахьан «сара исгэапхо, стаацэагы дыргэапхоит» хэа, аха уи баша ажэакэазаарын. Арпыс илымшеит «Сара истахыуп атаацэара апыстцарц. Истахыуп сгэы аартны сзацэажэо, гэык ала исзыкоу азэы дсымазарц. Афныпхэыс дыстахым, дыстахыуп абас икэышу, <...> истахыуп фызара сзыбурц» хэа илеихэахьаз ажэакэа рыхьчара. Уи ахатыпзан иани иаби рхэатэы дыкэныкэоит. Уи ихы-ипсеипш бзиа иибо апхэыс Мзиеи иареи ирпырхагахоит ажэытэ знеишьакэа. Ари азцаара дазаатгыло, Ш.Хь. Салакаиа иазгэеитоит: «Здесь свою неблаговидную роль сыграли пережитки древней традиции, взгляд на вдову или разведенную женщину, как на особу сомнительного поведения» (Салакая 1968: 131). Апсуа жэлэр хэы ари азцаара иахья уажэраанзагы атып амоуп. Дасу иразкы иара ичапэароуп, иара ихьчароуп, аха Шамил илшазом атрадиция дахыпаны иразкы ахьчара, уимоу иара икынтэ зцэа зтэым Мзиа лыфпылгарц лыдитоит. Иара уи ала итахын Мзиа вба лымамкэа иашта дталарц, насгы иабацэа рцаскэеи ркэабзкэеи ихьчарц. Уи азоуп «ахэчы дымироуп, <...> саб агэра ихаргап бара быцкэаны

бышсыццо ала» хәа злеихәоггы. Аха усқан иара изеилымкааит урт ажәакәа рыла наунагза ишишыуаз иразкы. «Шамиль не свободен оттого, что ему никогда не приходилось отвечать за свои слова и поступки. Ш. Чкадуа выявляет ту грань свободы, которая связана с мерой ответственности и активности личности, а ведь именно их и не хватало нашему герою. Потому он и не может принять на себя ответственность перед родителями за Мзию несмотря на то, что любит ее» (*Дарсалия 1980: 163*). Ажәакала, Шамил иааикәыршаны иказ ауаа ргәаанагара еиха дзашьтаз, иразкы ицәызуеит. Хәарада, зегь рапъхьа иргыланы, уи зхараз аамта ишыкланахәуаз ақьабзқәа реихаггы, иара ихата ихатә зцаарақәа ахызымызбоз ауп. Аповест асиужет излахәо ала, Шамил итаацәа ишыртахыз еигъш дааигоит «афны пъхәыс», аха гәнахарыла итәыз, итацәыз игъстазааратә мәа иаарласны ифәхтәоит, ишьтахька ихъз зхәашаз хәа азәггы дитнымхазакәа.

Аповест афны, угәатцанза инеиуа, угәы тызшыаауа «апъхәыс ласы» хәа ззырхәо Мзия лхафсахьа иазкны М.Т. Лашәриа ифәуеит: «Мзия азалымдарақәа зпъыло, аха зхы рыцамырхакәа ақәпара иафәу пъхәысуп. <...> Мзия лхафсахьа – иахьатәи апъхәыс леизха-зыгъара, лдуней тбаатыцә аазыргъшуа хафсахьоуп» (*Лашәриа 1973: 154 – 155*) хәа. Ииашатцәкьаны, Мзия лхафсахьа игәылыртәааны иаанарпъшуеит апъсуа пъхәыс лхафсахьа. Лара лхымәапъгашьяфәы илывубо хәа акгы ыказам, апъстазаара дазгәышыуеит, бзия илбоит, дазшоуп анра. «Сара дыстахыуп дсымазарц ахылт. Снапала исаазаша, еиласхәаша, ацъа сзырбаша, сзахәмарша, сзыхзызааша, ди хәа сазхәаша ахылт. Ари сазыпъшиижьтәи итцуеит жәохә шықәса!» (*Чкадуа 1982: 196*), – лхәоит Шамили лареи реицәажәараан. Мзия лажәакәа зеггы ирытцоуп ахаара, аразра, уи деигъшуп ажәәан агәта ишапшапуа икыду аетцәа. Зеггы лара дрылыхәхәоит, дхаракуп намыслеи патулеи.

Мзиа дылхылтцуеит ахэычы, уи алагы ѿ-таацэарак, ѿ-пъстазаарак еикэлырхоит. Шамил данпъсы ашьтахь, апъстазаара згэы ахшэахъаз иани иаби, аамтала ирыдрымкылаз «апъхэыс ласы» лыбзоурала ыыц рыѿнашэқэа аатуеит, ирзыгъежъуеит аччара-ахэмарра. Иатэарымбоз, «апъхэыс ласы» илыбзоураны Шамил ихэыштэарамца еикэырхахеит. Мзиа лыгэгэара абрака ауп апъхэаѿ еиха иахыибартэахо, избанзар лгэы нзырхахъаз, лынасыпъ еитцазкъаз Шамил иани иаби ирыхъыз арыцхара анлаха лыѿпъхыалымкит, иаалырпъшит ауаѿра, арыцхашъара. Мзиа лыгэагъра атэы ахэара уадаѿуп, уи аѿыза зегъы ирылшом. Аха иазгэататэуп, автор иааиго аѿырпъштэы апъстазаараѿгы атыпъ шамоу, ари аѿыза ахтысқэа лассы-лассы ихэаѿсыз ашэышықэсазы ишахпъылоз.

Абызшэадырѿы Т.П. Шыакрыл-пъха зызбахэ хамоу аповест азы илыѿуан: «Интересно и убедительно рассказывает автор о столкновений больших и настоящих чувств со сложными понятиями о чести. Героине повести Мзии уже дважды не повезло в личной жизни, и тем не менее, она горячо и доверчиво полюбила Шамиля Марыхуба. Этому способствовало настойчивое внимание к ней молодого человека. Но настойчивость Шамиля не выдержала испытания. Добившись любви замужней женщины, он не сумел отстоять право на их счастье. Смелый и искренний в любви, он струсил перед лицом устаревших понятий о чести и потребовал от любимой лишить жизни их будущего ребенка» (Шакрыл 1962: 4). Ажэакала, Шамиль зыхъчара илымшаз рразкъы, лара еикэлырхеит ртцей ила. Ииашоуп, Шамиль ихатэ дылзеикэмырхеит, избанзар урт рдунеихэапъшышыақэа зынза ихаз-хазын. Мзиа лымра ашэахэақэа Марыхэаа раштэ инықэччан, ахаракырахь мац-мац аѿышьтнахуа иалагеит. Уи нахыс «апъхэыс лас» деикэырхаѿны, дыпъсѿыхыѿны дкалеит атаацэара зегъы рзы. «Гэылацэак сымоуп – сагъдырѿехэоит, иагъсызкылпъшуеит. Сла шыр, сара сапъхэа дара дэылтцуеит» хэа ззылхэоз зегъы дырхыхэхэоит

доухалаггы, дырралаггы, уаѳралаггы. Аповест иалагалоу аперсонажцѳа зеггы Мзиа лкынза аѳазара рылымшеит. «Аповест “Апѳхѳыс ласы...” аѳы автор изѳыдоу ипозиция злакоу ала, даѳа зныкгы агѳра хгоит абзиабара амч шдуу, икѳымшѳышѳу, иуашѳшѳыроу, иахзызааны ахчара зѳаху уаѳытѳыѳсатѳ цѳанырра лашак, ссирк шакѳу. Уи агѳымбылцѳбарареи амѳыгѳрей анаалом, иеигзатѳуп, иеичахалатѳуп» (Зыхѳба 2006: 312). Ус анакѳа, абзиабаратѳѳа зылшаз, иеикѳзырхаз Мзиа лоуп, уи лыбзиабара цѳа иахылцыз иоуп ѳ-ѳаацѳарак рѳы ахѳышѳаара мца еикѳзырхоггы.

Ажѳакала, Мзиа лхаѳсахѳа даара игѳгѳоу хаѳсахѳоуп. Мзиа илхылцѳа апѳшзареи, апѳхарреи, аразреи инарцѳданы уи игѳымшѳоу агѳы лызѳоуп, илымоуп агѳагѳра ду. Апѳѳазаара илзаанаго ауадаѳракѳа дрыцѳшѳазом, гѳышѳарак ахасабала илыдылкылоит. Лара илдыруеит ацѳгѳеи абзиа закѳу, апѳѳазаара дарзрыжѳхѳеит, насггы дазыкѳцѳоуп ицѳегѳ ахаракырахѳ ахалара. Мзиа лхаѳсахѳа иатѳоуп аазаратѳ цакгы, уи илыбзоураны апѳсаѳазаара даѳа блакы ала хахѳалыргѳшуеит, ихѳиллыркаауеит ианакѳызаалакгы агѳкахара ааргѳшра ауаѳы ишигѳырхагоу, гѳхѳаѳа ихыкѳкы ашѳа дшамышѳѳуа. Иухѳар кѳлоит, Мзиа, апѳѳазаара ицѳырнаго апроблемакѳа зеггы дрызхиоуп хѳа, убри азоуп атцыхѳтѳанынза дыгѳгѳаза дзаабоггы.

Аповест «Аччара баѳ алоума?!» аѳкны тема хадас икѳгылоу абзиабара ауп. Абзиабара ззымышѳчаз, иззеикѳмырхаз изы апѳѳазаара шыѳам атѳы ихѳоит автор. Ари аповест кыр иеигѳшуп «Апѳхѳыс ласы...». Рыѳ-повестк рыѳкны аѳаацѳа рымшала ихыбгалеит ауаа рыгѳѳазааракѳа, рынасыгѳкѳа, актѳи аѳы абзиабара дахыгѳсаауазар Шамил, аѳбатѳи аѳкны Нана илылшоит илыхѳыз азалымдаракѳа еилкааны, лхатѳа дааныжѳны, атѳарадырра аиурахѳ лхы архара.

Аповест «Аччара баѳ алоума?!» афырхатѳа хада Нана лыкѳша-мыкѳша ауп ахѳыскѳа ахѳымѳагѳысуа. Нана дышкѳыгѳшзаз, лгѳылара

п̣сшьара иаалоз арп̣ыс Валодиеи лареи бзиа еибабеит, еибагарцг̣ы еибырх̣еит. Аха урт̣ рыбзиабара ц̣к̣а даграгыланы илырх̣еашьуеит Нана лан. Уи Валодиа дат̣еалбомызт, лып̣х̣а лзы илт̣ахыз анасып̣ хазын. «Аг̣арах̣еа б̣калоит! Ацыфа ду х̣амоуп! Бахан ифала, амаѣа бара ибымоуп, б̣еиилах̣еала, ацара ц̣ала, бан ды̣коуп, баб ды̣коуп, башьа асаланѣеип̣ш дбывагылоуп. Ианат̣аххо х̣ара б̣х̣ашьѣуеит х̣атца» (Чкадуа 1982: 284) х̣еа ауп лып̣х̣а илалх̣еа, лыбзиабара зынзаг̣ы дазх̣амп̣шзак̣еа. Нана лан насып̣с илып̣х̣ьазо афат̣еи, аж̣ет̣еи, амаѣеи роуп, аизы̣казаашьа зынзаг̣ы х̣ьаас илымазам. Уи лг̣еи иаанагоит абзиабара шыцыларак иаѣызоуш̣еа. Убри ах̣шыѣтак алоуп Нана лани, лаби, лашьеи лраз̣к̣ы шырчап̣гог̣ы, амал ду змаз, аколнхара аѣы кассирс и̣каз Мш̣еылды дир̣тоит. Уи алаг̣ы иршьуеит Нана лызбжак – иччоз, иг̣еырг̣ьоз, ап̣ст̣азаара иазг̣еышьуаз, иаанхеит лынауыр, лылах̣ь еик̣еышьшы, ачча лѣык̣ебаны.

Нана илылшон зег̣ы дыриааины лх̣ат̣е п̣ст̣азаара ишылт̣ахыз еип̣ш ашьақ̣еыргылара, аха дк̣еып̣шц̣еан, илымамызт ап̣ыш̣еа, насг̣ы мыцх̣еи лг̣еи п̣шқац̣еан. Убарт̣к̣еа рх̣ы иарх̣еаны л̣таац̣еа, иух̣еар к̣алоит, рах̣еык̣ еип̣ш илызнык̣еит х̣еа. Аповест ат̣ых̣ет̣еанынзаг̣ы аг̣енах̣а дузза к̣азтаз лашьа Парѣен изеилкаазом инапала иах̣ешьа лынасып̣ шишьыз, иара изы их̣адоу амал ауп. Абар, уи шыақ̣езырг̣ег̣еа иаж̣еақ̣еа: «Нана лх̣атцаг̣ы даара дбеиоуп. Қытала ус ибеиоу ип̣шаара даара иуадаѣуп. ...Ашькап̣к̣еа, ауарх̣алқ̣еа, адиуанқ̣еа х̣еа ирзыѣнаж̣ьыз убо? ...Нана абас анасып̣ лоуп х̣еа у̣казма? Аха лара лзын зег̣ь дара роуп. Аччарат̣е̣к̣ьа лылшом» (Чкадуа 1982: 288 – 289). Ииашоуп, Нана дызланагалаз а̣таац̣еара кыр змоу роуп, аха рыѣнат̣а х̣ьш̣еаш̣еаза и̣коуп, иѣнам ап̣харра. Дара рзы ап̣х̣еыс ѣнеилыргаѣуп, ма фат̣е̣катцаѣуп, уах̣а акаг̣ы. Нана ланх̣еа лак̣езар, ац̣ьабаа ц̣ег̣ьа дафах̣ьеит, лг̣еи б̣зиазам, дых̣ьш̣еаш̣еаза, п̣харак лх̣ытцуам, илныруам аччареи аг̣еырг̣ьареи зак̣еу лх̣ашѣх̣ьеит, урт̣ дрылх̣еыдаауп. Анх̣еи та̣цеи доух̣ала кыр еизааиг̣еауп, аха

ирылшом аҭагылазаашьа аҭагылара, ақәҭара, уи азы дара ҭсыџеџеу.

Нана лынасыҭ аҭыцәдырз аены, наунагза иналҭықәбеит аччарагы. Ииашоуп, аҭаацәараҭы насыҭ лыманы иаабазом, ахашәахәак аауеит лҭаацәа рҭынтәи. Ашкол аҭы лусура ауп иахьа деиқәырханы дызмоу. Нана бзиа илбоз арҭыс Володиа иакәзар, кыргы дылзыҭшын, ахашәириазқымхоз анеиликаа, иаргы аҭаацәара далалеит, џыцәа ахшара драбуп. Нана лымшынҭа аҭынтәи еилаҳкаауеит лара лҭаацәа рзы шақа дыхьшәашәоу: «Саб иџаҭоуп сара сгәы аисра иахьалагазгы иахьақәытцызгы» лхәоит лара.

«Архьшәашәага иҭартаз ашәт еиҭш акәын уи лыҭшзара шьалашәны, ишьақәханы ишықаз, дгәкы-цәыкуа ажәа лымхәазеит. Лашьа изынгы дзымгәыргәеит. Аҭхьан дылбахьазшәа акәын дышихәаҭшуаз. Иаалбоз зегь лара лзын еиҭшын, акакәын. Лыҭшзара, лгәкыра, лгәыргәа-лычча зегь цәаршәыраха акы иакын» (Ҷкадуа 1982: 261), – ихәоит ахтысқәа еиҭазхәо, Парҭен иџыза. Избанзар уи лгәыргәа-лычча зегь лышьтахьқа инхеит, иҭсит, иаҭрагылеит лҭаацәа. Уажә дызланагалазгы хьаас ирымаз дахьымыччоз акәын, гәалас илымоу, ма лгәы иҭцо иазҭаатәуп хәагы иқамызт, дара рзы ихадараз, дара ргәы иакәшәо, ргәы иаҭаху ақалара акәын.

Хәарада, Нана уахьлықәшахәтымхаша рацәоуп, иаххәап, лҭаацәа Валодиа данирымҭагы, илылшон даеазәы дицымцар. Ииашоуп, Мшәылды дылгәаҭханы дицымцазеит, лашьа иоуп ишылҭахымыз дизҭаз, ахашәириазгы абрақа илыман алшара лынасыҭ азықәҭара. Лара уи ахәыҭан, азы ахьцо сагааит хәа дықоушәа хирбоит раҭхьа автор. Ахашәа хәа Нана даабоит, илоуыз аҭсҭазааратә ҭышәа лхы иархәаны, даараза кыр еиизхаз хәҭсахьаны. Уи илымоуп ахықәкы – лҭара аизырхара. Лхатца дилҭны хазы анхара лгәы иҭоуп. Илҭахым лхатца Мшәылды днасыҭдалтәыр: «Сықаз

схала. Ауаџ ихы даназныжтѣхо калалоит аџстазаараѣ. Ускан мап ицѣукыр, икалоит иара иеипџш аѣазѣгы днасыџдеитѣыр» (Чкадуа 1982: 287). Нана, дызхылтцыз лѣааѣеи дызланагалази дрылхѣѣоит дырралеи, еилкаарылеи. Уи илдыруеит анасыџ ахыѣкоу абзиабараѣы шакѣу, уи ахыѣкам амал ишамам амч, иштѣѣу. Убри азоуп адѣылтцра лыѣезазылкуагы. М.Т. Лашѣриа ибзиазаны иазгѣеитѣоит Нана лхыкѣкы: «Нана лиааира – ари азалымдараѣа дызтѣдыргылаз нагзаны иахьеилылкааз, насгы дук мыртцкѣа, Мшѣылдраа рыѣната аџыртцра лгѣы иахѣталкыз ауп» (Лашѣриа 1973: 163). Хѣарада, ари Нана лиааираѣа ириааироуп.

Автор агѣыгра хѣитѣоит, ифырхатѣа лыџстазаара ус баша ишымѣамсуа, лѣдара анеизлырхалак ашьѣахѣ, лара илыѣѣнагоу анасыџгы шлауа. Хымџада, ас еипџш иѣоу аџхѣызба ссир илыхѣѣоуп аразѣ бзиа аиура. Нана дзатѣѣзам иахѣатѣи аџстазаараѣгы, имаѣым ас еипџш иѣоу аѣырџштѣѣа. Аџхѣызбеи арџызбеи рѣааѣа рнапала рразѣкѣа анхдырбгало маѣзам, рыѣхарас икалаз, уи зегы зыхѣѣо атѣамбароуп, азѣ иатѣкыѣс егы ихы хѣаракны иахѣибо, ма ажѣлаѣа ахьеилихуа.

* * *

Нана разѣыла даараза длеипџшуп **Ал. Ыѣения иповест «Ашѣтѣѣа кѣахѣатѣым»** афырхатѣа хада Хыбла. Нана леипџштѣѣѣа Хыблагы лыбзиабара даѣрагылоит лашѣа гѣакѣа Сааид, изыхѣазгы – атѣамбара, аѣырхыѣѣымѣдара ауп.

Аповест «Ашѣтѣѣа кѣахѣатѣым» аѣны бзиа еибабо Аншба Адгѣыри Ахѣйба Хыблеи рыџстазаара еилартѣарѣ рызбоит. Урт рразѣы азѣгы даџырхагам, аргама ирхѣом акѣымзар, Хыбла лѣааѣагы аѣѣшахѣтуп урт реизыѣказаашѣа. Адгѣыр иганахѣ ала акѣзаргы ус. Аха Хыбла лашѣа Сааид диатѣаишьом имахѣхараны иѣоу арџыс, малла дахѣгару дахѣниѣѣоит, дара дрышьашѣаланы дибом. «Аповест «Ашѣтѣѣа кѣахѣатѣым» аѣны аџстазааратѣ хѣыскѣа жѣпакы ирылганы

иааирп̣шуеит ашы̣цреи, амц̣қареи, егырт атас баап̣сқәеи
ирых̣каны изыш̣ақәымгылаз арп̣ызбеи ап̣хәызбеи рыбзиеибабара»
(Гәыблиа 1990: 517) хәа аповест аидеиа дазаатгылоит Гь.К. Гәыблиа.
Ажәакала, Сааид избоит иахәш̣а лразкы еитцейк̣варц, ихык̣кы
анагзараф̣ы зыгәра игоз азәгы дибомызт, убри а̣кнытәи итаацәа афны
ианы̣камыз иақәыршәаны, Хыбла дж̣аны ифызак и̣кны дганы
дааниж̣уеит. Хыбла зф̣ы ды̣каз лаш̣а иф̣ыза игәтаққәа
анеилылкаалакгы, илых̣ыыз зег̣ы хымзг̣ш̣аны ахәшә лжәуеит, аха
ирулакгы лып̣сы еикәдырхоит.

Хыбла лыбзиабара дазыкәп̣артә еип̣ш илыман амчи алшареи.
Нана лааста лара лтагылазааш̣а еиха еип̣шуп: лаш̣а ида, лтаацәа
зег̣ы лара илыдгылаф̣цәоуп. Аха ап̣х̣аф̣ изы еилкаамкәа ианхеит
Хыбла абас еип̣ш дып̣сыены лхы ах̣аалырп̣шуа зых̣к̣о. Адгәыр
иакәзар, ип̣сы еип̣ш бзиа иибо ап̣х̣әызба лых̣чара ахатып̣ан, ухәан-
схәанқәа дзырцәымцеит, илымшеит иах̣ынзыхәтаз ауаф̣ра аарп̣шра.
«Ибзиабара ашәтыц дег̣ызмаха рш̣апы иатцамшәартә еип̣ш
дзымнык̣еит, уи зых̣к̣аз афактқәа ируакуп инасып̣хә азы
дах̣зымқәацаз, иеах̣ырп̣сыз, ухәан-схәан дах̣аанахәаз,
дах̣арлаш̣әыз» (Гәыблиа 1990: 518). Адгәыргы дып̣сыеуп Валодиа
иеип̣ш. Уиг̣ы Нанеи иареи рразкы азыкәп̣ара илымшакәа дцеит
Ленинград̣ка. Адгәыр иакәзар, ауаа ирхәарызеиш̣ хәа дкылп̣шуа
дтәоуп. Уи аамтазы Хыбла «абра бтәа хәа дах̣ынауртәаз, иах̣а
хәлаанза думыргыларгы, илцәызыз лыбзиабара лып̣шаарц
лтахушәа асаара̣ка дыш̣тап̣шуа дтәан» (Цьениа 2010: 353). Уи
атцыхәтәанынза агәра лгон Адгәыр деиликаап хәа, аха ухәан-схәан
аиааира агоит. Илымшеит ашәтыц иаф̣ыаз Хыбла лых̣з ах̣чара,
лыдгылара, лхатцгылара, акыр их̣шәаноуп ианеиликаагы, ус̣кан
Хыбла лып̣садгыл ааныж̣ны Урыстәыла̣ка лцарах̣ы амф̣а
дангылан.

Ажәакала, Нанеи Хыблеи ицоурам ахәыцрақәа рхарала зразкы зцымааиз пҕхәызба ҫарацәоуп. Зегь реиҳа бзиа ирбоз рашьцәа рнапала рыбзиабара кәахан. Апҕхәызбацәа рхымәапҕашьяқәа рҫы иуоуеит агәыџбара, избанзар реиҳараџык ианакәызаалакгы ирыман ахақәитра. Хыблеи Нанеи ирыман аҫагылазаашья рашьцәа ирҫагылартә еипҕш, аха урт рҫагылара ахатыпҕан, ҫымтзакәа ирыхьуа иазыпҕшуп. Дара ирхароу шыкоу ихьшәаны иазааиуеит. Нана уи азы иаллымхзеит аешьра амәа. Еиҳагы аҕсҫазаара лгәы ацпыхәо дкалеит лхықәкы хада дазааигәахо даналага. Хыбла лакәзар, ауадаџрақәа дрыцәшәаны иалылхуеит еиҳа имариоу амәа – аешьра. Аха лыгәҫагы анылзынымгзагы илылшом рапҕхәтәи ашьяҫа аҫатцара. Ачкәын изы игәагыуацәан «ахьз зхылаз» атыпҕха лышкә рапҕхәа ашьяпы аихгара, аха иара ишьяҫала илшон иҫаз ацәажәарақәа зегьы раанкылара. Дара ирыхьзеит рҫара, риемоциақәа риааит, рцәаныррақәа рзымышьчеит, ирыгхеит аилибакаара.

Иаххәар халшоит, Мзиа, Нана, Хыбла реипҕш икоу ахәсақәа аҕсҫазаара ишацәтәымым, ишахәҫаку. Урт реипҕш икоу роуп иахьагы уахагы иҳалагылоу, хапҕсҫазаара еибаркны изку. Мзиа лҫызцәа роуп ахәшҫаарамца мырцәазакәа иаазго. Нанеи Хыблеи рҫызцәа ираазоит изызхауа аҫар. Зегьы ирылшоит абзиабара, ус анакәха аҕсҫазаара еибаркны измоу рыгәҫа игылоуп.

3.2. ААМҢА ҒЫЦИ АҢСУА ҒҰХӘЫС ЛДОУХАТӘ ШҰАҚӘҒЫЛАРЕИ

АҢсуа милаҗтә культура зхаґьежьюаз аҢсуара итрадициатәу культураны иҳаман, иҳамоуп иахьяґы. Хылҗшҗтрала иахзааигәоу адыґа жәлар Адыґьяґьз/Адыґә хабзә ишазыґоу еиҗш, уи ҳазыґәдуны, ҳазҗьяґаны, ҳаҗаеырбо иҳарфеион. Уи аҗаґылаґа шымаґиамызґы еидарак аҳасабала ҳахәаҗшуамызт. Избан? Избан акәзар, Анҗәа дхаҗҗон, АҢсуара ҳалаазан. Убри аґнытә ҳуаеышәара аҗыжәара агон ҳаҗсҗзаара зегы аеы, ҳанхараеы, ҳабзаараеы. Ауаеышәара иҳалаз аҗхашьяараґы аҗын, иарҗшҗон. Аҗхашьяара иабзоураны ауаа реизыґазаашьяеы аҗыжәара агон ауаеышәара зныҗшуаз ахымеаҗґашьяақәа. АҢсуара абзиара акәын изыдхәалаз, насґы амилаҗ зегы рхымеаҗґашьяеы уи ақәныґәара ихымҗадатәыз акы акәны иахәаҗшуан. Уи аҳәаақәа реилаґара амилаҗтә хаеґа маҗ аҗәкґа акәын иаанаґоз.

Азәы уиреҳәар бзиоуп, аха ухы уреҳәар – җхашьяароуп, иаҗсыуарам. Узырҗхашьяаша зегы аҢсуара иатәзам. Иҗхашьо идоуха еиҳа иҳаракуп, избанзар уи дхәыҗуеит, ауаеґа еиҳау мал ыґазам ҳәа дахәаҗшуеит. Аҗхашьяара шаґа имаҗхо аґара, аҢсуараґы хысҳахо иалаґоит. Ажәакала, иахьятәи ҳаамҗазы ҳара ҳатрадиция ґеыҗәс иамаз адоухатә еазара – АҢсуара ашәартара иҗаґылоуп. Уи ашәартара шаґа аҳәаақәа җбаахо аґара, ҳмилаҗ рдоуха амчґа хысҳахо иалаґоит, ґеыҗә ґәґәа змам атҗла ахжәара ласхоит. Адоухатә ґеыҗә амчґа амилаҗ рхеиқәырхаґа ауп. Аґеыҗә амчґа хысҳахар, ҳакзаара, ҳҗеиҗш ирыдхәалоу азҗаарақәа рызбара уадаехоит.

Атрадиция азы аиҗакґа ааста аилаґара еиҳа ишәартоуп. Аиҗакґа аамҗа иатәуп. Аамҗа ианакәызаалак атрадиция анырґа азнауеит, аҗсахґақәа аланаґалоит, аха шыаҗанкыла ахаеґа аҗсахзом, адоухатә еазара азынхоит.

Аилагарақәа атрадиция зықәгылоу ауасхыр иацааиуа апозитивра тдыршәаауеит. Иахьа рацәак хырәаа заҳамто уатцәы аҭартбаауеит, аҭашә арғәғәоит. Здоуха мацхаз амилаҭ ҭеиҭш бзиа рымазам. Убри аҭнытә, хара зегьы раҭхьа еилхаргар хәхәтоуп иарбан ҭсахрақәоу хдоухатә культура ианыҭшуа, ианыҭшыз, ианыҭшырц зылшо, иара убас ишьақәхаргылар ауп иҭахто аилагарақәа арбанқәоугьы. Усҭан аамҭеи атрадициеи еиҭагыло иҭалазом, ихеибартәаауа, еицхырааны, ҭхьаҭа еибарҭшзаны инеибаго иҭалоит акәымзар. Даҭеакала иаххәозар, аамҭа иқәнаргыло апроблема ҭыцқәа риааира амилаҭ ирылшо иҭалоит рдоухатә код еицамқзақәа, ҭхаста амтазақәа.

Аамҭа аҭыҭсахрақәа аныҭшуеит атрадициагы. Аха атрадиция еснагь аамҭа иахзаанаго аҭеиҭакрақәа ахтысуа иалагар, иҭалоит зынза иацәызыр иаҭәну ацәа. Иҭалоит атрадициеи аамҭеи еиҭыбааны, еиқәшәаны ианцогьы. Атрадициеи аамҭеи реиҭыбаара, хымҭада, ирныруеит урт рырҭиара иалагылоу ауаа, ахәса, ахацәа уб.итц.

Аҭсуа сахьаркыратә литературагы, хәарада, ианыҭшит атрадиция ианыҭшуаз аҭыҭсахрақәагы. Иазгәатәтәуп, еиҭа аамҭа ҭхьаҭа ицацыҭхьаза аҭхәысгы еиҭа дыгәғәаны дшахбо, ицәырцуа апроблема ҭыцқәа рытгәара зылшо азәы лакәны. Ауаажәларраҭы ицәырцуа аҭыцрақәа еснагь дрызҭазаны асахьаркыратә литератураҭы лассы-лассы дцәырыргауа иалагеит ашәҭәыҭцәа. Уи бзиазаны иубартәуп Н. Ҥар-ҭхәи, Шь. Аҭынцәали, Ал. Ҥьениеи рәымтақәа рыҭны.

* * *

Н. Ҥар-ҭхәа аҭсуа сахьаркыратә литератураҭы дцәыртцит поетк лаҳасаб ала, аха иаарласны апрозеи адрамеи ржанр аҭны аҭсуа литература имаҭымқәа ихатәроу арҭиамтақәа алалгалеит.

Ашәҭәыҭы иаҭылтцаз аҭымтақәа рҭы дырзаатгылоит имажәуа, ҭсра зқәым азтаарақәа, угәы шытызхуа, угәы зырҭшаауа, ахаан

иухамыштѹа ацѣанырра узаанрыжѹа. Убас иѹоу аѣымѹаѹа иреиѹоуп лповестѹа «**Матѹисеи**» «**Бзыѹтѣи аповести**».

Н. Ȣар-ѹѹа лыпрозатѣ ѣымѹаѹа зегѹы иаарылукааѹеит **аповест «Матѹиса»**. Уи зыбзоѹроу аѣымѹа абызшѣеи астили рнаѣс, асиужет аибаркышѹа ауп. Араѹа автор лѣазылшѣеит иахѹынзализалшоз инартѹауланы аѹсуа ѹѹхѣыс лхаѣсахѹа аарѹшра.

Аповест аѹны ажѣабжѹхѣара мѣаѹысуеит афырхатѹа хада Матѹиса лхаѣала. Лара лхаѣалоуп аѹхѹаѣ ишеиликааѹа лыѹсѹазаара аѹоурых.

Аповест асиужет излаѹанахѣо ала, Матѹиса ѣынѣажѣа шыѹѣса лхыѹѹеит, аха арт ашыѹѣсѹа рыѣнутѹаѹа лыѹсѹазаараѣы акыр гѣаѹра лхылгеит. Еихарак урт рышѹаѹаѹа ааѹеит ажѣйтѣи аѣатѣи дунеихѣаѹшышѹаѹа еинышѣара ахѹрымамыз аѹынѹтѣи. Ганкахѹала, ѹааѣѣарала деикѣымшѣеит: лхатѹа аибашѹра данѹаха ашьѹахѹ, лхала илаазоит ѣыѹѹа арѹарѹѣа, даѣа ганкахѹала – ихѹаа мѹаха илыѹроуп рѹѣашѹа змам, инамзализ арѹхѹатѣи лыбзиабара. Аха аамѹеи агѣырѣеи еиѹарымкит Матѹиса лыѹшзара. «Уаалыѹашѹыѹп аиашаз, аѹыѹѹа-нага леиѹш аѣѣа хаа зыѹѹну, ѹшралеи, сахѹалеи, ѹаѹашѹалеи еинаалаза, иѹшзализ, зѣынѣажѣа шыѹѣсагѹы рымѹ змырхоз аѹхѣыс» (*Ȣар-ѹѹа 1985: 3*) хѣа лзылхѣоит автор. Хѣарада, уи зыбзоѹраз Матѹиса аѹсѹазаарахѹ илымаз агѣахѣареи абзиабареи роуп, уи илыѹѣѹѹымуп агѣахѣара, ахѹатѹра.

«Матѹиса – есаaira изызѹаѹа, аѹсѹазаара аѣѣа зыѹѹну хаѣсахѹоуп. ... Анархеи агѣамѹи змоу фыргѹхѣыс еиѣамсуп. Лыѹазшѹа лѹагылазаашѹа иазрыжѣеит, лыѣрыѹалырхом аѹадаѣраѹа» (*Бѣажѣба 1977: 289*). Матѹиса лхаѣсахѹа дааразализ иманшѣаланы иѹыхуп, лхымѣаѹѹашѹеи лыѹшреи-лсахѹеи еикѣнаго иаарѹшуп. Автор илхѣазом Матѹиса илыѹшроу, илсахѹоу, аха лѹааѣѣа рахѹ имѣахыѹѹа арѹарѹѣа рыла еилахѣааѹеит дааразализ иѹшзоу, иссиру аѹазшѹа змоу ѹыѹѹханы дшыѹоу.

Матциса лаб д-Чычбан, аамстара иамеикуа дыкан. Асовет мчра шышьякәгылахьазгы, итахымызт игъха анхааы диитар, махәыс дитахын иара иеигъш амал змаз, ма зышътра бзиа азәы. Лнапы иашътаз рацәааын, иахъеи уахеи илзаауан, аха лгәы иакәшәоз хәа азәгы дыкамызт. Рагъхьаза бзиа дызбаз дреиуоуп ақытсовет ахантәааы Едарат. Икалап ларгы лгәы мацк изцозтгы, аха уи цкъа илныраанза илызцәыртцуеит абзиабара иашатцәкъа. Уи аколнхара аргәгәаразы, араион акынтәи рқытахъ иаашътыз Қәтарба Бегәа иакәын. Матциса лыгъстазаарааы агәырәеи ахъааи закәу лыздыруамызт, аха ахыткъареигъш илзааз ацәанырра илызцәырнагеит ахъаа ду. Бегәа иахъ илымаз абзиабара ишакәхалак иагъырхагахон бзиа дызбоз Алдемыр Чаабалырхәеи лаби.

Бегәеи Матцисеи рыгъстазаара аилатцарааы ацхыраара ду кәитцоит ркъагъариа Едарат. Уи Матциса ажәа литахъан игъсы ахъынзатоу дыләыза гәакъаны дшаанхо ала. Аха ачара ауха Алдемыр, 30-тәи ашыкәс еикәатцәакәа раан икәз аполитикатә тагылазаашъа ихы иархәаны, Бегәа «Асовет мчра дагоуп» хәа дирзуеит. Матцисагы хатца “дымцазакәа” деибахоит. Хә-шыкәса Бегәа иәны дыәнагылан, аха дшыгъсыз ала ашәкәы анлоу лтаацәа рахъ дгъежъуеит. Уи ашътыхъ диццоит Едарат. Аха рацәак изеиднымхалт, аибашърааы дтахоит. Лара илыхшоит аыцъа ахацәаргъар. Абас Едарат итцәәаншьап еикәлырхоит.

Матциса лыгъстазаара зегъы фәкәаны, ибжамәамны иаанхоит. Лара илылшоит дзыкәшәаз арыцхаракәа зегъы дыриааины лхәыцкәа раазара, лыәны-лгәара аихахара. Аколнхарааы зыхъз нагоу усуәны дкалоит, ажәлар рус ааы акы лхы атцалырхоны даабазом. Хазы илыллыршоит Бегәа ихъз ариашара. Бегәа ифәгъхъа илыдыз «аареи», насгы уи итакра хытхыртас иамаз Ачаабалырхәа шиакәыз здыруаз Матциса, Бегәа дышдыриашаз ала ашәкәкәа анлоу, Алдемыр иусурааы днеины дифәсуеит, уи алагы лтоуба налыгзоит. Ииашоуп,

уи фырхатцара дук акэны и́кам, аха уеизгы лыгэагыреи лгэымшэареи акыр дхаранакуеит.

Матциса лыпҕстазаара зегь хэаакэызто лабхэа ипҕсымтаз «сытцэаншьапы бмырзын» хэа илеихэаз ажэакэа ракэны и́калеит. Уи акэхеит анаџсан лыпҕстазаарагы хэаакэызтаз. Едара́т дантаха ашьтахь, дызтахыз зегы илабжьаргон атаацэара далаларц, зегы иртахын лхэыцкэа лыцзаазо аыза длымазар. Аха лара Бегэеи Едара́ти раамыштахь ахааназ даеазэы лхы идылкыларцгы лгэы итамызт. Урт рыџцагы мыцхэы рыхьз деичахауан: «Арт аыџа исзааилымго исзеилан сгэалашэараџы. “Бегэа” анысхэоз уа датцанакуан Едара́т, “Едара́т” анысхэоз – уа датцанакуан Бегэа», – лхэон еснагь.

Матциса лхымџапҕашьякэа рџы вбак луто цьаргы дубазом. Автор убраанза лфырхатца дылзааигэоуп, иаалхэалак, иаалулак зегы лара илцэџоуп, илнаалоит. Иџоушьаратэы и́коуп Бегэа ипҕсзы анылзаа ашьтахь, бжь-шыкэса аатцуаны Едара́ти лареи реицэажэара. Ус́кан илыздыруамызт Едара́т иан дышипҕхаз, насгы анкья зны иихэаз ажэа дшамеижьаз, «лылымкаа» дтаацэараданы дшы́каз, хаз иаб атахмада дчымазаџ гэакны дшышьтаз. Абарткэа зегы анеилылкаалак ахацахэа уи иаалгэалашэоит ус́кан илеихэаз: «Схы-сыпҕсы еипҕш бзиа бызбоит, сгэы бзыбылуеит, хэашья амамкэа, аха ахаан бнапы сахэараны сы́кам, бара бхата ибгэампҕхакэа» хэа. Матциса илдыруан Едара́т аибашьяра ацара игэы ишт́аз, џынтэ-хынтэ арзахалкэа шалеитцахьаз, аха акгы хьяас имкыкэа лхы ималдоит. Матциса лхымџапҕашьеи лыгэагыреи ихархэо акоуп: илзеикэмырхаз Бегэа ихэышт́аара ацымхэрас, Едара́т ихэышт́аара аикэырхара. Ус егы́калтцоит, илырцэом Едара́т ихэышт́аарамца.

Матциса лыпҕстазаараџы дыззыпҕшымыз аџашьяхэы калоит, џажэа шыкэса рышьтахь, и́коу зегы ихыганы дгьежьюеит Бегэа. Хэарада, рџыцагы рцэанырракэа анкьеипҕш ауп ишы́коу, аха

Матциса ажэа анылнитца? мап лкуеит. Уи илтахым лхэыцкэа ргэы длырхыыр, насгы лабхэа иуасиат дзахыгъом. Бегэа зегы еиликаауан, уи азоуп ихшара реигъш дреичаханы дзырхылапъшуа Матцисеи Едараџи рхэыцкэа. Иухэар калоит, Матциса лахь имоу абзиабара зегы лхэыцкэа рышкэа ииаигеит хэа.

Матциса илтахуп, дзылиааз апъсуа цаскэа инарыкэыршэаны лхы мџапъылгар, аха итышэынтэаланы изыкамлаз лыпъстазаара ахэаакэтцашьа дакэшэом. Хэ.С. Бгажэба иусумџаџы иазгэеитџит: «Матциса лыказшьа иџегь иартбаауеит, насгы апъсуа милаџ-џэа аханатџит уи Бегэа дахыџымџо» хэа. Иазгэаџатэуп, Матциса ишлылшаз Едараџ иџџаншьап айкэырхара, аха даџа ганкахьала ханахэапъшуа, иаабоит Бегэа дзыкэшэаз арыџхаракэа рџы лара илхароугы шыкоу. Аха Матциса џьаргы гэыбган узлыџом. Аханатэ апъсуа цаскэеи адати излархэо ала дныкэон, иныкэылгеит џ-џааџэарак рџаскэа, ркьабзкэа, азеигъш ус аџы акэзар, азэ ишьџахь дымгылеит. Убри акнытэ аџыхэтэаны бзиа илбози лареи еиразкханы ашэкэыџџы иаалыргъшызџгы, аџымџа иџегы ихаракхон, иаџоу аемоџиагы еиха итышэынтэалахон. «Аџыхэтэан Бегэеи Матцисеи рыпъстазаара еилартџеит хэа иаахџэаны илхэом автор, аха апъхьаџ агэра игоит ус ишыкало. Избанзар, Матциса лхэыцкэагы ауаџ кьиа, ауаџ бзиа Бегэа игэра рго, ргэы изыбылуа икалахьеит» (Зыхэба 2006: 299) хэа азгэеитџит С.Л. Зыхэба. Ари агэаанагара атэы ихэахьан А.А. Аншбагы (*Очер. ист. абх. лит.* 1974: 231–232). Ганкахьала, арт атцарауаа иашоуп, избанзар автор уи аџыза агэыгра апъхьаџ имылхзом, изаанлыжьуеит рџыџьагы еиразкхоит хэа иџазхэо агэыгра. Аха даџа ганкахьала, еиуеигъшым адырга џыдакэа рыла, иаххэап, Бегэа исаат апъэра, азынтэи атџаа, асы алеира ухэа рыла автор ихатџалхэоит Матцисеи Бегэеи рыбжьара айџызара еихау даџа еизыказаашьак шыкамло. Асы хьшэашэоуп, иџаауп, аха уи џкьоуп, изџыдоуп, апъстазаара џыџ ашьаџаркра иасимволны иаарпъшуп.

Ап̄с̄тазаара ґыц зыдх̄алоу Матцисеи Едараґи рыхшаара роуп. Бег̄еи Матцисеи рыбжьара зхыґтра ґамлоз абзиабара ах̄еаа ыґоуп. Уи хьчат̄ын, иеиґахат̄ын, шыґа дарґы уи ак̄ын хеиґ̄ырхаґас ирымаз.

Афырхаґеа реизыґазаашьаґеа рнаѳс, аповест аґны Матциса лыґ̄с̄тазаара иадх̄еаланы иаарґ̄шуп Асовет мґра ашьаґ̄гылара иацу азґаараґеа ж̄епаґы. С.Л. Зых̄ба иѳуан: «Сложные социальные преобразования, происходившие в абхазской деревне в эти годы, показаны через взаимоотношения Матцисы с окружающим миром» (Зухба 2006: 55). Иара убас лыґ̄с̄тазаара иаґ̄ырґахоуп 30-т̄еи ашыґ̄с̄ґеа раант̄еи арепрессиаґеа, Аґынц̄т̄еылат̄е еибашьра ду ахыґ̄ша. Уи ашьґахь иґалаз аамґа бзиа аманш̄еалара шылзаанаґо ат̄еи ауп иаанарґ̄шуа Бег̄еа деибґа-деизѳыда ихынх̄ера.

Аж̄еакала, автор Матциса лхаѳсахьа аґхьаѳ ихы-иг̄еи иґымґеарат̄еи еиґ̄ш аарґ̄шра лылшеит. Матциса лхаѳсахьа хыґ̄х̄еаазам, ари аґсуа ґх̄еыс лхаѳсахьоуп, лдунеи ауп, лыґ̄с̄тазаара ауп. Х̄е.С. Б̄аж̄еба ииашаґ̄ѳьаны иазґ̄еиґоит: «Х̄ара иаабоит уаѳы акыраамґа ихамышґыша, аґ̄с̄тазаара акыр иалаґ̄шхьоу иахьат̄еи аґсуа ґх̄еыс лхаѳсахьа» х̄еа. Уґ̄еи унархьуеит Матциса лыґ̄с̄тазаара. Матциса ааґ̄хьара ґалґоит аґ̄ышьґыхрахь, аґ̄с̄тазаарахь. Аґсуа сахьаркырат̄е литератураґы Матциса дх̄аракуп Ерцах̄е ашьхеиґ̄ш, уаант̄еи лыбзиабара ґсаґьаны аґсуа ж̄елар ирылалыґ̄соит.

Н. ґар-ґх̄а лырѳиараѳы еснаґ̄ л̄еазґ̄еылхны дашьґоуп аґсуа ґх̄еыс лґагылазаашьа, лынхашьа-лындышьа, лыуааж̄елар рыґ̄еґаѳы ґыґ̄с илымоу, илыгу-иыбзоу, лдунеих̄еаґ̄шра ух̄еа р̄т̄еи аарґ̄шра. Аш̄еґ̄еыѳы иаалґо ахаѳсахьаґеа зег̄ы аґ̄с̄тазаара иаґ̄ылылхуеит, аж̄елар ирзааиг̄еоуп. Убри азы ауп аґхьаѳц̄еа зег̄ы бзиа еиц̄баны, ґеах̄еара дула изрыдыркыло лыпрозат̄е ѳымґаґеа. Убас аґсуа ґх̄еыс лсоциалт̄еи лґаац̄еарат̄еи ґагылазаашьаґеа ирызкуп **аповест «Бзыґ̄т̄еи аповест».**

Автор лповест аҥны дазаатгылоит ихааһсыз ашәышықәса аәбатәи азбжазы аҥсуа қытақәа рәы аколнхара аәиареи аизҳареи рыҥны аәар иааныркылоз атыҥ. Аҥсуа әар ианакәызаалакғы, анхарағы аума, аспорт ағы аума, акультура азыргарағы аума ирыман аҥхыагылара. Аха зегь реиха иацклаҥшуан аҥхәыс лтыҥ. Уи ианакәызаалакғы дҳаракын, илцәыҥхашьон, илзызырәуан.

Аҥсуа ҥхәыс лтаацәаратә еизыҥказаашьяқәа рылтцшәа знапы ианыз лара лакәын. Лара ишеиҥылкаауаз еиҥш акәын ҥхыаҥа цашьас иаиуозғы. Аҥхәыс илызбоз рацәан атаацәарағы, лара лакәын еибаркны изкыз, имәкәызтцоз. Ажәакала, аҥхәыс илыбзоураз рацәан атаацәара арманшәаларағы, аколнхарақәа реиҥкаарағы.

Аповест азкуп, хыхь ишаххәаз еиҥш, аҥсуа қыта Бзыҥ аколнхара аизҳа-зығареи, уи акәша-мыкәша игылоу аәар реизыҥказаашьей. Араҥа лымкаала иаарҥшуп ақытағы аколнхаратә ҥстәзаара зеиҥшраз. Иаарҥшу ахаҥсахьяқәа рацәоуп, аха зегы иаарылукаауеит Хьымцей Асидеи, Зосими Шареи. Хьымца ақытағы акомҥареидгыла хантәаыс дамоуп, Зосим абригада деихабуп, Шарагы убас, Асида дыртцаәуп. Ажәакала, зегы ауаажәларратә уқәа рнапы алакуп. Арт ахаҥсахьяқәа роуп аәымта иагәыцә хаданы иаарҥшу. Урт рыла ҳара еилаҳкаауеит аәажәатәи ашәышықәса аәбатәи азыбжазы аҥхәыс лроль, лтыҥ, лдунеихәаҥшышьа, лыпсихология.

Афырхацәа хадақәа иреиуоу Хьымцей Асидеи рыҥстәзаарақәа анеилартца адырәаены, Хьымца машәырла длашәхоит иыза гәакьа Зосим ихҥьаны. Хьымца дзықәшәаз арыцҳарағы ихала даанырмыжыит итаацәей иызцәей, еихаркғы иҥхәыс Асидеи иыза гәакьа Зосими. Урт ирыбзоураны Хьымца ишьапы дықәгылоит, игәы каижьуам, ажәлар ирыхәо азә иакәны даақәгылоит. Уи аҥхьарца архәашья итцоит, убас иаҥитцо далагоит ашәақәа. Хәарада, «ауааыбжа» Хьымца

ибзоурала иааигәа-сигәа игылаз ауаагы аҗстазаара иеигәыргыо, ргәы ацҗыхәо иҗалоит.

Хьымца ишыақәгыларәҗы ихадароу атыҗ аанылкылоит иҗхәыс Асида. Урт реизыҗазаашәа ссиршәа иҗоуп, Хьымца дрыцхаишьоит аҗаацәара җыц алалаха змазас иҗхәыс Асида. Игәы иалоуп дахьразҗыдеитәыз, аҗныҗа дцарцҗы лабҗьеигоит. Аха урт ажәақәоуп, дцар длыхҗсаауеит. Избанзар лара лыбзоуралоуп аҗстазаара ацыхәтәантәи ахацқәа дзырхынхалоу. Аха җсабарала иҗәышу, иаамысташәоу Асида лыҗшәма ацыхәтәанынза дылбоит, ишыапы дықәлыргылоит. «Истинно человеческие чувства, их прочность и устойчивость раскрываются через отношения Химцы Цимцба и Асиды» (*Бгажба, Салакая 1968: 133*) хәа азгәеитоит Ш.Хь. Салаҗаиа. Хьымцеи Асидеи реизыҗазаашәаҗы иаабоит, ауааҗы агәаҗра дақәшәаны даныҗоу ивагылара, ауааҗеи агәаҗреи аарҗшра ухәа азцаарақәа жәпакы.

Аповест аҗны Асида лыбзоурала иҗало ахтысқәа мацзам. Лыҗшәма арыцхара данақәшәа ибара иначыданы, дызланагалаз аҗаацәа дрывагылоуп, ашкол аҗтәи лусура иахаршәланы ланхәа длыдгыланы ачаи хылхуеит, аколнхараҗы длыцхраауеит. Асида луааышәа даара ибзиоуп, ауааҗы дизааигәоуп, дарбанызаалак ииҗаху иаразнак еилылкаауеит, илуо-илхәо дақәшәоит, ахымәаҗҗашәа лдыруеит, дызлоу зегы бзиа дырбоит. Хьымца амашәыр данақәшәа, Зосим изхымгакәа иеишьуеит хәа далагоит, аха Асида деиқәлырхоит: «Q-былрак иалашәан игылаз аҗхәызба ашәақь аҗаха иалымразеит. Иаашьтылҗаан, лыблақәа рыцәҗаны Зосим инеиҗалырҗшын, ажәакҗы мхәакәа днеин, ааигәа ишьҗаз ахахәшәагәра ирыхәхәа илаҗәыдылтцан, амҗы ахәы иамаз аахылжәеит. Аха уигы азмырхакәа, али-җси рыбҗьара атыша ду дынхықәххылан, ишлылшоз илыршәит ашәақь» (*Ғар-җха 1985: 217*).

Асида лхымѡаѓгашья иҳанахѡо рацѡоуп. Зегь раѓхья иргыланы ианарѓшуеит ауаѡра, аилкаара, агѡбылра. Иќалон даѡеакала лхы ѡаѓылгаргы, усќан гѡыбѓан азѡгы илимќар ќаларын, избанзар Зосим ихарала лыѓсќазаара змалдаз ауаѡы наунагза алашара ицѡызуеит. Аха амашѡыр машѡыруп. Ишакѡым аныќѡара иахылѡеиаар алшоит еиҳау арыцћара, абартќѡа зегьы лгѡаќѡышра иланахѡон, уи азоуп ас еипћш лхы зымѡаѓылгогы.

Амашѡыр зыхьыз Зосим зынзагы гѡыбѓан илќазом, ашья зѡыќьаса ишьќоу Хьымца иан, гѡыбѓан зылќо лыцќѡын иоуп: «Уан, с-Хьымца, уан, уцѡырылгаанза, ухала уцѡыртцма, нан, уцѡырзымгар хѡа ушѡама!». Зыѓсы уажѡы-уажѡы еилахѡо игылаз Асида, ланхѡа лќынтѡи арт ажѡаќѡа анлаћалакгы еилылкаауеит лхымѡаѓгашья шиашам. Лхьяа ауаа ирбар лћахым, лгѡырѡа аќажара лылшоит аѓсуа цасќѡа инарыќѡыршѡаны. Лылаѓырз азѡы ибар лхатца длырѓхашьяр хѡа дшѡаны лѡааиќѡылкуеит. Абри аћыѓ аќны автор аганќѡа зегьы рыла аѓсуа ѓхѡыс лќазшья ацыдараќѡа аалырѓшуеит. Уи, Физеи Асидеи рхаѡсахьяла иаћлырбоит аѓсуа иламыс аћракыра, аѓсуара амчхара шдуу, аѓхѡыс лдоуха ауаатѡыѡса рышьаќѡгылараѡы акырза шатћанакуа. Анхѡеи аћацеи рхымѡаѓгашья ауп изыбзоурахаз ѓхьяќатѡи аизыќазаашьяќѡагы, иќалаз ухѡан-схѡанќѡа ирмоуит нћыра, Зосим иахь ирымаз абзиабара ѓымкхазеит, еиҳагы аѡартбааит.

Ачымазаѡ ахѡышѡтѡырта аќны дахьышьћаз уахгы-ѡынгы иааиыдымшѡо идтѡалаз Асидеи Зосими зегьы ицъаршьон, еићарак уамашѡа дырбон Асида. Урт илакѡыршьон уи лфырѓхѡысра, дзыќѡшѡаз арыцћара лѡатћамырхакѡа, гѡаћара ќамћакѡа, лыѓшѡа игѡы ахьышьћылхуаз, дахьыгѡцаралкуаз. Хьымца «лыда ѓсќазаара имамызт, аха лара длеигзон, дрыцћаишьон», зегьы агѡра идыргон дшыбзиахоз ала, аха иара агѡра изгомызт, убри аќынтѡи дшѡон адунеи аѡы зегь реиҳа бзиа иибоз, дзыхзызаауаз игъхѡыс

дразкыдеитэыр хэа. Лтаацэа рахь дгьежыырц анлабжьеигалак, лара лкынтэи еснагь иахауа ажэакоуп «суцыгьсыроуп». Хьымца изы ари аразккэа зегьы иреихан, убри ажэа абзоурала ишыапгы дыкэгылоит, азэы хэа икыта даарылагылоит.

Асидеи Хьымцеи агьстазаара ашка икартаз рагьхьатэи ршыафе маншэаламхазаргы, рыбзиеибабара абзоурала зегьы тышэынтэалахоит, Хьымца иакэзар, еицырдыруа гьхьарцархэафны дкалоит, Асида лхы-лыгьсы дамеигза ахэыцкэа атцара длыртцоит. Атцыхэтэаны, агьстазааратэ «гьышэарақэа» ирхыжьны, Хазшаз дратэеишыоит ахшара – ахатцаргыс. Уи Хьымца иблақэа ихоуп, игьстазааратэ мѡа еихазхауа иакэны дыкоуп. Ари аѡыза анасыгь акалара алшеит Асида лкэышреи лычхареи ирыбзоураны. Баша ирхэом, агьхэыс лоуп ахэыштаара еикэырхаѡыс икоу хэа, ииашаткэыаны агьхэыс лыбзоурала еикэхеит таацэарак, уи иаиуит анарха.

Асида лхаѣсахьа атаацэара реизыказаашьа иадхэаланы иааргьшызар, Шара – акомѣареидгылаа рагьхьагылаѡык, ажэлар рынхашэа-чашэа иагэылагылоу лакэны, асовет гьхэыс гэеитцамха, Сағанеи-Гэашьа длыфцыркэаны дааргьшуп.

«Бзыгьтэи аповест» акны Шара ихадарзоу аролькэа руак налыгзоит, лара лхаѣсахьала иаабоит асовет гьхэыс илымаз амчхара, аѡазара. Лара зегьы лзызырѡеит, афбатэи абригада еихабыс дамоуп, лара лоуп ахаблаѣы афымцалашара аазго, амѡа казцо, убас лхабла иахэаша аускэа рацэаны еиѣылкаауеит.

Зосим Хьымца ахэшэтэыртахь диманы данцо, аамтала хэа илзаанижьыз абригада, иаарласны еихабыс дартоит, зегьы еицѣакны бзиа деицырбоит луаѡышьеи, лаазашьеи, лафхэашьеи, лусушьеи рзы. Рагьхьатэи амшкэа инадыркны напы алыркуеит ихадоу аускэа рынагзара. Урт ирылтшэахоит Хьымца амашэыр дакэшэаанза дзышьтаз афымцалашара амѡангара. Ускан Шара ахацэа

дрывагыланы аус луан, ашыақақа раагараѳоума, афымца ацѳахѳақа
рымѳангараѳоума, иахьабалак дрывагылан. «Лмагѳ дукѳа кылпѳ-кылпѳ
рыхга, ахѳынцѳеи аси реилақашьра далан иахьа хѳлаанза Шара»
(Тар-пѳа 1985: 318), – лѳѳоит авторгы. Аколнхацѳа ирыхѳаша
дашьѳоуп еснагѳ, аха уи аамѳазы лыпѳсеипѳш бзиа илбо Зосими лареи
аицѳыхьшѳашѳахара иаѳын, уи зыхьязгы лымѳарсра ауп. Шара
дымѳазырсыз Рамиз Бганба дшылѳахымыз анеиликаа, ихала
диргѳежьюеит, уи лыцкѳареи лыуаѳреи ртѳы бзиазаны идыруан,
наsgы Шара лѳазшьа дацѳшѳон, хазы иѳахымхеит бзиа иибоз аѳыпѳа
лыпѳстазаара аѳаѳара. Аха Зосим дизеилымкааит Шара,
иланаимыжыит ари аус, ихьшѳашѳахара иабзоурахоит Шара анаѳстѳи
лыпѳстазаарагы.

Шара илѳаушьаша иреиуоуп, дымѳазырсыз Рамиз
акомѳареидгыла далырцарц азы азѳаара аныѳѳдыргыла, дидгыланы
дахьцѳажѳаз, избанзар усѳан амѳарсра, ашьоура, агьычра ухѳа рзы
акомѳареидгыла иалырцон, ашьауѳа рыѳѳдыршѳаргы калон. Аамѳа
ус иѳан. Шара илыбзоураны «еикѳлырхаз» ауаѳы анаѳстѳи ахѳысѳа
рѳы зыхьз-зыпѳша неиуа азѳ иакѳхоит. Уи иуаѳреи ибзиабарей
апѳыжѳара ргоит идунеихѳапѳшраѳ еипѳш, ихатѳ пѳстазаараѳгы.

Шара лыбзоурала рколнхара апѳхьагылара аман, лдырраѳей
леилкаарей ѳаулан, наsgы илдыруан аколнхацѳа ирыгыз-ирыбзас,
урѳ ирѳахыз. Уи иалѳшѳахоит аколнхацѳа реизараѳы дымшѳа-дмырѳа
дыѳѳгыланы аѳыѳсовет аиѳабыра рыгхаѳа ахьралѳѳо. Бзыпѳ аѳыѳазы
ари рапѳхьатѳи хѳысын. Аѳаажѳлар рѳапѳхьа апѳхьыс дыѳѳгыланы
рапѳхьаза акѳны уажѳы дѳѳажѳон. Уи лыѳѳгылара гѳышьѳыхан,
имѳаѳѳѳаган илышьѳанеиуаз аѳѳаѳа рзы, хазы ахацѳа рзынгы
иѳырпѳшыган.

Аповест аѳны иалкаау аѳыпѳ змоу, разѳыла аханатѳгы еизшаз
Шарей Зосими рымѳаѳа хазхоит, ажѳытѳ ѳасѳа ирызхѳыѳуаз,
апѳыжѳара рызѳоз Зосим апѳстазаара дацѳхьатѳѳейт, инапы иакыз

иразкы ицэцоит наунагза. Бзиа иибоз атыгха, дымтадырсын хэа мап лцэикуеит. Аха нас даххэын ыыц данлышътала, иахауеит Шарей Рамизи рыгстазаара шеилартцаз атэы.

Шара агстазаара ыыц иашьашэалоу, ианаало тыгхауп, аамта лэақыршэаны лхы мѡапылгоит, уи азоуп илаѡгнукылаша акгы зыкам. Агэымшэарей афыргхэысреи злоу Шара илоуеит аразкы бзиа, иара убас дызланагалаз ақытаѡы ақытсовет ейхабысгы далырхуеит. Ажэакала, Шара игэгэоу, агэамчи алшарей змоу гхэызбоуп. Лыгстазаараѡы акыр уадаѡра лхылгазаргы, зегы дыриаины амѡа иаша анылара лыллыршоит. Луаажэлартатэ усур инаваргыланы, иапылцоит атаацэара бзиагы, уи абзоурахеит леилкаара ацаулары.

Агсуа сахьаркыратэ литератураѡы ицэыргоу ахаѡсахьақэа зегы ейгшым, ак аткыыс ак ейгуп, дара аагоуп иахьей уахеи хазлагылоу хагстазаара акнытэи, хдунеихэагшышыагы иакэырчахоуп. Агстазаара акнытэи иаагоу хаѡсахьақэоуп Матциса, Асида, Шара. Урт гсабарала рыгэгэара инамаданы доухалагы ибеиоуп, ицаулоуп, ирдыруеит иахьатэи амш анаѡс уатэтэи амшгы шыкоу. Аамта ыыц иацааиуеит, рытрадициақэа ирейчаханы, ишьтыхны иркуп. Урт роуп рыгстазаарагы хэаакэызцо. Аламыс, абзиеибабара, атаацэара рызхэыцра, гхьака анагшра – абарт роуп урт рыгстазаараѡы ахра зуа. Матцисей, Асидей, Шарей ирыбзоураны агстазаара даѡа блакы ала хахэагшуеит, абзиеибабара акэзар, даѡакала хазнеиуеит, ейлахаауеит рдунеихэагшышыа ахы ахьытнахуа аламыс аѡы шакеу. Дара лабжыагаѡцэоуп иахьатэи, уатэтэи агстазаараѡы.

* * *

XX ашэ. аеиѡшамтазы агсуа литератураѡы ицэыртцуа иалагеит асахьаркыратэ система арбеиара, артбаара зэазыкыз ашэкэыѡцэа. Урт рырѡиара азкуп агстазаара ахата иахылѡиааз аѡыц цэыртцрақэа. Аамта ахата ашэкэыѡы дрыднагхьалон актуалтэ

зтаарақәа – аамтәи ауаџи реизы́казаашьа, анегативтә цәыртцрақәа рақәҭара, ауаажәлар рыҭстазаареи ауаџ ҟыц иаазареи ухәа убас жәпакы. Аҭынцътәылатә еибашьра Ду ашьтахь аҭсуа литератураҟы ҟыц еитагыло иалагеит арҟиара згәы ацҭыхәоз, ҭсабаралаггы изыцааиуаз аҟарацәа. Убарт дырхатарнакуп Шь. Аҭынцъал. Уи 50-тәи ашықәсқәа раан ҟыц аџра иалагаз иџызцәа ашәкәыџџцәа реиҭш, алитератураҟы дцәыртцит ихатә стиль иманы. Ишьтихыз атема шьатас иамоуп ауаџра, абзиабара, аизы́казаашьақәа, иахьатәи аҭстазаара иарҟио аказшьақәа. Ирҟиамтақәа ркны ицәыргоу ахаҟсахьақәа ажәлар рыҭстазаара аиҭтәра иазықәҭо, урт рхьаа зныруа роуп. Урт ирҟагылоуп анегативтә кәзшьа зныҭшуа, аморалтә нормақәа ирықәымныкәо ахаҟсахьақәа.

Шь. Аҭынцъал иџымтақәа «Ашәахста» (*Аҭынцъал 1964: 3–156*), «Амзаҟа ангыло» (*Аҭынцъал 1977: 3–222*), «Ахәа зыкәну аҭныш» (*Аҭынцъал 1989: 3–398*), «Ақәыцмакәашара» (*Аҭынцъал 2002: 3–271*) ухәа рыла иубоит ижәлар рыҭстазаара дшазааигәоу, ибзианы ишидыруа урт ртоурыхи, рыбзазареи, рцасқәеи, рқьабзқәеи, рҟаҭыцтә хәамтақәеи.

Аповест «Амзаҟа ангыло» абаџхатәра иаша иахылтцыз рҟиамтоуп. Арака ицәыргоуп Асовет мчра аиааира агара аламталазтәи ахтысқәа, тауади-аамстәи анхацәа залымдарыла ишрызныкәоз, убас инартцаулары иаарҭшуп аиџызара иаша, абзиабара цқьа. Автор иҳаилиркаауеит ауаџра ишамам ҭынгыла, аамста, ма анхаџы хәа уи еилых дшыкәанамто. Аповест аперсонаж хадақәа иреиуоу Адица, атауад Наҳарбеи дышиҭхауггы, лхы-лгәы анхацәа рышкә икыдуп, илбоит икәо аиқарамра, илтахуп дазықәҭар, аха дзатцәуп, дазыкатцазам, насггы илылшазом.

Аповест акны иаарҭшуп атрагедиа зхылҟиаауа ахтысқәа, урт анаџстәи рыҟиараҟгы ихадоу атыҭ рыманы иқалоит. Иаарҭшуп атоурых зыкәша-мыкәша иҟиоз абырг Рашьыт игәалашәарала.

Аповест афы ицэыргоу ахафсахьа хатэрақәа иреиуоуп: Алхас, Рашьыт Шанба, захра ииазаауа аҭауад Наҳарбеи, уи иашьа игъа Сафарбеи, урт рѣышькылкѣы Бакәра, гъабарала ихалалу, ацара змоу, ахтынра иаазаз, ақьафура иалхэыдамыз, аха заанатц агъстазаара аикарамрақәа еилызкааз аҭауад Наҳарбеи игъа Адица.

Аповест афырхацәа Алхаси Рашьыти рхафсахьа даараза игэылтәаны иааргъшуп. Урт агъстазаара ҕыц аaira иазыкәгъацәоуп, иаҭаххар рыхгы ақәыртцойт, убас еиҕызцәа гәакьақәоуп, азәы изы егы игъсы тыхуеит. Ажәакала, гъсык еицырхоуп, ирхәо-ируо акоуп. Рыҕыагы иуаа нырхақәоуп, рыжәахыркәа тбаатыцәза, рзарақәа амацәаз инташәо, игәымшәақәаны, иуаа гәгәақәаны, имифтә хафсахьақәоушәа хагъхьа иаагылоит. Ирыбжъаз аиҕызара иаша иабзоураны аповест аҕны имҕагысуа ахтысқәа маҕымкәа избахоит. Иаххәап, аҭауад Наҳарбеи имшала акыр шықәса зыгәқәа еицәыхьшәашәаны иҕаз Арашра ақыта еиндыршәоит, иааргоит Асовет мчра, иазышәахәоит агъстазаара ҕыц. Аха уртқәа зегы рыҕалара алыршахоит атрагедиа ду ашьтахь: ақытауаа анеиндыршәоз аҕны нхытцынтә иаауаз Рашьыт ишьра згәы иҕаз аҭауад Наҳарбеи иҕызцәеи иарей ирықәманшәалахом, дыргъырхагахоит Алхас. Алхас иҕыза деиқәирхоит игъстазаара ихтынтаны: «Нацънатә аахыс ашьа зыбжъаз нырцәаи аарцәаи ишанханы, наҕ-ааҕ ирхәо рҕамшәо еиҕагылан. Агъсхыхра даҕын агәлымтцәах. Ахәрашәа гәытшьаагаха еиқәыршәаны еицырхәон, иахьанза зыҕқәа еизырханы имеицәажәоз ауаа. Ауапа иқәыршәны, асакаса данцаны, итцейбахәа дрымман илбаауан» (*Аҕыынцъал 1977: 119*). Алхас иҕахарала еинышәоит ақытауаа. Аха уи иҕахарала наунагза ицәоит даҕа гъстазаарак – Адицей иарей рыгъстазаара.

Шь. Аҕыынцъал ианакәызаалакгы ахафсахьақәа рааргъшраҕы рацәак иеадирхалазом ифырхацәа рпатрет атыхра, ажәак-аажәак нарызхәаны ахтысқәа рышҕа диасуеит. Убас аҭауад Наҳарбеи игъа

Адица лхаџсахъа аарџшраџы ихы иаирхџоит аепитет, аметафоратџ еиџырџшра: «лыхцџы лшьапы аџынза илеиуа <...> лыџьымшьџџа кыдхџхџа <...> лыбла еиџџара Алхас азыџь еиџш дџаакџкџала дагон» (Аџьынџьал 1977: 68) хџа иихџџо ажџаџџа агъхъаџ изхоит. Иџагъхъа дџџырџџеит анимфа сахъа змоу аџыџъа ссир, џазшьалагъы, џшралагъы, гџаџалагъы зынза еинаалоу.

Адицеи Алхаси раџхьатѣи реикѣшѣарагы иамоуп асимволтѣ тагы. Амифтѣ фырхатѣа ишиѣазшьоу еипѣш, уаѣѣс дызмышѣоз Адица лыѣура бѣьаны данаагѣежѣуаз ауп, раѣхьаза акѣны илаѣш данытѣашѣо: «Адица лгѣы атѣра иѣамгыло дихѣаѣшуан. Иѣежѣтымѣтаз ауп иаргы раѣхьаза акѣны данибаз. Амхалдыз дакызшѣа, дшанханы даанхеит даныналѣаѣш. мап, уи иахьанза иибахьаз азѣабѣѣа азѣгы дреипѣшымызт <...> Абраѣоуп рыбаѣѣа ахѣеикѣшѣаз, аѣыркѣхѣа “амѣа ахьрыѣралаз”, <...> ѣ-гѣык тѣѣѣо иахьалагаз» (Аѣьынѣьал 1977: 80). Уи ашьѣахь азыхь аѣны лассы-лассы еикѣшѣалон, урт реизыѣазаашѣа иабзоураны Адица лдунеихѣаѣшрагы аѣаѣсахуеит, уаанза лаб дахьидгылаѣѣоз ыѣазтѣгы, уажѣы еихѣа анхаѣѣа дрыдгылон, лабѣаба илбон урт рѣагылазаашѣа шыѣѣгьаз. Лаб игѣаѣѣхомызт игѣѣазатѣ лхымѣаѣѣгашѣа, анхаѣы, аамсѣа хѣа еилых ѣамѣазаѣѣа зегьы дахьрыдгылоз, насгы атѣара лыѣызтѣоз ареволиуѣионер игѣѣѣыс Наташа ѣызас дахьлымаз зынза игѣалаѣазаара бѣьнахуан, ианылѣирхьлакгы атѣакс иалѣѣон: «Сара ауаа зегьы сзеипѣшуп, ажѣла аума, ауаѣы иоуп аус злоу» хѣа. Хѣарада, абри атѣѣ инаркноуп Адица доухѣала данеизѣауа, атѣыхѣтѣанынза ианеилылѣауа ауаѣѣсы игѣсѣазаараѣы ауаѣра иааннаѣыло атѣѣѣ.

Алхаси Адицеи реизыѳазаашѳа ашѳа зыхѳеипѳш ицѳѳоуп, аамѳа
кѳаѳк иалагзаны еилыркааит азѳ ида егы ѳѳстазаара шимам.
Атѳыхѳтѳантѳи реикѳшѳараан, Алхас заа ицѳа иалашѳахѳызшѳа
дзыкѳшѳараны иѳаз, Адица ажѳа лнитѳоит: «Амзаѳа хѳайднабалт уаха

<...> Бзиа еибабо амзаға еиднабалар насыпуп рхэоит <...> Сара истахуп хчара ағхэара астарц <...> Иааиуа амзаға ангыло ауха акэхааит. Амзаға бықэццо, сееикэа бытцакэашо, сашта бталароуп уи ауха <...> Хдунеи ахаан иаххахмырштып ханасып иациз амзаға <...>» (*Аұыныңал 1977: 69–70*). Алхас иажэақэа Анцэа икынза изымназеит. Ауха амзаға иацташэоит ипсы, Адица лаб Нахарбеи инапы кьашьқэа рыбзоурала...

Аамта цон. Алхас имшыфьжэаггы мтыцызт Нахарбеи ипха Далтэи атауад анапыхьараць диитоит хэа ачара еитдыхны ианиуаз. Фи-лагырзи еикэызымхыцыз Адица атыхэтэанынза илыздыруамызт лхы шымфьапылгара, еилылкаауан хатца данца нахыс Алхаси лареи рыбзиабара наугаза ишыпсуаз. Атыхэтэаны лыза Наташа лыбзоурала илызбоит лхатцацара еипылкьарц. «Алхас, сара ажэа устахьан, даеацъара схы андырха мышкы иадамхарггы адунеи сыбла шықэсмырпшуа хэа. Сара сажэа насыгзоит» хэа лгэы ианталкуаз аламталазы, Алхас иеышьтыбжь лахауеит. Уи ааины агэашэ илагылан. Ари уамашэа ибатэзам, избанзар аеы Алхаси Адицеи ирзааигэан, насггы Алхас ипсы алан. Анашанатэ лакэқэа рфеипш иааиз аеы дақэтэаны Адица дцоит Алхас иан Мсырхан лышка. Уи амыза агэагъра лылшеит, хэарада, Алхас ибзиабара иацыз адоухамч абзоурала. Уи ауп анафсггы илыцхраауа.

Адица ас еипш лхымфьапгашья агъхьаф иагъа дазыпшызарггы, афырхатца лышка изцэырнагар алшоит агэыфбара. Аха, ишдыру еипш: «Ус калар алшоит апстазаарафы. Адица ари амыза акатцара лылшон. Ус шакэу еихаггы идырцабыргуеит уинахыс лхымфьапгашья, лыпстазаашья. Аповест афы, сгэанала, Адица лаб ифны ддэылтцны данцо атып зегъ реиха игэгэоу, исахьаркыу, агэакратэ пафос ду зцоу акоуп» (*Қапба 1978: 92*) хэа азгэеитон Р.Хә. Қапба. Ахымзг згаз атацаагацэа ршьа рур акэхеит, уи зызхымгаз Нахарбеиггы иеишьуеит. Адица лхала дахаанхоит ахтынра ду. Адица ауаа рышка

дцэыртцуамызт, избанзар зеггы рыбла ихылбаалар хэа дшэон Алхас ишья лаб ишихышыз. Уи лассы-лассы аҗхал лыманы рыџцаггы ахьеикэшэалоз азыхьяџ дцон, ишьта җаракыр избозар хэа деимдон есымшааира, аха уи агэалашэара аџы акэын иахыыҗаз. Адица илцэыцэгъахоит аџыц җустэзаара алагылар, Алхас илымкаа уи лхы ахылбаауан.

Адица лыҗустэзаараџы хра злоу акакэны иҗоуп ахшараиура иахыҗсааз лџыза Наташа лхэыҗы аазара дахыылго. Уи инақэырццакны ахэыҗқэаггы аҗара дыртара напы алыркуеит. Ажэакала, шыаџа гэгэала луаажэлар даарылагылоит. Лаб иашья иҗкэын Сафарбеи лхэыҗи лареи ишьуеит хэа даналагоггы лгэы еиҗаҗазом, агэаҗра ду аалырҗшуеит, дицэшэазом, уи агэра лгон Сафарбеираа раамҗа шынҗээз, дџахэаны лыҗкэын игара аҗхья дахыышьтаз илызхымгоз акызатцэык акэын – лысаби иҗэаабжъ.

Алхас иҗсы зыхҗнитэз иџыза гэакья Рашыыҗ амца иалигоит Адица лысабии лареи. Адица лыҗустэзаараџы дызнымиацыз акгы ыҗамызт, урт зеггы иеидараха лыхэда иқэын, аамҗа рацэаны ишыбжыысуаггы, раҗхьятэи лыбзиабара ауп дызхыыҗшу. Рашыыҗ ажэа анылнитцо иалхэоит лнапы аџээы ишилҗахыоу: «Адица амзаџа лықэҗҗа, Алхас ибаҗа даатҗагылт. Ғшыаала лхы наганы ахақ хышэашэа инадҗаны даагылт.

...Ажэа снитцеит амзаџа даҗаҗшуа <...> Ажэа истеит саргы уи ауха. Сара уи дысзыҗсахуам. Есыуаха амзаџа ангыло, иареи сареи мазала хайқэшэоит абраҗа. Хчара аџхэара җҗэоуп. Сара сзы уи атқкыс еиҗау насыҗ ыҗам. Сыҗсы ахынзатоу ус егыыҗасталоит» (*Аҗынҗыал* 1977: 158). Аиџызареи абзиабарей аиааира ргоит, Рашыыҗ иашья гэакьяк дылзаџызахоит. Адица дахыыҗазаалакгы амзаџа ангыло ауха Алхас ибаҗа даҗаауан, мазала еиқэшэон, гэаныла еиҗэажэон, раҗхьятэи рейқэшэараан еиҗш.

Адица лыцкэын ипѣхэысаагара еиѣылкаауеит амзаѣа ангылоз ауха. Амзаѣа лыкэчча лгэара дталгалоит атаца мшы. Лара лыпѣстазаара зегы амзаѣа акэын ихэаакэызтцоз, амзаѣа иадылбалон Алхас ихаѣсахыа, ускан рызхара еицэажэон. Урт рымаза Рашыт ида азэгы издырзомызт, дацэшэон ауаа ираханы икалар, Алхас дылцэызыр хэа. Лыпѣсы тан адыхэтэантэи реиниарала, уи акэын даазгозгы. «Акасеикэатцэа анаалхылхлак, икаашза ишлахыоу лыхцэы абака аршлазшэа убоит. Амзаѣа “аангыланы” ашэахэакэа хааза ирыкэнапѣсон <...> Еидгылоуп рапѣхыатэи ауха еипѣш, ухагы...» (Ауыныцал 1977: 161).

Автор иаартны, хыкэкыла Адица илказшыоу, илыпѣстазаашыоу атэы имхэозаргы, лхымѣапѣгашыакэа рыла еилахкаауеит атэи бзиа дшылаазаз, лгэырѣакэа дыриаины акытаѣы имѣапѣысуа аускэа дышрылахэу. Адица лтыпѣаѣы даѣазэ дыказтгы иалшон лгэы кахар, аха апѣстазаареи Алхас ибзиабареи идырзрыжэхыаз Адица лгэы калмыжыт. Иара иакэын ахгы адыхэагы. Аха иазгэататэуп, Адица лышыакэгылараѣы Наташа иналыгзаз ароль атэгы: «Аповест аѣы атыпѣ гэгэа лымам, аха Наташа Кораблиова лроль ухаѣы инхоит Алхас древолиуционерны икалараѣы Рашыт ароль ихэмарыз аѣызатцэка ароль лыхэмарит ухэар алшоит Адица апѣстазаара ѣыц дакэшэо лышыакэгылараѣы Наташагы. Уи лыбзиабарала ауп еихарак Адица апѣстазаара ѣыц ахь дшиасыз. Абри амацаразгы аурыс революционер Кораблиов и-Наташа Арашра акытаѣы лыказаара иахэтаны икоуп» (Қалба 1981: 37) хэа азгэеитэит Р.Хэ. Қапба.

Адица лыпѣстазаара зегы амзаѣа ашэахэакэа рхыыршоуп, адгыл дыкэгылоуп шыапы гэгэала, есымшаaira дарпѣхоит, лгэы шытнахуеит рапѣхыатэи лыбзиабара. «Зегь ирыцкыу абзиабараѣы уи Алхас назаза пѣсахрада дшизыпѣшыз даанхеит, абзиабара цкыазы лэылпражэит, Алхас игэаларшэара пѣстазаарас илшыеит, уха даѣа

хатцак ибзиабара лгәаҕы илмырҕыхеит» (Қалба 1978: 92). Адица лыҕстазаара иацыз агәырҕареи анасыҕи Алхас изаанлыжыт, илтахымхеит илымкаа аҕстазаара алагәырҕара. Абзиеибабараҕы ари еихау хамта ыказам.

Аҕсуа ҕхәызба иреиҕу лказшыа ачыдарақәа зегы лылоуп Адица, уи «лөыза гәакыа» амзаға ауп – Алхаси лареи еикәзыршәоз. Урт тынч реикәшәара еснаҕ дахылаҕшуеит Рашыт. Алхас мшаәнеиҕш уажәҕы амзаға икәчча Адица длыдгылоуп.

* * *

Аҕсуа прозаик, ажәа азказа, аҕсуара апроблемақәа ибзианы издыруаз, зырҕиара даара ихараку аҕсуа шәкәыџцәа дреиуоуп Ал. Цьения. Уи ирҕиамтақәа акыр идырбеиенит аҕсуа сахьаркыратә литература. Апрозаик ирҕиара дазаатгыло Б. Гәыргәлиа иазгәеитон: «Ал. Цьения зхәоуртәашыа аҕсуа ҕцәажәара астилистика иазааигәоу, аҕсшәа сахьаркыра-рҕиаратә цхыраагзақәа, абеиарақәа меигзарахда зхы иазырхәо, аҕсуа милаттә хәыцшыа аазырҕшуа шәкәыџуп» (Гәыргәлиа 2004: 155). Алитературатцааџ иажәақәа шыақәыргәҕәо, иазгәахтарц халшоит Ал. Цьения асахьаркыратә ажәа зырхәмаруа, афилософииеи апсихологизми бзианы зхы иазырхәо апрозаикцәа хатәрақәа дшыруазәку.

Ал. Цьения илшеит ирҕиамтақәа рҕы ицәыриго ахаҕсахьақәа инагзаны, ихартәааны раарҕшра, урт зегы аагоуп аҕстазаара аҕынтәи. Автор итахуп ифырхацәа рхаҕсахьақәа раарҕшрала иҕсахыр ишыақәханы икоу ауаатәыџсатә стереотипқәа. Гь. Гәыблиа апрозаик иџымтақәа дахьрыхцәажәо ихәоит, Ал. Цьения иажәабыжьқәа реилыргарақәа раан азәырџы урт аурыс шәкәыџ ду А. Чехов иџымтақәа ирыдкыланы ишахцәажәоз атәы. Икалап, ашәкәыџы иџымтақәа ажәлар рфилософииеи ареалтә ҕстазаареи иахьрылхыз акәызтҕы ус зырхәоз, избанзар икоуп уи иааирҕшуа

егьырт ашәкәыџцәа иртәахуа, изыррымго ауаџысы ипүстәзаара аганқәа.

Ал. Цьения иапүитаз аџымтақәа ркынтәи апүхьаџцәа гәахәара дула ирыдыркылаз арџиамтақәа маčым, урт рхыпүхьазараџы икоуп ароманқәа, ажәабжықәа, аповестқәа. Еихарак иара дыззаатгыло азтаарақәа иреиуоуп абзиабарей аиџызарей. Арт атемақәа уи бзианы иааирпүшуеит атыхәтәантәи **ироман «Анмираҳ – џыцъа рынцәахәы»** аџы. Уи дахцәажәо, М. Лашәриа иазгәеитәит: «Ал. Цьения еихарак ҳасаб рзиуеит ауаа рлахьынцәқәа, урт реизыкәзаашьақәа, рразкы, рпәеипүш. Ароман акны иаагоу аамта ахыпүша, уи ахаџара рызбахә еитазхәо ачыдарақәа аџымта афырхацәа рлахьынцә, рыпүстәзааратә мџа, ртагылазаашьақәа ирылартцәам, урт иргәылсны ицо, рхатара ианыпүшуа икәзам, ана-ара, иныбжьаршә-аабжьаршәны ихәоуп, аха иааидкыланы ухахьы ианааугалак – ихархәо маčым хара имџасхьоу урт ашықәсқәа рхаџара, рлакта атыхраџы» (Лашәриа 1990: 128–129).

Ароман аамтас иаанарпүшуеит ихәџсыз ашәышықәса 30-тәи ашықәсқәа ралагамта. Ишдыру еипүш, ари аамтазы џыц ашьақәгылара иаџын аколнхарақәа, еиџыркаауан акомџар еидгылақәа, аџар ракәзар, ргәы ацпүыхәаны ажәлар рус иазаапүсон, џ-напык рыла аус руан. Аха иазгәатәтәуп, автор ироман ианыпүшуа атоурыхтә аамта аџы аполитикатә тагылазаашьа иаартны алацәажәара дшаламгаз, уи аамта ахыпүша афырхацәа рхаџсахьақәа рыла аарпүшра иеазишәеит. Абар, уи атәы дшалацәажәо У.Ш. Аџзба: «А. Цьения ироман “Анмираҳ – џыцъа рынцәахәы” аџы атоурыхтә аамта даџа лапүшхәаак ахгоуп, даџа знеишьак ала иаарпүшуп. Зызбахә ҳамоу аамта (20–30-тәи аш. роуп дызлацәажәо – Д. Г.) ҳлитератураџы еихаразак излаарпүшыз адәахьтәи аган ала акәын» (Аџзба 1998: 129). Ал. Цьения иааирпүшуа аамта хтәаха, икәлап, апүсуа жәлар рзы еиха иуадаџыз аамтазтгы, избанзар џыц ажәлар

ирыларгалаз аидеиология аҕсуара иацэтэымын, уи ацыхэала ауааҕсыра, еихаракгы аҕар ирцэеилагон аиашеи ахэахэеи рхэаа ахыҕаз. Хэарада, уи иахкьон арыцхарақэа, азалымдарақэа. Убри ахэаа зцэеилагақэаз роуп ароман аперсонажцэа рҕыракгы.

Ал. Цьения ироман «Анмирах – ыцья рынцэахэы» аҕны дыззаатгыло атема хадақэа иреиуоуп абзиабара, убас ауаы аҕстазаара дшазыкоу, еихаракгы ионутцкатэи идунеи. Иаарҕшу ахаҕсахыақэа ирызшоуп еиуеиҕшым алахынцэақэа, урт ирныҕшуа апсихологизм аелементқэа ирыбзоураны хара еилахқаауеит дара рыпроблемақэагы, насгы избан абзиабара анцэахэы Анмирах дзырхамтцгылаз. Ажэакала, иаххэар халшоит, зегь зхароу дара злиааз аамта ауп хэа.

Ароман аперсонажцэа зегы иаарылукаауеит Хыма лхаҕсахыа. Уи машэыршақэа иҕамлазеит, избанзар аҕымтаҕы имҕаҕысуа ахтысқэа зегы лашыа Хырсони лареи рыкэша-мыкэша ауп иахыҕало. Хыма леиҕш, ароман иалоу аперсонаж хадақэа зегы қэрала даараза иқеыҕшуп, рҕы азыхэоит аҕстазаара бзиа, анасыҕ. Урт зынзагы иазыҕатцазам иааиз аамта ҕыц, иара аамта ахатагы макьана итышэынтэаланы иҕазам, иазыҕатцазам аҕар амҕа иаша иқэнатцартэ, убри ауп изыхкьо анаҕстэи атрагедиақэагы.

Хымеи Хырсони ишыхэыцқэаз рани раби ҕсуеит. Инхоит дара ақытараҕы, аха ианыҕеидыс инаркны рҕыцыагы рҕы азыбылуан ақалақь ашҕа нхара ацара, рҕы иаанагон уаатэи аҕстазаара еиха иласуп, анасыҕ бзиа ацуп хэа. Хыма ақалақь ашҕа нхара дцартэ еиҕш атагылазаашыа лоуеит абырзен ргылаҕ Ионис ибзоурала. Уи дыхтэаны Бырзентэылаҕа данцо инхара хамтас лара илиҕоит. Хыма аусура далагоит Исаак Туфиков еихабыс дызмоу азахыртаҕы. Араҕа ҕызас дыштылхуеит зегь зыцэшэоз, зыбз цэгьаз Катица. Хыма дышқеыҕшз аз дызлашэаз ауаатэыҕсатэ еилаазаара акала срытцамхандаз хэа лҕы шыхытхытуаз аҕстазаараҕы ихадараз

злалырхәшаз, лыгъстазаарафы ыызас илоушаз азәы» (Аѳзба 1998: 131). Аѳымтафы изныкымкәа хара иаабоит Хыма лцәаныррақәа лхы шрылымто, лычшырцәылхьчо, аха ацыхәтәаны Анмирах иихаз «ашьацхәа» дзацәцом умхәозар.

Хыма аазара лыгзаргы, атрадициақәа мацк дрыцәхкьаны дыказаргы, агъсабара илынағаз ахаареи, агъшзареи, ауаѳреи меигзарахда илылоуп. Ииашоуп, уи еснагъ даартны, алашара лхылтцуа даабазом, аха ичыдоу аґагылазаашьақәа раан илылшоит ауаѳреи арыцхашьареи нагзаны рааргъшра. Уи арыцхара иакәшәаз ианаамтоу ацхыраара иґашьа дақәшәоит. Ароман аґны хара иаабоит иааигәаны илзымдыруа агъхәыс бырг Уард изныкымкәа ацхыраара шлылто. Лара лыбзоуралагы уи дшеикәхо, уимоу ахәышәтәырґа данґашәалакгы, азынраха дцаны дылбоит, ахәыгъха лзылгоит. Агъхьаѳ гәыбґан лиґтаратәы данааргъшу ыґоуп Хыма. Гәылагъхәыск, зыцәгьейи-зыбзиареи лзымдыруа, ауа гәыцхәык леигъш дылзыґоуп. Иазгәаґатәуп, Хыма иґалтцо зегьы зхаґалтцо Уард лыцкәын Баґал изы шақәу, уи ишґа илымоу абзиабара ауп анаѳсан дшьақәзырґьоггы. Ииашоуп, ароман аґны иаабазом Баґали Хымеи бзиабарак рыманы, ус знык-ѳынтә иааикәшәахьейт ауп, иара уигьы амѳан, аха убасґан рыѳцагы ирызгәамґазакәа рцәаныррақәа Анымирах ихәынцоит. «Хыма Баґал дылдыруеижьґейи ушьґа мацгы тцуамызт, хаґала аиґа збахәла дылдыруан, дылґахацыгъхьаза инапқәа неитцыхны, даабалыбаґашәа “привет” ихәон. Усґан ибла тбаа дуқәа убриаґара лашара кадыртәон, уахынлазар – рыкәша-мыкәша иґоу зегьы игъхашьаны изеқәоу иаарґәатцуан, иеынланы иакәшәар – амра ашәахәақәа рхы кәыншьаны инаскьон» (Цьениа 1990: 120). Абасала, амѳан мацара еикәшәалоз агәқәа еизцоит. Хыма лакәзар, есыуаха уи лыгъхыз далан, ацхыраара лыто, лыгәґынчымрақәа лыцеиѳшо длышьґан аѳстаагы. Уи ацыхәтәанынза длыцуп даалыцрымшәо, иахьынзаилшо иеазишәоит Хыма лыгъстазаара амѳахкьара.

Уард ароман аперсонаж хадақа иреиуоу, зымшала Хыбла лыҕстазаара «ҕаҕахо» Баҕал Канкаа иан лоуп. Аһымтаҕы Уард лхаҕсахыа даара ихатэраны иаарҕшуп хэа ухэар алшоит, аамтала аразҕ бзиа змаз, аха аҕыхэтэан, илзымаазаз лыҕкэын имшала, акыр деихэлаҳаны ауп дшаабо, насҕы еснаҕ лхахэы еилажэжэа, лцэеи-лыбаи еикэыршаны ауп аҕхыаа иҕы дышцэыртца. Аха ус ишыҕоугы, Уард лхы наздылкыло ызак, гылак дахылымам уамашэа ибатэзам. Уи ианлааз, лгэы иаанагон адунеи амаа лара илкызшэа, усҕан лхатцеи лыҕкэыни рыда азэҕы дылтахзамызт. Аха лыҕкэын Баҕал иани иаби рдуinei дацэыхаратэны драазеит, дызхылтцыз рышҕа гыблырак хэа иманы даабазом. Абраҕа еиҕа ахара лыдны автор иахирбо ан лоуп. Ииашоуп, ларазэзатцэык лоуп ароман аперсонажцэа рахынтэи зхатэ ҕстазааратэ проблема иашытамкэа иаабо. Уи лхи-лыҕси Баҕал иоуп изызку, аха уи илымоу лыбзиабара лыҕкэын ихэцэ цнакаауеит, иҕсы изеивымго. Баҕал имҕахҕара зхароугы лара лакэны даабоит.

Аһымтаҕы, Баҕал иан Уард аҕстазаара лгэы ахшэаны дыҕоуиҕыҕеи акыр цуеит. Уи илтахуп лыҕкэын дшыақэгылар, аха уи азы акҕы ҕалцоны аабазом, анык лыхшара дшылтахыу еиҕш дихзызаауеит аҕароуп. Баҕал имҕахҕара ахара аиҳарак лара ишлыдуи, насҕы уи рееишыа шамами анылбалак ауп аешыра анылзбоҕы. Хэарада, уи ала лыҕкэын дылзыбжыазомызт, аха лхатэ дтынчхон. Араҕа еиҕа иаабо лыҕкэын иеицаҳара аиҕа, лхы ауп.

Уард аешыра анақэылкуа аламталазы «дылҕырхаҕахоит» Хыма, уи лыбзоурала лшыапы дықэгылоит. Илызбоит лыҕкэыни лареи еснаҕ ирзеимакыраз, лыҕшэма инапала иргылаз лыаҥ ду тины, лыҕкэын абахтыҕынтэи дҕылхырц. Уард лыгэҕаҕы налыгзоит, иара абраҕа иазгэаҕазарц ахэҕоуп Баҕал иаб инапала иргылаз ааҥ ду изакэызаалак ҕхарак шахылымтцауз, аҕааацэа рзы мыцхэы ихышэашэан, иагмызт ҕыҕ-ҕыҕ. Иара убри ааҕоуп аҕыхэтэаны Баҕал

дызқәызуагы. Уи уа иатәыз аҭаацәара азәгы бзиа рзаанамгеит. Аҕны абжа аазхәаз Катица лакәзаргы, дразкыданатәит, гәыхымзар акгы лынамтеит.

Уард лычкәын дфылхуеит. Лхаҭа луацәақәак рышкә аамтала дцоит ахәшәтәырҭа дташәаанза, аха автор иаҳирбазом ани чкәыни еикәшәоны. Уард лыпҭсҭазаарафы агха рацәа калҭеит, хазы дызҭаз агәнаҭа – лычкәын игәнаҭа мыцхәы ихьантан, убарткәа ирыхкәаны илзеилалаз зегы лыхшыџ иазышьтыхуам, лхы еилапҭсоит, иаарласынгы ахәшәтәырҭафы дышьтарҭоит. Ахәшәтәырҭафы дшыкәз илоуеит аамтала акәзаргы хыҭцакырҭак. Лычкәын Баҭал иакәзар, ҕныда-гәарада адәы даақәхоит. Ароман атцыхәтәан хара иаабоит Уард лгәақрақәа зегы лхаштны, дкәатаза дшыкәлаз. Уи шыҭа зегы лзеипҭшуп. Дыкоуп ахәшәтәырҭафы, цъара гәыҭрак алаҭа уҭапшуа икам лара лзы.

Ажәакала, зынаур мацара нханы, адәы икәу дреиуоуп Уард. Лҕара шыкәсқәа раан зхашәа хы зымбоз, лажәра иҭалгалеит ахьаа мацара. Лыпҭсҭазаара ус иагымџасуеит – игәырџа мацараха.

Хыма лакәзар, дшихәчызнатә илыхызаз аеҭымра атцыхәтәанынза дызтыҭзом. Лашьа Хьырсон иахәшьа длыхызаауа цъаргы даарпҭшзам, уи еихарак ихоуп дзышьтоу, хьаас имоуп разкыла макъана дахьеикәшәам. Ақалақь зхала иаларшәу иахәшьа адгылара зылҭаху ихахы иааигазом, избанзар ихоуп дзышьтоу. Иазгәаҭатәуп, ароман аперсонажцәа зегы, шамахамзар, рхоуп изышьтоу, азәы амалрхара, егы бзиа еибабо агәқәа реицәхыркәара, ахпҭатәи – ихатә пҭсҭазаара ашьақәыргылара, апҭшьбатәи – ацәгәхәара, убас иҭегы, зегы зышьтоу рхы затцәык ауп, уи ауп еидызкылогы. Афырхацәа зегы зышьтоу дасу рхатә проблемақәа рызбара ауп. Хәарада, Хыма илыхыз арыцхара апҭыркәкәара калон, ианаамтаз лашьа ахылапҭшра лиҭазтгы. Ускан ихыбгалазомызт апҭхәызба зеидкылара дафыз лразкы. «Арҕиамта

итцаулахахъан, п̣хызырлеи лаб̣ѣabei еснагъ лыла дыхгылан, лг̣ѣы дтан. Ииашоуп, макъаназы атцых̣ѣт̣ѣанынза илц̣ѣыуадаѣын иг̣ѣрагара: «Уп̣шра шы̣коу и̣коу уг̣ѣаѣа, иух̣ѣо х̣ѣоу? Арыг̣ѣарахъ уг̣ѣежыма? Ушь̣ѣтахъ узреирхама уѣызц̣ѣа – уан аѣап̣ѣара дыѣнакны, сара ап̣ша хъш̣ѣаш̣ѣа сынданы уызц̣алоз, уаатц̣азырбгаз̣аз уѣызц̣ѣа?» (*Ц̣ьениа 1990: 507*). Уи азоуп ас еип̣ш и̣коу азц̣аарақ̣ѣа лхы изалт̣огы.

Хыма «лысас» Баѣал акраниѣа, ахъѣа илаз анилтц̣лак ашь̣ѣтахъ избоит ихы ахынахо дцарц̣. Уи иц̣амѣаз абас их̣ѣоит: «Акрысѣеит, акрызж̣ѣит, ахъѣа сылсѣеит, аха сып̣сы зыц̣ѣнымхарызгы акы сыластѣеит» (*Ц̣ьениа 1990: 508*). Арѣ аж̣ѣақ̣ѣа баша имх̣ѣазеит. Баѣал еиликаауеит Хыма лыда п̣хъа̣ка п̣ст̣азаара шимам. Анымирах̣ ибзоурала ауа Хыма Баѣал дцар луам, илдыруеит ихы ахынт̣ѣеикша х̣ѣа хыбрак шимам. Убри а̣кныт̣ѣи илызбоит аг̣ѣылац̣ѣа ег̣ѣа рх̣ѣаргы, Баѣал лара л̣ѣы даанылкыларц̣. Иаргы уах̣а царѣа имамызт а̣кынт̣ѣи дақ̣ѣшах̣атх̣оит. Аха иг̣ѣы итц̣х̣оит, избанзар Хыма мыц̣х̣ѣы длых̣зызаауан, иѣахымызт абыз дадыргар.

Аха наст̣ѣи ах̣тысқ̣ѣа Анымирах̣ иаѣст̣аах̣ѣра ауп изых̣к̣ѣо, Хымеи Баѣали рыбж̣ѣара и̣калоит хнырх̣ѣышь̣ѣа змам ах̣тыс. Хыма лып̣сабара аиааира агоит, дып̣сыѣх̣оит Баѣал иѣап̣х̣ѣа, лхи-лых̣шыѣи зегы лц̣ѣаныррақ̣ѣа ирзылышь̣ѣтуеит. Хыма г̣ѣнах̣ала дзық̣ѣш̣ѣаз амчымхара иазкны Г̣ѣ.Г̣ѣыблиа иѣуеит: «Хыма абас зынамыс ах̣чара зылшоз, зтып̣х̣ара ац̣к̣ѣара еик̣ѣырханы иааиуаз, атцых̣ѣт̣ѣанынза илызнамг̣ѣеит. Маш̣ѣырны илдырыз Баѣал х̣ѣа ц̣к̣ѣынак, уахык зны иах̣ѣаиниаз ишак̣ѣымыз длызны̣к̣ѣеит, лц̣ѣа п̣ѣеит. Иаргы ашь̣ѣтахъ ихабар х̣ѣа збада, днытц̣аш̣ѣа ихы ахынах̣аз дѣеит» (*Г̣ѣыблиа 1990: 526–527*). Ара̣ка атцарауаѣ х̣азик̣ѣшах̣атх̣ом, избанзар Хымеи Баѣали реик̣ѣш̣ѣара маш̣ѣырны ак̣ѣзам ишы̣калаз, насгы урт̣ рц̣ѣаныррақ̣ѣа аауеит рг̣ѣатц̣а̣кынт̣ѣи. Баѣал атцых̣ѣт̣ѣант̣ѣи ах̣тысқ̣ѣа раш̣ѣтахъ ихымѣап̣г̣аш̣ѣақ̣ѣеи иц̣ѣаж̣ѣаш̣ѣақ̣ѣеи рыла автор их̣алиркаауеит ашь̣ѣақ̣ѣгылара дшаѣу. Ус анак̣ѣа, Баѣал Хыма

ишакәым длызныкәаны даанижьуеит хәа агәаанагара иашазам. Баҭал, хымҭада, Хыма лышкә дгьежьуеит, лхала даанижьзом, аха уи азы иҭахуп аамҭа, уи азоуп аамҭала дызцогы.

Ажәакала, Хыма лхаҕсахьа даара иҭаулоу, афилософия гәгәа зҭоу аоуп. Ахаареи аҭшзареи зырҕеио, еихазхауа, ахатца иеиҕтәра, имҭақәҭдара зылшо аҭхәыс шлакәу ааирҭшуеит Хыма лхаҕсахьала. Баҭал иеыҭсахра зыбзоуроу Хыма затәык лоуп, уи лоуп амҭа иаша данызҭо, аҭсҭазаара ашкә дзыргьежьуа.

Хыма леиҭагы автор игәбылра лыдума ухәо иаарҭшуп Аншьа лхаҕсахьа. Хыма илыгу ыкәзар, Аншьа зегь рыла деинаалоуп, илывагылоу лани лаби илырҭеит аазара иаша, лаб иакәзар ақытан ахьз-аҭша имоуп, лашьагы убас. Аншьа ҭшралеи-сахьалеи, кәзшьалеи, аазашьалеи ақытан зегьы даарылукаартә дыкәоуп, зегьы бзиа дырбоит, пату лыкәырҭоит, ларгы еснагь аамсҭашәала ауп лхы шымҭаҭылго.

Аншьа, ләызцәа аҭыҭхацәа реиҭш, дазгәышьуеит аҭаацәара аҭҭдара, илҭахуп Анымирах абзиабара амца цахәцахә далаиршәырц, Хыма леиҭш мыцхәы игәра лҭацәоит аҭысҭаа. Анымирахгы убас, Хыма лашьа Хырсони лареи бзиа еибабартә еиҭш аусқәа еиҕикаауеит. Аншьа лыцәа зыркәалаз Хырсони лареи раҭхьатәи реикәшәараан лхымҭаҭгашьеи лцәажәашьеи рыла илыцыз зегьы ргәы ҕылкааит, Хырсон длеигәырҭаны дыҭсуан. Убри аамҭазы аҭсҭаахә диҭырхагахоит Аслангы. Уи даәа блакы ала Аншьа длыхәаҭшуа далагоит. Лара лышкә изцәырҭцыз ацәанырра дабылуа, амцашоура дҭанаршәуеит. Избоит Аншьа иара дигарц. Абри ауха ауп Аслан ианеиликаа изыхәчыз натә еицзызхаз Аншьеи иареи рыбжьара цьара цәаныррақәак шыкәз. Аншьа лразкы ачаҭара дахьынзаҕыз ихаҭа бзиа диамхабеит. Уи нахыс ицәыуадаҭхоит икәҕариара аус анагзара. Хырсони Аншьеи рыбжьара ҕыц иааибакыз абзиабаратә мца маҭ-маҭ аҕыцәара иалагоит. Иазгәаҭатәуп, Аслан гәаҭшақә, ма

цасхэа акгы шыкаимтаз, уи дзырлашэыз Анымирах иоуп, уи иоуп
пхьакатэи игъстазаарафы икало атрагедиагы зхароу.

Аслан изныкэымгаз ақағариара маанас иатаз анеилыркаа,
азэгы иеимыртысит. Уимоу, Хырсон абызхэацэа иархэаз ухэан-
схэанқэа дхагаланы дрыман. Згэы итатэыуо адэы иқэхаз Аншыа
лакэзар, атыхэтэаны, еилылкаауеит бзиа илбатцэкыо Аслан шиакэу.
Анымирах илытцеихэон лыбзиабара Аслан ида азэгы дшапсам,
избанзар Хырсон иаарласны дигоит зхы-зтыхэа изымдыруаз Аншыа
лгэыла пхэызбак. Хырсон иахэшыа Хыма лыпъстазаара далахэны
даабазом, убас уаажэлартатэ уск дафынгы.

Ажэакала, аамта цон, аизыказаашыақэа реырыпсахуан, Аншыа
лакэзар, еилылкаауеит Аслан иганыхь шака диашамыз, лгэы лыхуан
инагзаны дахылзеилымкааз, еихаракгы ицэаныррақэа ртэы
анлеихэа. «Ауафы ифхэара иацъалафы иказар, иразкгы игэағрафы
икалоит рхэоит» (*Цьениа 1990: 302*) хэа Аслан игхьазон, убри азоуп
Аншыа бзиа дзибаз атэы аартны излеихэаз. Аха лара ускан
дизымзырфит, илтахымхеит уи илеихэаз лхахы иаалгар. Анымирах
макыана иезаны дыкан, иецэыригомызт, макыана илирдыруамызт
ларгы лгэатцафы итэахны ишлымаз Аслан иахь ихаз абзиабара.
Атыхэтэаны иахьейкэшэаз атыпъ данаавалалакгы «уа длызпшны
дгылоушэа лгэы иабон; даеазныхгы, икэблаауп, дзатэуп, аха
иешыны иара убратцэкыа иеықкаижыызшэа лгэы илнатон, уахь
ақэлара, уахь анеира, анықэпшра лтахымызт» (*Цьениа 1990: 308*).
Хэарада, ари иханахэоит ларгы Аслан бзиа дшылбо, аха илымаз
аазара азин лынатомызт ақкэын ишка агхьа ашыаға акатцара, лгэы
иаанакон ускан лахатыр лакеуеит хэа.

Аншыа аеырыра аены илызбоит Аслан иалхэарц лыбзиабара
атэы. Аха ускан Анымирах дхэытатэаны дылхыччон, аеырырафы
машэырла дтахоит Аслан. Арака ихэатэуп даараза аинтерес зцоу
фактк атэы, Аслан дтахаразы ченак шагыз Аншыеи иареи агхыз

еицырбоит, рыцхара дук шыҕалоз еилыркаауеит, еихаракгы Аслан. Иара изқәитқоз Аншьей Хьырсоии рразкы «дахьапырхагахаз» акәын, агәнаха ду датцалазшәа ибон, уи акәзан ацыхәтәантәи аамтазы иихәыцуазгы. Аха усқан димамызт агәнаха шимам атәы итцазхәашаз. Уи шықәнарғәғәоит Аслан Аншьа лнапағы иҕсы ахьихыихуа. Уи ала автор ихаихәоит Аслан гәнаха шимамыз, насгы дыззықәҕоз, ихы зыхтнитцаз Аншьа лыбзиабара дамеижьейт хәа. «Аншьа илкыз ацәашыы ихы-иғы инапырымгазакәа иқәлырҕхон, алашыцара рыбжьалар лтахымызт, ихы-иғы еицакыр, дицәшәо дкалар хәа дшәон» (Цьениа 1990: 442), лара илтахын цыара лашьцарак рыбжьамлар, ихы-иғы ҕшза наунагза лыблағы иаанхар насыҕс илыҕхьазон.

Аслан итахара атәы дазаатгыло В.А. Бигәаа иазгәейтәит: «Анымирах иоуп изыбзоуроу, дызшыахаз, дзырлашәыз, изыгәырәацәгьаха, абзиабара ауп изыхкьазгы Аслан итахара» (Бигәаа 1988: 134) хәа. Аншьа икалаз атрагедиа зынза ләалтәит, ихышәаны акәзаргы еилылкаауеит лыҕсстазаара ахгы ацыхәагы Аслан шиакәыз.

Атаацәара бзиа иалтцыз, аазара бзиаза змаз Аншьа анаәстәи ллахьынтца автор иахирбазом, аха хара хгәы иаанагоит лгәатцағы иәатцхаз абзиабара акәицкәа лырцәом хәа. Разкык еицзызшаз Аслани Аншьей рыбзиабара аразкы иара ицыҕсуеит.

Ажәакала, ароман иалоу афырхацәа зегы неибейҕшны зразкы зцымааиуа, иразкыдақәоу, аҕсстазаара азеибафара изацәымцаз, зхы изазымиааиз роуп. «Арака абзиабара аткыс, ахәымга-зымгара аиааира агеит. Ус еиха еиҕуп хәа рлымха дтахәытхәытзар акәхап Анмирах ихатәгы» (Гәыблиа 1990: 529) хәа азгәейтәит Гь. Гәыблиа. Ароман акны зынза абзиабара аиааира амгазеит хәа хазхәом, избанзар арака иароуп аҕыжәара змоу. Абзиабара ауп аперсонажцәа зегы рыҕсстазаарақәа хәаакәызтцо, ииашоуп икоуп изықәҕиаз, икоуп –

изқәымҕиаз. Зегь реиҳа зцәаныррақәа цаулоу Хьыблеи Баҭали, Аншьеи Аслани роуп, урт рыбзиабара цқьоуп, изҟыдоуп, ихәашьзам. Анмираҳ иакәзар, кыр дырҕыхагазаргы, ацыхәтәаны дымчыдахеит, илымшеит игәҭакы анагзара – реицәхырҕьара. Агәра хҟоит Баҭал Хьыма лышҕа дшыгьежьуа ала, избанзар лара лыда ҕсҭазаара имазам, ихы-ихшыҭ лара лоуп. Аншьеи Аслани рцәаныррақәа ртәы лабҕаба айбыхәара иахьымзазаргы, иҕалаз атрагедиа иреилнаркааит рхаҭақәа реизыҕазаашьа зеипҕшраз. Аншьа лакәзар лыҕсҭазаара ҕамадахоит Аслан илымкаа, аха аҕсҭазаара аус ауан, ус анакәха ихьчатәын Аслан ибзиабара.

3.3. АЛ. ГОГӘУА ИРҖИАМҘАҚӘА РҖЫ АҢХӘЫС ЛХАҖСАХҖА АСАХҖАРКҖРА-ПСИХОЛОГИАТӘ КОНЦЕПЦИЯ

Ихәҗсыз ашәышықәса аҗбатәи азбжазы аҢсуа сахҖаркҖратә литература дҘәатәы шыақаха даатҘагылеит Ал. Гогәуа. «Абар уажәшьҘа акраатҘуеит еиҘырдыруа аҢсуа шәкәыҗы Алықса Гогәуа ирҖиамҘақәа аҢхәаҗәа интересс икны ирызфлымхауижьҘеи. Уи җымҘа фыцк аникыҢхылак, инақәырццакны аҢхәаҗәа инеимҘакы-аимҘакны иахҘәажәоит җыҘа ахәаидгылогыы, аҢсуа литературатә зҘаарақәа ирызку еиуеиҢшым аизарақәа рҖгы, акыҢхы аҖгы» (*Зыхәба 2006: 196*) хәа ашәкәыҗы изы ихәоит С.Л. Зыхәба.

Ал. Гогәуа зыжәлар рхәаа зхәау, еснаҖ урт рыгәҘа игылаз шәкәыҗын, философын. ИрҖиамҘақәа рҖы иҘәыриго апроблемақәа еснаҖ иактуалтәу, избатәу, аамҘа иамражәуа, еснаҖ иҖыцу зҘаарақәоуп. ИҗымҘақәа рҖы иҘәыригоит аҢсҘазаарафы зҘа Ңсыхәа ыҗам, ихараку, зеилкаара мариам апроблемақәа. АлитератураҘҘаа Бигәаа В.А. ашәкәыҗы ипоетика дахҘәажәо иазгәеиҘоит: «А. Гогәуа принадлежит к числу писателей, творчество которых надо постоянно перечитывать, причем «медленно», обращая внимание на детали поэтики, в которых заключены глубокие смыслы. Каждое такое чтение открывает что-то новое, приближает к художественному миру писателя» (*Бигәаа 2010: 52–53*). Ашәкәыҗы ирҖиамҘақәа реихарак зызку иахәатәи аҢсҘазаара, аҢсабара, ауаа, аҢстәқәа ухәа иаахәкәыршаны иҗоу адунеи ауп. Хықәкыс имоуп ижәлар жәйтәлеи-җәтәлеи рыҢсҘазаара аарҢшра, ауаҗы ибзиабара, ауаҗытәыҗса аҢсабара аҢшәымак иахәсабала ишыақәгылара, иахракыра. Шамахамзар, иҗымҘақәа зегыы зыдхәалоу аамҘа лахәеикәҘагоуп, гәырҗала, лаҖырзыла иҘәуп. «Алықса Гогәуа иахәа хәҢсуа литература арҖиаҗәа зегь реихә хәжәлар рмилаҘтә хәҘара аазырҢшуа, иахырыхәуа збаҗхәтәреи, здырреи, зуаҗреи рыла

изыхъчо, изырызго шәкәыџуп, хәыцџуп, уаажәларратә усзуџуп» (*Гәыргәлиа 2004: 140*) хәа азгәеиџоит Б.А. Гәыргәлиа.

Ал. Гогәуа ирџиамтәкәа рыџазара ҳаракуп, инеибеиџшны зегъы цаулоуп. Ашәкәыџ ду ирџиараџы ихадоу атыџ рымоуп апсихологизми афилософии. «Главная цель А. Гогуа – познание человека, отражение его психологии и отношения героя к вечно бурлящей жизни, динамика его взглядов, внутреннего мира, выявление особенностей поведения человека в разных обстоятельствах. Именно раскрывая их, автор показывает лицо времени, социальные, политические и нравственные проблемы общества на том или ином этапе исторического развития; пороки, от которых не только конкретный народ, но и все человечество не может избавиться на протяжении тысячелетий.

Эти особенности поэтики А. Гогуа проявились уже в его ранних произведениях» (*Бигуаа 2010: 54–55*).

Хазы иалкааны, џымтацыџхъаза, дырзаатгылоит аџхәыс лыџнытџкалатәи лыгәтахәыцрақәеи, лыгәтакқәеи, лымазақәеи. Насгъы ганрацәала инартцаулары урт рцәыргашъа дақәшәоит. Ал. Гогәуа ифырхацәа реиҳарак «амифтә кәзшъа» рымоуп, аџстазааара еиҳа ирықәыгәгәацыџхъаза даргъы еиҳа игәгәахоит. Урт ирхылцуеит даара ицъоушьаша аџхарреи, аҳалалреи, азџыдареи.

Агха ҳахъуам, аџсуа литература зегъы аџы икам чыдала аџсуа џхәыс лхаџсахъа инартцаулары иахъаарџшу, **Ал. Гогәуа иажәабжь «Елана»** аҕны еиџш хәа ххәар. Ари ажәабжь ианарџшуа ахшыџцаки, адоухатә џазареи рыла иарбанызаалакгъы романк ашьтахъ игылартә икам. Атцааџцәа ишазгәартәхъоу ала, «Елана» аџхәыс илызку гимнуп ииашатцәкъаны. Ари ажәабжь дахцәажәо акритик Вл. Атцнариа ихәеит: «Аџстазааратцәкъа инахыхәхәаны, азеиџш миф иазааигәоума ухәо иҕоуп Ал. Гогәуа <...> иажәабжь “Елана”» (*Ацнариа 1973: 160*).

Елана лхаџсахъа ацџыргара асахъаркыратџ литератураџы етап џыцны уахџаџшыр џалоит. Ишдыру еиџш, ихџџсыз ашџышыџџса аџбатџи азбжа аџеиџџшамџтанџа ихџамаџамызт аџџсуа џџхџыс лхаџсахъа гџылыртџааны, апсихологизм иатџоу аџџаакџа ыртџбааны иаазыртџшуаз сахъаркыратџ џымџак. Иара иахъагъы, аџажџеиактџи ашџышыџџса хџзџагылоугъы, макъаназ ихџамаџам Елана лхаџсахъа иацнаџзго аперсонаџџџа. Елана – анреи атџеиреи ирхылаџџшуа нџџахџуп хџа лџзухџар џалоит.

Елана лыџџџџџааратџ мџџаџы дрыниоит имаџымџкџа азалымдараџџа, амыџџемабараџџа. Аха урт зегъы иреиџџааны, ихъаа цџгъаханы лџџаџџа иџџџауеит лџџа затџ иџахара, нас уи инашьџтарххны лхатџа иџџсра. Ус шакџугъы, Елана лгџырџџа ду лџeamхны илылшо џалџоит, лхы деигџом. Аџџсуа џџхџыс ишлаџџоу еиџш лхы мџџаџылгоит. Знык иадамзаргъы лхы дахашшаауа азџгъы дибом, ихъымџџылшьоит амаџ азы уаара аџара, даиааиуеит азатџџа. Лхы лгџахшџааны адџы дшыџџугъы, илыргылоит аџн ду, аџнусџџа роума, адџахътџи аусџџа роума, лыџџџа шмаџымгъы зегъы лара лнапы иаатџылхуеит, илџахым азџы иргџаџџра, ус ианакџызаалакгъы џазшьас илыман.

Адунеи аџы иџџоу амалџџа зегъы иреихџаны ахџ лшьоит ауаџџра. Илџахуп иаалыкџыршаны иџџоу зегъы уи рылазарџ, ирыгымзарџ аламыс. Елана лыџџы џакны изку лгџалашџџараџџа роуп, убарт затџџык роуп лхы зхылымбаауагъы. Елана лџагылаазашъа чыдаџџа ируакуп ахала аџазаара. Уи илыџџџџымуп аџџџџџаара иаџу агџыртџџара-ачџара, лхы ахылбаауеит аџџџџџаара бџиа лџџеи лхатџеи рылымкаа. џызасгъы, гџыласгъы илымаз лара адунеи ззыхџџан дыџџџыз лхатџеи лыџџџџыни рнышџџнџџџџа раџџын. Уаџа акџын лгџалаџџа, лгџынамџзараџџа, лгџахџџараџџа ахъылхџоз, лгџы ахъылџычуаз. Елана лыџџџџџаараџы дызнысыз амџџа атџы аџџхъаџ еиликаауеит лмонологџџа рыла. Елана лџазшьаџџа рџы иугъылоит

иаалаҕаумшыаша аҕыдараҕа. Уи лхымҕаҕашыаҕа рҕы иҕоуп
имаҕымкҕа угҕы еихыызшыуа, иугҕамҕаша ахтысҕа. ҕырҕштҕыс
иаагозар, автор иныҕаҕырҕшшҕа ауп ишихҕо, аха ҕара еилаҕкаауеит
Елана лҕа затҕы иразҕы дшаҕырхагахаз. Уи усҕан хҕаас
илымкызарҕы, аамта цацыҕхҕаза есаaira илылсуан, аха аамта иара
атҕы канатдахьан, шыта рхынхҕышыа амамызт. Иҕоуп аҕа
тагылазаашыакҕы аҕхҕаҕ Елана иланаимыжыуа – лычкҕын
гҕлымтҕах аиаша азыкҕаҕа, иҕсы антаз дызҕагылоз, зымшала
дтахаз ауаҕы дихҕаны аҕны злалхыбша ахымылхуа. Хҕарада, ас
еипҕш Елана лхымҕаҕашыа иаразнак дланарҕауеит аҕхҕаҕ иҕаҕхҕа.

Елана даагылазарҕы дызҕыз хандеиран, аҕабаа дафахьан.
Арыцҕара ду данаҕашааҕы, дзышыцылаз дзаҕаымтцит, уахҕы-еынҕы
дызҕыз круан. Акрура – аҕстазаара аҕсы штоу атҕы зхҕо символуп.
Дызлоу рҕы ахымзҕ лымгарц азы абзиа-ацҕаа ахыҕоу иаглыжыуам.
Илтҕахым инаҕшуа зегҕы дрыцҕаршыо иалагар, насҕы, лара дшҕон
азатҕара лиаair хҕа. Хазы адунеи аҕы зегҕы иреицҕалшыон
арыцҕашыара, избанзар арыцҕашыара лара лзы иаанагоз тҕамбаран.
«Издыруада уажҕы рыҕнҕаа ирыҕнатҕаны наҕ-ааҕ рылаҕшкҕа ашҕаҕ
атцеипҕш дыркылакны дыркызар: амшын акры аанагазар иамысхуеит,
схҕы тасыжыуам, сыхҕтаа аласырзуам хҕа дахыцо жҕбома измоу
зегҕы нтҕаахыоу, аҕсрада ус змам аҕхҕыс хҕа...

– Нас сыҕсы штоу схы зжуама, – дҕаынд-ҕаындует Елана.

Зыҕсы тоу, ауаа иҕартцо ҕаитцароуп, аҕстазаара инапы
аиркхҕеит, уи далагалазан аҕахыы дагахҕеит, уажҕшыта ианиҕаху
дамтҕны аатцрахь дзавагылазом. Дкаҕаанза, инаихытҕаанза ус
дцалароуп...» (Гогҕуа 2006: 200) хҕа дхҕыцуеит Елана. Ииашоуп,
ауаҕы данынха дынхароуп, ауаа дырбаратҕы-драҕаратҕы, ус иҕахшҕа-
иҕахымшҕа акҕымкҕан. Елана «сыҕсы штоу сыжҕлар
сышҕарылтцуеи» хҕа илымоу лыпринцип дыҕҕныҕаеит еснаҕ.
Шамахазақ ауп акҕымзар, илуеи-илхҕои еиқашҕеит,

ианакэызаалакгы лхы дахашшаазом. Аха икоуп факторк Елана лказшьа бзиахэқәа мацк ифагызеуа. Лыцкэын «даниацэажэо» илхэоит абас: «Ауаа уанрылахэха, азэггы уихэароуп, азэггы игэы кауцароуп, даеазэггы иара ус акы ицэугароуп» хэа. Ас еипш ацэажэара, хэарада, Елана илцэушьаратэы икам.

Абас Елана лказшьа чыдақәа узфагылаша шырацэоуггы, уи псабарала Анцэа илылеитцаз аказшьа бзиақәа ирыбзоураны ухы-угэы дталоит, угэыбылра лыдхалоит. Избанзар лхафсахьа жэларык ахэсақәа ирхафсахьоуп. Уи иныкэылгоит атцаскэеи ақьабзкэеи иреигьу акэытцэақәа. Афымтафы, иухэар калоит, Елана лхафсахьа гэылтэаахазаргы, Ан лхафсахьа аарпшра нагзамхазахеит хэа. «Тыпқэак рфы иманшэаланы, итабыргны, ирцауланы зхы зкыз ан лхафсахьа ес икалалак ихамтэааит, иацэмацхеит азхэыцра» (*Ацнариа* 1973: 162) – хэа ифун Вл. Ацнариа уи лхафсахьа дахцэажэо. Уи зыхкыо, хгэаанагарала, «ауаа ирхэо» еиха хшыфзышьтра ахьалто ауп.

Афымтафы знык иадамзаргы, автор Елана дахирбазом лгэы каханы, лхы дахашшаауа, ма апсстазаара лыцэмацханы. Елана апсстазаарахь илымоу агэахэара дхаранакуеит. Уи пшралеи-сахьалеи уамак иафлымцозаргы, илыман ауаа рылапш лыдзырхалашаз чыдарак. Икалап, иара убри амхылдыз иафызаз ачыдара акэзаргы ауаа лыдзырчаблос. Аха лара ишылказшьаз еипш зеггы нак инаскьалгон, избанзар лыцкэыни лхатцеи рылымкаа илтахымызт агэыла, ма афыза ааигэа длымазар. Ииашоуп, уи лгэакэышрагы илытцанахэалон зны-зынла дышиашам, аха уи уамак анырра канатцомызт.

Елана лыпсстазаарафы атып гэгэа змаз азатцэра, есымшааира нак инаскьалгон доухала, есаашар уи дазыкэпзон, фызас илыман амшын ду, уи акэын лыпсы такны изкызгы. Елана илцэымгын дызтахымыз, урт лыпсы штаз ауаа рхыпхьазара далызхуаз: «Дара ратцкыс иахьагы сеигьуп! – лхэеит Елана, леаалыриашан. – Иахьагы

истааз дсырпхашьартэ сыказам, аказы снапыркэычы-шьапыркэычуа сынхом <...> Иауазеи ус сынхартэ, азэи-ыцьеи сызныкэымго, иахэтоу пату сызрыкэымто сышпакало, суаыми!.. Ауаагы дара раткыс срылахэуп. Цэыцала мацара ауаа ирылахэу, иламыс еипш, иахатыргы кьафуп!» (Гогэуа 2006: 191) – лхэоит Елана. Арака хара еилахкаауеит, Елана дышзатцэугы, азэгы иашьтахь дышгылам, асас изы еснагь лышэ шаарту, насгы лгэырѡакэа дыриааины апсстазаара ашка ашьаѡакэа ыц ишыкалто. Хэарада, Елана хаамтазтэи фырхатцоп, агэырѡеи, ахьаа цэгьей, азатцэрей ириааины ауаа рыжэпара алагыларэ зегы ирылшазом. Уи аыза зылшо агэымшэакэа роуп. Елана деипшуп амшын иху агба ду, аха лара илылшоит лааигэа-сигэа икоу агба мацкэа рыргыларэ, уи алагы дыриааиуеит лызатцэрей лшэаракэей.

Ал. Гогэуа ироман «Аси амацэыси» иаанартуеит даѡа дакыак апсуа пхэыс лыпсстазаараѡы. Автор ишизказшьоу еипш ароман иалеигалеит ареалтэ псстазаара иазааигэоу, игэгэоу, икэышу, итрагедиятэу ахаѡсахьакэа.

Ал. Гогэуа ирѡиамтакэа зегы реиха апхьаѡ игэы рзыбылуеит ароман «Аси амацэыси» афырхацэа – Иасеи Макринеи, Ардашьыли Аишьей, Абели, Алоуи. Арака иаартны ихэазам бзиабара дук азбахэ, мамзаргы еибашьра дук аарпшзам, аха ус шакэугы, еилыкка иаабоит ѡ-эпохак рхатарнакцэа рыгэтыхакэей, реизыказаашьакэей, реиѡыхаракэей. Урт зегы ирхыхэхэоит абзиабара ду, абзиабара цкэа. Уи егырт абзиабаракэа иреипшзам – ихаракуп, автор мыцхэы деичаханы дахылапшуеит пэаимбартцас.

Ароман зызку Апсны Асовет мчра ашьакэгыларэ ауп. Арака иаарпшуп акыртэу меншевикцэа рыдгылаѡцэа тауади-аамстеи апсуа большевикцэей реиѡагыларакэа, насгы урт ирхылѡиааз атрагедия ду. Аменшевикцэа ирыдызцэалоз «агэымбылцьбара», атауад цкэын Ардашьыл гэгэала данырхэлак дырхэышэтэуеит, ишьапы

дыкәдыргылоит Иаса иахәшьей иарей. Арака хара иаабоит Ардашьыли Аишьей акыр шыкәса рагъхьа ишейкәшәахьаз, убри аахыс рыџагы ирзымдырзакәа ацәанырра гъха рыбжьалан ишыказ. Урт рыбзиабара иасимволны иааргъшуп Ардашьыл илахь аназараџы иамоу аншьан.

Абольшевикцәа рхатарнакцәа ирейуаз Абел иеиликаауеит Ардашьыл Иаса аџны дтәахны дышимаз, аха игәтакы анагзара илтом Аишья. Уи илдыруан лашья Ардашьыл диқәзыр шалшоз, аха ишьяпы дыкәгылаанза иагацәа дрызлымтәит: «...аеа мчыбжьык исараза, ихәрақәа гъап <...> Сара снапала дшәыстоит, сашья дысзейкәырхозар збап...» (Гогәуа 2007: 357) хәа Абел илто ажәа налыгзоит бжь-шыкәса антцлак ашьтахь.

«Агъсуа литератураџы ирацәоуп улагъш зыдхало: хабзазара ацабырг хаҭа иагәылџаау агъсуа хәсахәыцқәа рхаџсахьақәа. Урт еиуеигъшым аамтәи еиуеигъшым агъстазааратә тагылазаашьей ирхатарнакцәоуп. Рагъхьа дцәыртцит Дырмит Гәлиа и-Камачыц, нас ауп Шьаризан, Саида ухәа егьырт лышьтагыланы рџаархеит. Иара Алықьса Гогәуа иагъитцахьоу, сахьаркыратә ажәала зыгъсы тәитцахьоу ртәы ххәозаргы, Елана гәеитцамха дназлоу зака ыкоузеи агъхьаџ дзырхәыцуа, агъсуа гъхәыс лжәйтә, лҟатә аазыргъшуа афырхацәей аперсонажцәей. Аха, сара, сгәанала, – иџуеит Р. Қапба, – ароман «Аси амацәыси» аџы иаабо Аишья уи урт иаадыруа азәы диеигъшым, зынза дхазуп. Ииашоуп, уи макъана дқәыгъшуп, лыгъстазаара гъышәагы мацуп, царакгы лыманы дыказам, ус даабом. Аха Аишья агъсуара илнаҭаз рацәоуп, гъсабарала дқәыгъшуп, деилычцоуп, абзиарагы ацәгъарагы лхы рынраалашьей ииашоу алкааи рыкатцашьей дрыкәшәоит...» (Қапба 2007: 177–178). Аишья дреиуоуп Агъсны Асовет мчра шьякәгылаанзатәи агъсуа тыгъхацәа. Уи ибзиазаны илдыруеит атцасқәей ақьабзқәей. Аишья леигъш усқантәи аамтазы имачзамызт зхымтақәа камшәоз агъсуа тыгъхацәа. Агъсны

ахи ацыхэеи еицырдыруан атыпѣхацэа ѳыбѣаказаралагы, еибашьралагы ахацэа иаарываѣылоз. Урт ирылшон ѳыхэтѳыла ахатца дѳыжѳэаны икажьра, аибашьра адѳаѳы ахацэа реипѣш аибашьра, мамзаргы уахынлатѳи аѣыларакэа мѳапѣргар. Ас еипѣш иѣаз атыпѣхацэа, русумѣакэа рѳы ирыхцѳажѳон аѣсуа цѳарауаа реипѣш, аѳэаанырцѳѳи ацѳарауаагы.

Ииашатѣѣыны, аѣсуа сахьаркыратѳ литература иаланагалахьоу ахаѣсахьакэа амреипѣш дрылчѳаауеит иѣшзоу, игѳазырѳагоу, иаамысташѳоу, игѳымшѳоу – Аишьа. Аишьа дшыхѳызнатѳ илхылгахьаз амыѣмабаракэа ддырзрыжѳхьан, илдыруан аиашеи ахѳахѳеи, ацѳгьеи абзиеи рышьхѳа шеивѣаз. Уи ауп ацыхѳѳэанынзагы дназго.

Ауаатѳыѳса зегьы еицырзеипѣшу ацѳэанырра – абзиабара аѳацѳыхьчара азѳгьы илшазом, уи ауаѳы датѣѳоит. Убас лыхьуеит Аишьагы, Ардашьыл иахь илымаз абзиабара даѳэынѳоит дангѳыдикыло, аха уи мгеимѳарак акѳын, лаѣсуара иаѳоит аѣыжѳара. «Аишьа лыбзиабаратѳ цѳэанырра лѳаѣаны, лыхдырра лырзуам. Ус лыхьратѳы иѣан лѣагылазаашьа, аха уи дызѣаб цѣѳоуп, лхы лнапаѳы иаалгон» (Анѣаб 2014: 337). Иѳоуп ацѳарауаа рыбжьара агѳэаанагара (Р. Қапба, Вл. Анѣаб) Ардашьыл Аишьа бзиа дибазомызт, ихьы дадикылазомызт, иаѳратѳра аамѣа мѳазтгьы хѳа. Аха мап! Аамѣа аѳеитанамкызтгьы, Ардашьыл иашьцѳа, иѣаацѳа илѳыргьы уи ѣхѳысс дигон Аишьа, уи лакѳын игѳыѣырѣа, иѣсырѣа. Уи хьнарѳоит раѣхьатѳи реикѳшѳара. Ахѣысѣа зегьы рхы ахьхоу рыбзиеибабара ашѣоуп. Дыхѳны данышьѣазгьы иихѳоз ажѳакэа игѳатѳантѳ иаауаз раѳын: «Ибдыруазар стѳахуп бара быда здам ѣхѳысхша ахааназ уаѣѣас сгѳы шылзымѣац, илызѳарангьы дшыѣам. Издыруада, зеипѣш ѣамло егьыѣам, абри сзыѣшѳаз зегьы, ацѳгьеи абзиеи рышьхѳа еивѣоуп хѳа, ак иазхѳазар... Аха ус акѳымкѳа стѳахаргьы, сбѳѣѣа уаѳы имоуа

сызыргы, абри бдырузар сѣхуп» (Гогѣуа 2007: 360). Аха урт рѣанырраѣа ирымамыт анарха.

Автор илшеит Аишьеи Ардашьыли рыбзиеибабара цѣаны аарѣшра. Уи цѣоуп, иѣаулоуп, аныхаѣѣа ирзаѣызоуп, иахьѣоит. Ардашьыл иѣсѣазаараѣы Аишьа лахь имоу абзиабара акырза аѣанаѣуеит, уи азоуп бѣъ-шыѣѣса рышьѣахь, аѣыхѣтѣаны дналѣаѣшырц дабраѣны дахьылаз ашьхантѣи дзылбаауаѣы. Уамашѣа иубаратѣы иѣоуп, хышыѣѣса ѣызара изызуаз ила изыѣтрысуа ианалага, имшьыр ада ѣсыхѣа аныѣамла, ианишьуа изѣѣырѣуа аѣѣалашѣара бааѣсы. Усѣан иара иеилиѣаауеит иѣыхѣтѣа шааигѣахаз, ари адуѣеи аѣы шыѣа дшыѣѣхѣхаз. Аѣѣалашѣара бааѣс шимазѣы дѣоит Аишьа лышѣа. Уи аѣыхѣтѣанынза агѣра игазомыт лѣаѣшыра иоуп хѣа, избанзар иара ихымѣа дагахьан Абел, ихарала дыршьхьан Иаса. «Уаѣа исзымыѣѣаит, сааит бызбарѣ» хѣа ихы лѣѣы инадитѣоит, аамѣа акыр шѣахьазѣы, урт рѣанырраѣа ѣѣѣан. Аха Аишьа иналыгзар акѣын луалѣшьа, бѣъ-шыѣѣса раѣхьа Абел илѣаз ажѣа ѣшын. Уи азы иаѣахын агѣаѣѣра. Лхи-лыѣси реиѣш илбоз ауаѣы дылѣиир акѣын, еѣа илѣѣыадаѣзарѣы, иналыгзар акѣын лажѣа.

«Уи илахьѣѣѣа кылѣѣан ихы-иѣы зегьы ашьа аѣашѣны иѣан. Илахь аназараѣы ианыз ашьана затѣык шыакѣы иазымѣѣашьыкѣа ус иааѣшуан <...> Адѣыл ѣысызшѣа даагазѣазит Аишьа, аха лѣаанылкылт <...> – Саѣоумѣан, сажѣа сзаѣеиѣѣеит <...> истихьаз... – лѣѣеит уи лхазы» (Гогѣуа 2007: 434). Абас ихыркѣшоуп афырхаѣѣа рразѣымѣа. Р.Хѣ. Ѣапба иазѣѣеиѣоит: «Аамѣа ѣыѣ иахараны аѣсуа ѣабз аѣѣараѣѣа еилазгаз Аишьаѣы лахьынѣак лауазар акѣап» хѣа. Аха иазѣѣатѣѣуп, Аишьа аѣсуа ѣѣараѣѣа еилалымгазѣеит, бѣъ-шыѣѣса раѣхьа илыхьыз агха лыриашѣеит ауп. Ииашоуп, ажѣа зылѣаз Абел дыѣазамыт, аха уеизѣы илѣахымыт лажѣа деиѣѣар. Аишьа агѣра лгон Ардашьыли лареи рыбѣѣара иѣаз аѣѣанырра ѣѣа, убри мыхьшѣашѣахарѣ азоуп ас еиѣш лхы зымѣаѣылгазѣы. Аха иаѣа ус

иҕазаргы, Аишья илылшон Ардашыыл иеиқәырхара, аамта ҕыц дашьашәаланы имәақәтцара, уи уажәшьта азәгы дигьырхагамызт, ибон иҕаз аитакрақәа. Лара илдыруан лашья ишья Ардашыыл изихьшымыз, уи итахара зхараз аамта ҕыц аагара азықәҕаәцәа Кани Ражьдени ракәын. Хәарада, диашазам лхарала Ардашыыл ишья урт иахькартәаз. Избанзар, араҕа хара иаабоит Аишья лыҕсы зыхәлаз лашья затә Иасеи лыҕсеигьш бзиа илбоз Ардашыили тазырхаз дара шракәу, ус анакәха, иуадаәуп ахәара Аишья Асовет мчра лазыҕазаашья атәы.

Хымҕада, Аишья лхаҕсахья ҕазара харакыла итыхуп, лыҕшзареи лыразреи иргәылатцәахуп агәаҕреи агәымшәареи. Аха уи агәаҕра еснагь иахьатаху лхы илзархәом. Иазгәатәтәуп, Аишья, ганкахьала, ишылдыруаз лхымәаҕашья шиашамыз, уи ала лара лыҕстәзаара иагәылатцәахыз акәицгы шҕыцәаауаз, аха даәа ганкахьала, аамта ҕыц лықәыгәгәон, уи даҕагылартә еигьш амч лымамызт.

Ароман аҕны ицәыргоу ахаҕсахьяқәа зегы дрылхәхәоит ахкәажә Макрина. Уи лхаҕсахьягы – итрагедиатәу хаҕсахьоуп. Макрина лыҕстәзаара атәы хәа акгы хаздырзом, автор данцәыригогы лашьцәа Маршьанаа дара-дара анеиҕагылоу аамтазоуп: «Ус ашьтахьтәи ашә аатын, дааәналеит ҕхәыс ауки, паки, еинаалак. Уи лыхцәы даара иааилашыөкхьан, аха цьара ччаҕшык знымҕшуаз лхы-лҕы хәхәа ҕшза, азҕаб цәа аҕәнын» (Гогәуа 2007: 382). Азныказы араҕа Макрина уағы хьшәашәак лакәны ауп дшаабо, аха анаәс хара еилаҳкаауеит уи зеилкаареи, зынамыси хараку, забшьтра иатцаөырбо, зхатә насыҕ атқкыс зашьцәа раазара еиҕазшьаз, зыҕстәзаарагы урт ирыхтнызтцаз шлакәу.

Маршьанаа риашьара ртыхәтәа ааигәахо ианалага, дара-дара рылақәа кны итибахуан. Уртқәа збоз ахкәажә Макрина азәгы дзыниҕаҕшуамызт, дзыкәгәыҕуаз Ардашыыл затцәык иакәын. Иара

иакэын Маршьанаа дуқәа ргәагь зызтаны илбоз. Икоу аҕагылазаашьақәа рзы лашьцәа данрықәымчуа, хара иаабоит уи анхацәа дшырзыкоу, убас макьаназы аҕсы штоу лахкәажәрагы. Макрина зегь реихагы илдыруан лахкәажәра ацара ишафыз, аха лжәйтә гәы илнаруамызт, макьана дгәыгуан, уи акәзан лыпсгы зкыз, насгы лашьцәа рзы дгәышьтыхан, дымәақәтцаган. Ииашоуп, лара илдыруан аиазаара иафыз тауади-аамстеи раамта уаха хнырхәышьа шамамыз, аха ахкәажәк ишлықәнагаз еигш атцыхәтәанынза лхы мәаҕылгон.

Ардашьыл иҕахымызт игсы еикәзырхаз Иаса машәыр ихьыр, убри азын аҕны аҕака дтакны диман, иаҕацәа дыршьыр хәа дшәаны. Аха аҕны азәгы даныкамыз иақәыршәаны, Макрина илызбоит данқәыгшз азны бзиа иламхабаз Иаса ихы дақәитылтәырц. «...Иаса иблақәа ышьтыхны Макрина дналыхәагшит, шыа злазамкәа иказ лзамәақәа, асахтан каҕшықәа ртаршәызшәа, итыкаҕшыаа-тыкаҕшыааза иаакалеит, лқышә ихааза ччагшык анубаалон, аха лыблақәа хнырхәышьа змазамыз агәырәа хышәашәаза ирхын. Иаса даагачамкит: ари иидыруаз Макрина лакәзамызт. Иибахьаз, иидыруаз Макрина дышшаза, дыхышәашәаза, лахкәажәра лара дхаракны дшакыз еигш, ларгы ихаракны илкын...» (Гогәуа 2007: 396–397). Хәарада, Иаса изымбатәбаран ахкәажә лхымәаҕгашьа, ас еигш ихатцы камыршәуа дахывагьежьюаз иатцаз изеилкаауамызт, издыруамызт уи тцакыс иамаз. Еихаракгы: «Уаха усзынха, ашаргъаз умәа уқәыстап <...> Уахагы уара гырхага уоур хәа умшәан» хәа иалхәаз, хәмаршақә илхәаз цыишьоит азныказы, аха ихышәаны ауп ианеиликаауа уи иатцаз ахшыәтцак. Макрина илҕахын лыпсҕазаара атцыхәтәантәи асаатқәа рзы гәыла-гсыла бзиа илбоз ауаы лааигәара дыказар, уи азын дақәшахатын «лахкәажәра ашьтатцара», аха Иаса илымшеит инхаәра ашьтатцара, уахык иадамзаргы...

Макрина данѣаз инаркны хэыцыртас илымаз лашьцэа Маршьанаа ракэын, урт дышрытцгэоз, дышрыцхраауаз лызгабра наунагза илыцэцеит. Уи иналазит хырѣ ззылуаз лынасыгъгы. Аха атдыхэтэантэи ахтысқэа илеилдыркааит лахкэажэреи лгъагъареи акгы ишылзагъсам, урт шгъырхага дуу лыгъстэааратэ мѣаѣы. Ицъоушьаратэы иѣоуп Иаса иахь илымаз абзиабара атэы иаартны даналацэажэо. Хэарада, уи ус аргамара лылшомызт, Иасагы лара лышѣа имамызтгы цэанырра гъхақэак. «Схы ашла аалашэаанза, иаасхыгъсаанза сахкэажэра ақэыжыны исхэаеуан. Аха уажэы, сахкэажэра гъсыехазар акэхап, дырѣегых исиааит» (Гогэуа 2007: 400) хэа илхэо лахкэажэра агъсыехара акэзам изхароу, иѣаз атагэтасрақэа ирыбзоураны Макрина еилылкааит абзиабарей анрей ирейхау агъстэаараѣы акгы шыѣам. Илдыруан акгы шылзмышынхэуаз, избанзар лынасыгъи лахкэажэреи ажэытэра иагахъан.

Иаса ахкэажэ лхала ауаѣах аѣны дааныжыны данындэылтцлак иеиликаауеит уаѣа ишеибамбоз, аха усѣан иара издыруамызт Макринеи иарей мышқэак шракэыз ирыбжъахоз.

Иаса дцеижьтэи мышқэак ракэын итцуаз, ахтынраѣы Ардашьыл дишьталаны данаакыдгыла иахаз ахлымзаах даргачамкуеит. Ас еигъш ахтысқэа дырзыгъшзамызт, агэра изгомызт ахкэажэ уаѣа дыѣазам хэа. Амацѣы еитеихэон: «Иацтэи ашара лѣыкэабара, лхыѣышра даѣын... Иацгы лгэы иѣалкхъан уи <...> Ахкэажэ шыжъаахыс даара лыгъшшэы цэгъан, лылахь еиқэын, дагъдэылымтыцызт. Иара уахь дхалан, агъгъа-гэгэахэа ашэқэа ааилеитцеит, нас ихэаабжъ ааѣуан. Лара, <...> даахъахэны ак иалхэеит. <...> Нас ишилшоз иѣамчы иѣеит <...> Ахкэажэ, ус аламала зыбла неитцыхны зхэагъшра рзымгэагъуаз <...> ишызбоз ашьа ѣалѣашэит <...> Кама хэычык лыман лара, лгэытцэѣа иналылхэан, уаѣа арахь алхрагъ дахыымзеит...» (Гогэуа

2007: 408–409). Абасала интџоит ахкџажџ Макрина лыпџстазаара. Уи инаваргыланы Маршьанаа дуқџаггы ртџыхџтџа пџтџоит.

Макрина лыџшьра Ардашьыл иакџзам изхароу, изхароу аамта ау. Ихыбгалаз тауади-аамстџи раамта, хџарада, лара илхымсыр амуит. Автор лара лхаџсахьала иааирпџшеит Маршьанаа дуқџа рымчхарџи рымчымхарџи, лара лоуп урт рахра символра азызуа. Иаххџар калоит, Макрина лхаџсахьа нартаа ашџџык ран Саџанџи-Гџашьа лхаџсахьа кыр еипџшуп хџа. Уиггы, нартаа ртџыхџтџа анааигџаха, ран илзымзырџуа, ажџа лымамкџа дџкалеит. Аракаггы тауади-аамстџи раамта акџзаара ахыкџ акны ианџи, ахкџажџ ду Макрина лажџа амч амамкџа иџкалеит. Макрина аџшьра кырза заа лгџы иџалкхьан, уи азоуп лџыкџабаны, матџа цџьала агџсра дзапџыло. Лара илбон лыпџстазаара зеггы зыдхџалаз рахџынра шеилабгаз, дзыкџеггыгуаз лашьцџа ракџзар аихараџык тахахьан. Лара илылшоз маџын, насггы дмыцхџын. Дмыцхџын Ардашьыли Аишьџи рыпџстазаараџгы.

Ахкџажџ Макрина дыгџџџазам Аишьа леипџш, уи азоуп еиха имариаз амџа – аџшьра залылхуаггы. Дызтымгџоз агџстазаара иаџыз аџакпџхыкџера ду уи ала илызбеит. Уи лыџшьрала иеилкаахоит иџоз аиџагылараџы аиааира зџо, ихџаакџџахоит ароман асахьаркыратџ идеиа зеггы.

«Амацџыс агьама» ахџзуп Агџсуаа Хџьынџьтџылатџ еибашьра ашьтахь акыпџхь збаз ашџџџџџы иажџабжькџа руак. Ари ажџабжь хыкџкыла иазкуп агџсуаа Хџьынџьтџылатџ еибашьра ашьтахьтџи аамтазы пџсыуа тааџџарак рыпџстазаашьа, рџоурых аарпџшра агџсуа пџхџыс лхаџсахьала.

Ажџабжь асиужет абас иџоуп: џыџьа бџиа еибабоз Еныкџи Зиџи рыпџстазаара аилатџара иапџырхагахеит иџалаз аибашьра. Еныкџ аибашьра ашьтахь дгџежьит деибганы, аха избжак аибашьра адџаџы иаанижьит. Ус ианыџкала, Зиџа лашьцџа мап аџџыркит рахџшьа Еныкџ

иҗара, айбашыра инаҗаз агра дахырҗаны. Аха лара лашыҗәа дырзымзырҗыкәа, Еныкә диццоит. Дара дрыцынхоит, айбашыраҗы иҗахаз Еныкә иашыеиҗаб иҗа Шыыбга. Шыыбга җәәала илоуп агыгшыгра, уи издыруам аиуара закәу, амаҗаҗара иаанаго. Иара изы иҗадароу җафла адунеи ақәзаара ауп. Иҗәҗахәыцрақәа, игъанҗашратә гәҗакқәа дрыҗаркуеит иҗаца, уи ишакәым ала, ибла җхамшыақәа рыла длыхәаҗшуеит. Ихәыцра җыашықәа, ихымәаҗҗашыа җыахәқәа ирхылҗеиаауеит атрагедиа ду – Зиа ләылшыуеит.

Зиа «аамыҗашәала даазоуп» хәа ззырхәоз аҗыҗаҗәәа раҗхыа дгыларатәы дыҗан зегь рыла. Лара дшыхәыҗзәз бзиа илбаз лабаҗәа рытрадициа деиҗаханы иныҗәылгоит. Уи зхы хәҗыр ақәызҗо җхәысуп, аха абас иҗоу аҗхәыс бзиаҗы – дыҗхәысуп. Аҗхәыси ахәҗеи рыбжыара иҗәырҗырҗ иҗало зегьы лара илыҗәтәымзам. Арахь лара аҗсуа традициала иаазоу җхәысуп, лара дрықәныҗәоит аҗсуара аҗҗарақәа – иахәҗам, ииашам, иҗшзам. Шыыбгеи лареи реизыҗазаашыаҗы уи ибзианы иаабоит. Зиа азныказы лыҗхәысра лиааит, аҗәанырра ласы лхы җнаҗеит. Мап лхәар лҗахуп, илыдлымкылар лҗахуп уи илидигало, аха илылшазом. Ахҗыс ласы ашыҗахь, лхы аҗыҗаҗы ианааилак ауп лҗагылазаашыа аҗсуала изакәу даназааиуа. Лара лаҗсуара убраанза иҗаулоуп, аамҗа аимгеимҗаразы илиааиз аҗәанырра ласы лыҗсҗазаара зегьы хәаақәнаҗо иҗалоит, лара латҗкыс иаиааиуеит, даәакала иаххәозар, лаҗсуара илымаз аҗыжәара агоит, даәагылоит, дагәҗасуеит.

Раҗхыатәи лшыаҗа Шыыбга акрызнифалоз ачанахқәа роуп: «...Астол днадыххылан, иҗыфаха зынтатала иҗаз акрызнифалоз ачанахқәа, астолқәыршә аарыкәыршан, амаҗ ахы анҗадырҗаҗо еиҗш астол иқәлыкшон, иқәлыкшон иҗыххаа иҗаанза. Нас иршәны аҗьамсаргага илҗалыжыын, лшыапала иҗалкәахәит» (Гогәуа 2007: 593). Ара иҗоу асимволра ауп, хәарада. Аҗсуа традициатә культура

аҕиараҕы уи иеигушу ахтыскаа раан аҕхэыс лхымѡагашья иакэшэо икоуп Зиа лхымѡагашьягы. Аѡбатэи лшьяѡа лымаѡа-лѡыѡа ауп: «Дааикѡьашан, <...> амца лыргѡгѡеит. Ақаб аазна азы аакалтан, инаган инахакналхит. <...> Лымаѡақѡа ашкаф иѡакнахаз, ус аиашычикқѡа рѡы иѡаз зегы ааѡганы лиарѡаф инықѡылѡеит, лшьяѡақѡагы – ус. Нас днарылагашын, ѡкы еикѡарак аалалхит, ѡаѡатэи лымаѡақѡа иреигыыз, макьана лѡѡа иамбацыз, лшьяѡақѡа рахь – ашхѡа лақѡы зѡаз, ашьяпы аҕсыршыага хѡа дзышыѡаз. Егьырѡ зегы шыаршыафк иаалахѡан, ахқѡа ааилылшыѡит» (Гогѡуа 2007: 593). Настэи ахтыскаа рыла автор иахирбоит еизылгаз амаѡақѡа зегы абензин рықѡѡаны ишылблѡа, насгы асапын лыхышыны ибзианы лыешылкѡабо. Урѡқѡа рышыѡахь амаѡа ѡыѡ лышѡѡаны, амаалық иеигуш илызбоит даныларѡ аамѡа илзалнахыз аҕсѡазааратѡ мѡа ѡыѡ. «Адѡныѡа ддѡылѡны ашѡа днықѡххит <...> Даахьяхѡны аѡѡа дуқѡа рымѡахь лѡыналхеит. Урѡ руагы амѡан игылаз атѡарѡаѡы днатѡеит. <...> лшьяамхқѡа ааидыргѡгѡалан, ахѡызба амѡѡѡы хѡы нықѡылкын, лыхѡа ѡқѡа иѡѡырханы, ирѡрысны аѡѡышѡ иаѡызаз ахѡызба аҕынѡа наѡлырхеит. Аѡѡатѡла даѡыгашыны илбоз ажѡѡан иатѡара, иакѡыршан иѡаз аҕсѡѡѡақѡа амаѡѡыс нарылқьан, лыблақѡа нѡыблааны иѡеит. Уажѡраанза лқьышѡ иқѡыз, амаѡѡыс аҕама еигушуп хѡа илгухьязоз шатѡаз агѡаѡара дахызеит. Нас инеимахан, зегы аанѡѡеит...» (Гогѡуа 2007: 594–595).

Зиа лѡѡа-лжыы иадылѡахьяз амаѡақѡа рбылра, Шыыбга акрызнифалоз ачанахқѡа рыгѡѡара символра руеит. Уи – иқьашыу, ихѡымгоу лгѡалашѡарақьнѡѡ аныхроуп, Зиа лхатѡа иахь илымоу лыбзиабара аѡқьароуп. Избанзар лара даныѡамлогы, лара лашыѡахь иаанхар лѡахзамызт уи ақьашыра ашыѡамѡа. Лѡыкѡабара символс иамоугы лѡагылазаашья иаѡрасыз агѡыѡбара лқьызѡѡѡаны, лхатѡеи лареи азѡгы данрыбжыагыламыз аамѡа архынхѡара ауп. Ирхынхѡны, наунагза ишыѡоу ааныжыра. Абра азѡарақѡа ѡба ѡѡырѡыр ѡалоит,

избанзар ари аҕагылазаашыа апсихология дузза атцаны иҕаитцеит автор: лара илҕылазотом ҕ-цэак лхарҕаны анхара. Үбагы, лҕымшыкэа даанхазаргы, Шыбгеи лареи реизыҕазаашыа иҕегь иацлар ҕалон, лыҕхэысра лиааир алшон. Уигы лара илдыруеит. Убри аҕнытэ аҕагылазаашыа алтшыа хэа иалылхуа иҕоу ишыҕоу иааныжыны ацароуп.

Ажэабжэ «Амра аҕсы штэз» Ал. Гогэуа иҕымтаҕэа зегы иаарылукаартэ иҕоуп иатцоу асимволика-философиатэ хэыцраҕэа рыла. Иааидкыланы иухэозар, ажэабжэ аиҕартэышыа иаразнак иугэаланаршэоит ироман «Аҕыкэаха» аиҕартэышыа, еихарак урт еипшуп дзыхцэажэо ахтысҕэа раамтаҕэа раарҕшраҕы. Иаххэап, ареалтэ аамтэи асахьаркыратэ аамтэи «Аҕыкэахаҕы» иаарҕшуп абас: ареалтэ аамта аҕсуа жэлэр 30–50-тэи ашыкэсҕэа рзы ирхыргаз аамта ауп, асахьаркыратэ аамта – уахыки-энаки. «Амра аҕсы штэз» аҕы асахьаркыратэ аамта энак ыҕоуп, ареалтэ аамта – иныкэырҕшны акэзаргы – ХХ ашэ. 80–90-тэи ашыкэсҕэа роуп. Дара аперсонажцэа Шьасиеи Есмеи ракэзаргы, акыр иахьеипшкэоу ыҕоуп, хазы имҕаҕысуа ахтысҕэа злаадыруа дара ргэалашэараҕэеи рхаҕсахьаҕэеи рылоуп.

Ал. Гогэуа ишиҕазшыоу еипш, инартцауланы дазаатгылеит ажэабжэ «Амра аҕсы штэз» аҕы аҕсуа ҕхэыс лхаҕсахыа, лыпсихология, лдунеихэаҕшышыа, лдоуха, лыҕштэзаара зыдхэалоу атцасҕэа, аҕабзҕэа. Ажэабжэ иаҕэыцэ хаданы иҕоу Есмеи Езыгэи роуп. Урт рыҕштэзаара анеилартцоз иакэшахатмыз ыҕан иара иганахь алагы, лара лганахь алагы. «Амацэыс аҕама» аҕеипш араҕагы Есмеи Езыгэи рыбзиабара цкьоуп, рцэанырраҕэа хэашьра рыкэзам. Акызатцэык ирҕырхагоу аамта ауп, избанзар аамта ирзаанагеит изтымтцша аус хьантаҕэа, ирхамштыша, ргэы цызблааша ахтысҕэа. Убарт ахтысҕэа иреиуоуп аҕсуаа Хцынцэтылатэ еибашьрагы. Езыгэ аибашьра раҕхьатэи амшкэа инадыркны хацэнамырха аҕа

диѳагылоит. Есма лакэзар, лгэыткыарақәа, лхэыцрақәа, лшэарақәа лгэатца итатцэахны, лхатца иаара дазыгъшуп. Дара агэыргъара рымоуп, хара имгакәа дырхылтцраны дыкоуп асаби, ахэыштареикэырхаѳы. Аха уи аамтазы рааигәа цъара дтэаны дырхыччозаарын аѳстаа.

Ажэабжь рагъхьатәи адакыа злалагогы Есма илзыкалаз агэырѳалоуп: «Агъсыжра аены акэыба иахагылаз ахэсақәа дрыладыргылт. Атаца иахылыхэтоу хәа акэын, аха дахыгылаз маншэаламызт. Еимгеимцарак азы дынцэытцыгъшшәа диѳамгъшуазар, Езыгә акэыба дахытаз ихы-иѳы лбартамызт. Уи Агъсра иатәнатәижьтеи иахыа хымшын.

Минутқәак ирыдамзаргы атыхэтәанза иареи лареи рхала еизынханы, ихәагъшыа лоуаз цыылшьон, аха иамузеит: ѳынла – ахэсақәа, атцәуацәа, уахыла – агъсыцагъшыацәа. Убас икататәуп хәа уеизгы азәы ихахыы имааит. Усқәа раан еиха дзыкәгәыгуаз Марицагы алаѳылымтит. Агъсы игэырѳа акара иара агъсра аматц рур акэын. Уртқәа уа иарбамызт, ма уи аха рымамызт. <...> Иааиднагалазар уаха рызхара изеибамбазеит» (Гогәуа 2007: 533). Зака итцаулоузеи абарт ацәахәақәа ирхәо ахшыѳтак! Насгы зака рыцхареи лагырзи ргәылжжуазеи?!

Есма данқәыгъшыз даараза дласын, лхы ткъан, «агъша иакәтәоу» хәа ихәмаруа илзырхәон. Аха атаацәара даналала дтышәынтәалеит, уи лара лхатагы даараза деигэыргъон. Леаанкылара зыбзоуразгы атрадициақәа бзианы иахыылдыруази урт дахырықәныкәози ракэын. Аха икан урт атрадициақәа рықәныкәара анылгъырхагахозгы, иаххәозар, агъсуа тас иатәымызт лхатца дихагыланы атцәуара, мамзаргы иааигәа днеины бла хаала ихәагъшра. Атрадициа ишахәоз ала лхы мѳагъылгар акэын – лыгъсы лылшәшәаны дкахаанза лшыапы дыкәгылазар акэын. Аамта аидара хьанта дзатцанатцозгы Есма Анцәа идоухала илылшоит хымызг мгакәа

уи ацагылара. Есмей Езыгәи ррыцхарақәа зегыи зхароу еиҥакра, аашыара зқәым аамҭа ауп.

Ал. Гогәуа аҭсуа иҭсҭазаара аәнутака иагәылапшны избауа, хымҭада, аҭаацәаратә еизыказаашыақәа, аҭхәысаагаратә традиция, уи аҭсуаа разыказаашыа, ахацәа уи азҭаара разнейшыа ухәа изымдыруаз иҭоузеи. Абра иҳамоу асахыагыи иаанарҭшуеит аҭсуа аҭаацәаралаларатә культураҭы иҭкалало, аҭып змаз аҭагылазаашыақәа, нас уи иахылҭеиаауаз ахҭысқәагыи. Ииашоуп, автор иҳәазом Есма ланхәыпҭхәи, ланхәеи, лареи ирҭашәалак еибырхәоит, еибацәымҭуп хәа. Ус шакәугыи, аҭхыаә игәеимҭарц залшазом урт рыбжьара ишыҭоу ахәаа, агәыхышәашәара шрыбжьоу. Уи зхароу, хәарада, рыбжьара иҭоу азеилибамкаареи ахыншьаларақәеи роуп. Уртқәа рыриашара, реинырнаалара зылшоны иҭоу иираны иҭоу амаалықь затцәык иоуп.

Автор иалеигало абааш акәзаргыи, Есма лзы аҭсҭазаара иасимволуп: «Аибаркыра иалыхәхәоз ахәахыи дыпҭшит: азбжак ашәшыи азааихъан. Абааш макъана амра ашәахәақәа ирылагылан» (Гогәуа 2007: 559). Аха уи инамадангыи, хара излаабо ала, Езыгә ихаҭа абааш дшааыаз, фырхатцарала дышҭахаз атәгыи ахәоит, иара убасгыи, атҭеи – ахәышҭаареиқәырхаә, аҭсадгыл ахычаә дираны дшыҭоу иадыргоуп, аҭеипш иасимволуп уи абааш амра ашәахәақәа ахыақәыццо. Абааш иахышу амра ауп лыпҭсы еивызгогыи. Уи ауп пҭсытгагас илымоугыи. Абас иҭалоит атҭеи иира. Атҭеи диит хәа игаз ахысбжьы инақәырццакны «...амра шҭаз, Аҭсаа ржәытә нышәынтрақәа ахыҭказ ахәызқәантә еиҭа ахысбыжьқәа ааҭит. Ари иҭахаз ихызала акәын» (Гогәуа 2007: 565–567). Аҭсҭазаара гылазам тыпҭк аҭы, пҭхыака ицоит еснагь. «Аиреи аҭсреи еицуп» рхәоит аҭсуаа. Ииашатцәкьаны, аира ахыҭоу аҭсрагыи калароуп, ишпҭа нас Анцәа ус пҭкараны иаҭитҭеит. Амаалықь иирала зегыи ртыпҭқәа рҭы иргылахеит. Есма ланхәыпҭхәи, ланхәеи, лареи рыбжьара иҭказ

ахьшәашәара иаразнак икәандахеит, дара-дара еизгәыбылуа, ирыцхаибашьо, рмаршә еибакуа икалеит. Есма лакәзар, лхылтц иахь илымаз абзиабара иаавакәыло икалеит урт рахь җыц лгәәҗы иҗатцхахаз абзиабараҗы.

Есма лхаҗсахья ала автор дахирбоит аҗсуа җхәыс иаҗа мыкәмабара лхылгарҗы, ацыхәтәан ишлылшо дзыниахьоу ацәҗа-мыцәҗарақәа лгәатцәҗы интатцәахны, җыц аҗстәзаара лаша амҗа анылара. Есмаҗы илылшеит лгәырҗа даиааины җыц аҗстәзаара – амаалық идунеи җыц ауасхыр азышьтатцара. Анцәа дызхимбааз агәырҗара, анасыҗ деицәханы, илгәытцәхәхәаны илыдылкылеит. «...Икараха ицәаз асаби дшахәшахәуа иан длыван. Ларҗы, агәырҗеи, агәырҗареи, лыхшароуреи, дызтәз анра ахра – зегьы деимаркуан, итыхьшәашәаа иказ лгәы аазырҗхаз анасыҗ җыц лхы ахылбаауамызт. Зымч ахьмаҗыз акынтә ихьантан иказ лнапы ишахәшахәуа илываз аилахәара инақәылтцеит. Уи абҗыы рҗаны иҗсыҗ леигаҗеигон.

<...> Аҗстәзаара аус ауан» (Гогәуа 2007: 568).

Ал. Гогәуа ироман кьаҗ «Ашыцра» иаанарҗшуеит җеибашьрак рыбҗара икалаз ахтысқәа. Ахтысқәа зыкәша-мыкәша имҗаҗысуа зхатцә аибашьра хабарда ибҗазыз, җыцья арҗарцәа ран Ната лоуп. Ната лтоурых атәы автор ихәилиркаауеит афырхатцә хада Иона икынтәи. Ароман ареалтә аамтә аибашьра ашьтахьтәи иааиуа ашықәс ауп. Уантәи ауп ишалаго лара лыҗстәзаара атоурыхҗы.

Ароман акны излеилахкаауа ала, Ната даараза дыҗшзан, җыцья ахшара дышранызҗы, ацъабаа шылбозҗы, ахаа цәа лыкәнын. Лыҗстәзаара бзиарас хәа илзаанагаз аабазом, икалап уи данқәыҗшызҗы дзатцәызтҗы уажәеиҗш. Ната лыҗстәзаара җамак аманы иубазом, днасыҗдоуп. Иара убри анасыҗдароуп Ал. Гогәуа ифырхацәа зегьы еидызхәалогы.

Ната дызтахызи дызтахымзи ейкран, урт рыбжьара икан лыпшзара иаташьыцуаз. Лара ишылказшьаз еипш, акгы лымбошэа катцаны лыбла иафлыжьуан. Икан дызтахызгы: «Дхэычыз, ддуз, уи иаразнак дгееимтар каломызт. Аеакы акэым, слыхэапшландаз, дсыхэапшландаз хэа укалон» (Гогэуа 2012: 22), аиашазы лыпшзара адаггы илхылцуан аура бзиа, уи иатцаз аенергиатэ мчра амхылдыз еипш ауаа лыднахалон. Аха иказ аибашьрей анымха-хымтэарей ирымуйт лыпсэазаара дмырхэашьыр.

Ната автор цыарггы длыкэызбо иаабазом, аха усгы гэынхэцыстла иахныруейт лхымфэпгашья дшақешахатым. Ната иаалцэумшьартэ еипш атагылазаашья цэгъа лхы таларгылоит, ишакэым ақыта аихабы Бектори ларей анеидырбала нахыс гэыкала бзиа дызбатцэкъоз лцэыхьшэашэахеит. Ларггы лынамыс уаха илнамыруит лбаака алыбаара, дахьынхоз ахэцака аусура далагоит.

«Агэакрей, амыткэмей, алагырзи, иахьей-уахей ихахарызей хэа апшра ауафы, дарбанзаалак, даргэашоит. Лашара хэычык, ччапшык, лафк – урт реипш икоу аамтақэа рзы акырза иапсоеуп. Апсэазаара злыпхо, ичча-ччо иказ Ната иахья знык даабандаз, днахахэаччандаз хэа иказгы мафымызт. Урт Тата хэа илышьтан» (Гогэуа 2012: 39). Апхьяф изцэыртцуейт азцаара: Иарбан мзызу, Ната абри еипш икоу атагылазаашья дтазыргылаз хэа, икалап илиааизар лыпхэысра.

Ната аханатэггы, аибашьра иаалагазар, аколнхарахь усура данаауаз кыр дагхон, цэыкьяггы акэын данцоз. Ус калымтарггы лыфны-лгэара, лыхшара злырбозгы длымамызт. Илымаз «ахылапшра бзиа» иаалтшэахеит анафстэй ахтысқэа. Лара лахь ажелар ирымаз абзиабара цаулан, убри азоуп ажэа кьашьқэа дзадмыргазгы, излеилачахаз. Бектор машэырла даныршьгы акгы лзымхэейт, ицэыуараггы дзымнейт, избанзар иапсыуарамызт, ускан лхэыцқэа ахааназгы ирхымтцуаз ахымзг рыххалон.

Иарбан мчыз илыцхраауаз Ната, илпылоз ауадаѡрақѡа зегы
риааира, ииашоуп урт ртѡы ароман аќны иаартны ихѡазам, аха
ихауеит агѡара лыпыстазаара атцыхѡтѡантѡи амшқѡа рќынза уи
дшазгѡышыуаз абзиабара цќѡа, лцѡа-лжыы ианырыр лтахын уи
иахылтцуаз амца. Ната лгѡаќрақѡа иреиуоуп ароман афырхатца хада
Иона кыр дахыќѡыпышыз иахырќѡаны, лгѡы итаз иара ифы
иахыылзымхѡоз, илтахын лгѡы итаз зегы акы аанмыжыќѡа иалхѡар,
аха лыламыс илылнаршомызт, ирыбжыаз ашыќѡсќѡа дѡархѡон.

Ната лыпыстазаара дшалтцыз Иона ианиаха кыр игѡы иалсит, аха
изыгѡаѓуам лтцѡыуара. Хыќѡкыла лыпысыжрахы дышцогыы,
атцыхѡтѡаны иареи лареи еицны азы иахыырыз, нас рыпысы
ахыыршыѡоз ахахѡ аќны иѡааникылоит, избанзар итахын иара лыпысы
таны наунагза игѡалашѡарафы дынхар, дышпысытцѡќѡаз иблала ибар,
дацѡшѡон дицѡызыр хѡа. Данхѡыцызтѡи игѡалашѡарақѡа
дреичахауан, итахымызт ѡнакала инаимпыцаба ицар, усќан иара
ипыстазаарагы иаиузомызт агѡама.

Иона агѡра игон Ната лыччапышы лыманы аарцѡ дшынхаз,
ларгыы агѡра лгон мышкымзар-мышкы гѡаартыла диацѡажѡап хѡа,
иќамлап хѡа апынгыла. Аха иќан жѡынгыы-ѡангыы ирпыырхагаз
«амзызқѡа»: ирыбжыаз ашыќѡспыхыазареи апъсреи. Аамтала зны,
ирыбжыаз ашыќѡсќѡа азин рынаѡомызт гѡаартыла еицѡажѡартѡ еипыш,
хатала иухѡозар Ната лыгѡтахѡыцрақѡа Иона изаалыртыртѡ еипыш,
уажѡы ирыбжыагылан ахааназ хнырхѡышыа змамыз апъсра.

Ната лыпыстазаарафы кыр гѡаќреи рыцхареи шылхылгазгыы,
атцыхѡтѡанынза дшыпыхѡыс разыз даанхоит. Атцыхѡтѡантѡи
ацѡахѡаќѡа рыла хара еилахкаауеит уи лхѡыцќѡа ршыапы
аќѡыргылара шлылшаз, дшанылаз амѡа иаша. Уи апъхыаѡ игѡафы
даанхоит апъстазаара бзиа иазгѡыхѡуа, зыламыс хараку, иразу
хаѡсахыаны. Ната апъстазаара дацѡтѡымзам, уаантѡи иаагоу
хаѡсахыоуп. Уамашѡа иубаша, Аишыѡеи, Макринеи, Натѡеи

иизгәышыуеит атынч җстазаара, атаацәара аҗцара, абзиабара, аха урт зегы дара ирылхәдаауп, избанзар урт араатәи адунеи рцәытшәоуп, иахьеихау ашҗа рымәа хоуп.

Абасала, аҗсуа прозаик Ал. Гогәуа иҗымтақәа ирныҗшуеит аҗсуа традиция аструктуратә еилазаашьяқәа зегы. Ашәҗәыәәы икәҗеиет хәа ухәар җалоит, ирҗеиамтақәа рҗы атрадициеи аамтәи реиҗыбаашья ачыдарақәа раарҗшра. Ал. Гогәуа ифырхацәа – ахәса зегы рхаҗсахья иаҗа итрагедиятәны иааирҗшуазарҗы, имәәқәтцагаәцәоуп, иахзаанрыжьюеит агәыҗра аҗеиҗш лашазы, урт азәҗы илаәашьом рыбзиабабарей, рыгәаҗҗрей, ргәымшәарей рыла, азәҗы алаҗырз калыршәуа дубазом, игәҗәәқәоуп, доухала ихаракуп, ареалтә җстазаара иагәылсны иаауеит.

Ал. Гогәуа иҗымтақәа зегы рҗы иубоит иара аниҗызтәи аамта ахыҗша, чыдала аҗсуа җхәыс лхаҗсахья аарҗшраҗы. Иҗоуп урт зегы еидызкыло, еицырзеиҗшу – алахьынцадара, агәырәара, аҗсра, ма аешьра, ажәакала аразҗыдара. Ал. Гогәуа иаҗара аҗсуа җхәыс лыәнутҗкатә дунеи амазақәа аарҗшны аҗхьяә изырбахьюу шәҗәыәә дыҗамзар җалап.

АЦЫХЭТЭАЖЭА

Аусумта иахнарбоит агсуа тоурых акны агсуа гүхэыс лтагылазаашья, лчыда казшыакэа, лахракыракэа ртэы, иара убас лыгусычеракэагы. Урт зеггы аамта икэнаргылоз апроблемакэеи асоциалтэ гүстазаарафы дара рхатакэа иааныркылоз атыгги ирыдхэалан. Урт цэыртцуан алакэкэа, амифкэа, алегендакэа ухэа рыкны хадара зуа персонажцэаны. Шамахамзар алашара, абзиара, ахэыштаара айкэырхара ирсимволны акэын ажэлар ишаадыргүшуаз ахэса рхафсахья. Аха апатриархат ашьата есаира игэгэахацыгүхьаза, ахэыштаара еикэырхафыс иказ агүхэыс лказшыа акны ицэыртцуа иалагеит ауафы игүырхагоу, дызмырфеио ачыдаракэа. Ара агүхэыс дкалеит дыцнышны, двыстааны, дтакэажэы-омаганы. Агүхэыс лтеитыгүши лказшыеи ирыхтысуаз ацсахракэа ибзиазаны ирныгүшит алакэкэа, еихарак – анашанатэи абзазаратэи.

Аепос афы иахгүыло ахэса зеггы дырхыхэхэоит Сағанеи-Гэашья. Уи лхафсахьяфы еизгоуп лара лаамта иатэыз агүхэыс идеал лыбзиаракэа зеггы – адоуха, амчра ду, анра, агүшзара, ахаара. Сағанеи-Гэашья шэ-фык дранзар, егырт ахафсахьякэа еиха атаацэара мац иадхэалоуп.

Урт ирышьтанеиуа атоурых-фырхатцаратэ хэамтакэа рфы ахэса рхафсахьякэа ааргүшуп фырхатцарыла «агүхэысаагара» амотив иатэу асиужеткэа рыкны.

Агүсуа сахьаркыратэ литературафы акэзар, агүхэыс лхафсахья инартбааны иахьцэыргоу афымтакэа мачым. Урт иреиуоуп: И. Папаскыыр «Темыр», «Агүхэыс лыпату», Д. Гэлиа «Камачыц», Ал. Цьениа «Анымирах – ыцья рынцэахэы», Ал. Гогэуа «Елана», «Аси амацэыси», «Ашыцра», Н. Тар-пха «Матциса», «Бзыгтэи аповест», Шь. Чкадуа «Агүхэыс ласы...», «Аччара бафы алоума?!», Шь. Ацынцьял «Амзафа ангыло» ухэа ирацэаны.

И. Папасқыр ироман «Ғемер» аперсонаж хада Зина лхаҕсахьала ҳара даабойт традициала иаазоу аҕсуа тыҕха, агамч змоу, еилҕоу, ауадаҕрақа ирцәымшәо, еснагь аҕадара икыду, ҕхьаҕа аизҳара мҕас измоу. Зина, типла дугозар, аҕсуа сахьаркыратә литератураҕы илышьашәалоу ахаҕсахьақа маҷзам, аха лара лаамтазы дазәын, лара лоуп раҕхьатәи аколнхаҕ-ҕхәызба.

И. Папасқыр ироман «Аҕхәыс лыпату» аҕны аҕсуа ҕхәыс лхаҕсахьа инартцаулань, мҕахы тбаала автор хықәкыс ианышьтих, ифырхатца лыхьзгы дазхәыцыр акәын, еиха еигьхон, хәарада, ҕсыуа жәйтә хьзык лымазар. Даҕа ганкахьала уанакәаҕшуа, Саида лыхьз еигьш, илылоу аҕсуарақәагы маҷуп, дырцәыхароуп атцасқәеи-ақьабзқәеи, уи – дсоветуаҕуп, дуаҕ ҕыцуп.

Автор аҕхьанатә ишьтихыз ахықәкы – Саида лыла аҕсуа ҕхәыс лхаҕсахьа аарҕшра залымшазеит. Избанзар, Саида лхаҕала иааирҕшыз, аҕсуа жәлар жәынгы-ҕангы ихәцәтәыму ауаҕ ҕыц, асовет уаҕ лхаҕсахьоуп. Егьырт ахәынтқаррақа рҕы иҕаз апроблема, аҕхәыс лыларҕәра иатцаз ауадаҕрақа, аҕсуа хәсақа ирыцәтәымын. Аҕсуараҕы аеншьа ианакәызаалакгы атаацәараҕы зегь реиха пату змоу иоуп. Уи илакьысра, ишакәым изныкәара еихау гәнаха ыҕазам, убри аҕнытәи агәрагара цәгьоуп Нуца лхымҕаҕашьа. Аҕстазаара иацәтәыму, иазышьтымхуа, иаднамкыло адгалара, ма сахьаркыратә литературала алартәара иашазам. Егьа ус иҕазаргы, ароман автор илшеит аҕсуа ҕхәыс лхаҕсахьа даҕа ганкала аарҕшра, маҷк ареалра иацәтәымзаргы, иатцоу аромантика маҷзам.

Ихаҕсыз ашәышықәса 30 – 50-тәи ашықәсқәа рзы аурыс литератураҕы тенденцияк аҳасаб ала иҕиануан ауаҕ ҕыц иаазара. Хәарада, ицоз атенденция иацәымцеит аҕсуаа реигьш хашьцәа адыгақәагы. Т. Керашев ироман «Анасыҕахь амҕа» аҕны автор еихарак дыззаатгылаз аедыгь ҕхәыс лызцаароуп. Иҕалап, уи зыхьяз Асовет мчра анышьақәгыла ашьтахь, аедыгь ҕхәыс ахатца

дааиваҕыло аматтура тыһыҥа аанылкыло дахыалагаз акэзар. Уаанза
ажэа змамыз, аөнус ада акгы знапы алакымыз агыһыс, уажэи
ахаҕэитра анлоу, аамта ҕыц лдунеихэагышра анагысах, ахаҕэитра
анлыната, шыатанкыла ааагысахит уи лтагылазаашыа. Уи бзианы
иаабоит Нафисет лхаҕсахыала. Дылзааигэоуп лыза – агысуа
гыһызба Саида. Урт ырызккэи рдунеихэагышышыаҕэи кыр
еишыашэалоуп. Ароман «Анасыгыахь амҕа» ахыккы хада – аамта
ҕыц ааиреи, аедыгь гыһыс ахаҕэитра лоуреи рааргышреи
рышыаҕэыргэҕареи ауп. Аедыгь гыһыс лзы гимнк иааызоуп ари
ароман, уи ахы инаркны атыхэанза иагэылганы игоуп агыһыс
лрызкымҕа.

Д. Гәлиа ироман «Камачыч» акны инартбааны, инартцаулары дазаатгылоит Камачыч даниы инаркны лыгъстазаарафы икалаз хра злоу ахтысқаа акакала. Уи иабзоураны еихагы еилкаахеит афыргъхэызба хада лказшыа, лцэааа, лыгэтакқаа, аха еилкаамкэа инхеит атыхэтэанынза – лыбзиабара. Ароман уанагъхо иумбарц залшом шака автор ифырхатца бзиа дибо, жэа лыгъшаахла длыхцэажэо. Арака хара иаабазом Камачыч бзиабара дук лыманы, мамзаргы азэы лгэы изцо, еиха ииашахоит дхатцамгъхэысны дахьаазази лхамагъагъареи ирыхъаны лыгъстазаарафы абзиабара цкъа лцымлеит хэа ахэара.

А. Шогенцуков ипоема «Мадина» афырхатца хада Мадина чагъашьала даара игъшзоу, игэкуу, амреи амзеи ирацлабуа аетдееигъш илашо адыга тыгъхауп. Нцыра аимуит Мадина лыбзиабара, уи дагъырхагахоит ланшьа гэакъа. Уи илгъырхагоуп апатриархалтэ хдырра, арака агъхэыс илымам абжбы, илхэо акгы аанагом. Икалап уи зыхкъаз, ускантэи аамтазы Нхытц-Кавказтэи ареспубликақэа рёы агъхэыс дларкёны дахьгылаз акёзар. Атцарауаа, аныкёаџцёа ухёа акырынтэ иазгэартахьан агъсуа гъхэыс еиха ахақөйтра шлымаз адыга жэларқэа рёы ааста. Агъсуа гъхэыс

илгэамгүхо, дзықэшахатым акы ыказар, иахьахэтоу лыбжьи неиртэ, илхатгылартэ еигүш дныкэон.

Мадина лказшьала иаабоит, зани заби рхэатэы иахымгүо, насгьи икоу аамта икэныкэо азэ шлакэу. Илтаххатэкьазтгы лыбзиабара аикэырхара лылшон, лан лабжьгара дахатгыланы ианаамтаз дыбналазтгы.

Атцаскэеи ақьабзкэеи, апатриархалтэ еизыказаашьеи нцыра арымтеит Мадина лразкы. Иршьит, иркэахайт лыбзиабара, илхамтгылеит лаби ланшьеи. Мадина зака мчымхарыла дааргүшу акара, Камачыч еиха амч лыманы, алшара лыманы даабоит. Камачыч, лыпстазаарафы дзыниаз арыцхаракэа рхытхыртафы игылаз Татластан ишьра лгэы италкуеит, иагыналыгзоит. Икалаз ауащыра иахылфеиааит атрагедиа ду, избанзар агүсуа цаскэеи ақьабзкэеи, иара убас адунеи ахьынза-назаазо атрадициатэ культуракэа излархэо ала, агүхэыс лшьа лур калоит, лшьа зуша азэггы даныкам. Аха арака дыкоуп лаб, икоуп убасгьи лыешьара. Урт зеггы еикэных ишыказ, лара лхала лшьа лируеит автор.

Ароман акны ихадаз Камачыч лхафсахья хартэааны, аганкэа зеггы рыла инартцауланы ааргүшра акэын. Автор, хэарада, уи илшеит. Камачыч лхафсахьяфы мыцхэы еизыркэкэацеоуп афыргүхэысра. Уи мыцхэы дхаракны лааргүшра автор игхакэа иреиуоуп, ганкахьала. Аха убри аан, иазхьапшзар ахэтоуп ацсуа царауаа ргэаанagaraкэа Камачыч лхафсахья аира иазкны ирхэо.

Д. Гэлиа ироман афгы дызлацеажэо агүхэыс лкульт иамоу афазара ауп. А. Шогенцуков ипоема акынгы дыззаатгыло апатриархалтэ знеишьа иамоу агүжэареи, ахацэа ахэса рахь ирымоу атэамбарей ирхылцыз атрагедиа ауп.

М. Лакрба иновеллакэа ркны агүхэыс ихадоу рольк лыманы даабазом, насгьи мыч чыдак, ма доухак далаканы. Ановеллакэа ркны иахпыло ахэса рхафсахьякэа зеггы ацстазаара акынтэи иаагоу роуп.

Хэарада, урт рхымѡагашьақэагы дасу рыпстазаашьа иадхэалоуп, ихэаакэызтогы изтагылоу аамта ауп. Иновеллақэа ркны иалоу афырхацэа зегы, шамахамзар, еишьашэалоу роуп, еидызкылогы – Аламыс ауп. Иалкаау ановеллақэа ркны еихарак иззаатгылоу агъхэыс лысасдкылашьей, лыуаѡышьей, лыламыси, лыгэагърей, лгэеилгарей роуп.

Аамтала рёырыпсахуеит, иѡеиоит амилаттэ традициагы. Аха атрадиция аамта иаанаго аѡыцрақэа зегы аднакыло иалагар, ускан зынза иацэызыр ауеит амилат агэата. Икалоит атрадицией аамтей еиѡыбааны, еикэшэаны ианцогы. Атрадицией аамтей рейѡыбаара, хымпэада, ирныруеит урт рырѡиара иалагылоу ауаа, ахэса, ахацэа уб. итц.

Аурыси аедыгы литературақэа рёы ауаѡ ѡыц иаазара проблема хадас ирымазтгы, агъсуа сахьаркыратэ литератураѡы, икалон иазхьампшыргы. Избанзар, агъсуа пъхэыс ианакэызаалакгы илиман ахақейтра, атрадиция цьаргы дѡанахэазомызт, ианаалтаххоз ахатца имацэа лышэцаны қылары дцар калон, ма еибашьра, иара убас аизараѡы днықэгыланы ажэа лхэар. Аха ус изыкамлеит, аамта ахыпъша изацэымцеит агъхэыс лхатарагы. Хашэкэыѡцэагы егырт алитературақэа рѡеипъш рэазыршэеит ауаѡ ѡыц иаазара, агъсуа пъхэыс еихау аѡазарахь лхагалара.

Иалкааны, хыла абзиабара атема иазку аѡымтақэа еиуеипъшым амилаттэ литературақэа рёы, рцэыртцрей рыѡиарей атоурых ду амоуп. Агъсуа литература акэзар, чыдала уи атема мацара иазку инейтцыху алитературатэ пъцамта тытцуеит 1960 ш. азы. Уи Ч. Цьонуа иажэабжь «Ахра шкэакэа» ауп. Арака автор ишьтихыз асиужет даараза икэѡеит. Сахьаркыратэ кэзара харакыла иааирпъшит иалоу афырхацэа рхаѡсахьақэа. Ажэабжь ахтысқэа зыкэша-мыкэша имѡапъысуа, изызкугы Астаней Мартей роуп. Урт рыбжьара ицэыртцыз ацэанырра пъха иаимуит анарха, трагедияла ихыркэшахоит.

Ажэабжь аперсонаж хада Марта ажэа лыманы, ак лызбо, лхы дақәитны даабазом. Атыхэтэан лхала илыдылкылаз азбарагы иахылфеаауеит атрагедиа ду. Лашьцэа бзиа дырбоит, аха цъара акы илазцаауа, ма илыххэыцуа иаабазом. Арака атэамбара инаваргыланы иахбоит агъхэыс мыцхэы лыхзызаара иарфеиаз агэнаха. Икалап, Ч. Цьонуа И. Папаскъыр иеигъш асоветтэ литературафы иказ аидеология игъырхагахазар. Асовет мчра калаанзатэи аамтазы агъхэыс ажэа лымамызт, аамстацэеи атауадцэеи анхацэа тэыс икатцаны ирыман хэа иказ аидеология дзацэымцеит. Убри аан агъхэыс лсоциалтэ тагылазаашьа уаналацэажэо алитературеи атоурыхи еикэфьртъа иказар ауп. Тоурыхла ишаадыруа еигъш, Кавказ ажэларкэа зегъы рааста зхы иакэитыз, абжыи змаз агъсуа гъхэыс лакэын. Аха ус ишыказгы, ахатэ гъстазаара алхрафы шамахамзар, агъхэыс илазцаазомызт. Убри азоуп Марта лашьцэа дзырфагылаз атыхэтэан. Астана иакэзар, мыцхэы диргъсыецеит автор, Астана икэпарафы дшатцахаз абракоуп автор иахьахирбо.

Т. Керашев иажэабжьоу «Ашагъсыгъцэа ртыгъха» афырхатца Гэылез лхафсахьа епикатэ хафсахьоуп. Гэылез лхафсахьа кыр иазааигэоуп ажэлар ртоурых-фырхатцаратэ хэамтакэа ркынтэи афырхатца-еибашьцэа рхафсахьа. Марта, уи абзиабара дасимволны дааргъшуп.

Ажэакала, аф-феиамтакгы ирныгъшуеит агъхэыс лытаулары, лкэышра, лыгъшзара, лыгэагъра, лгэымшэара, лфырхатцара. Рыцъагы фырхатцаоуп, азэы лыбзиабара лхы акэылцоит, егы ампытцахалацэа ркынтэи лыжэлари лыбзиабареи лыхьчоит. Ирывагылоу ахатцагы доухала дара ирзааигэоуп, ихэаакэызтогы дара роуп.

Зызбахэ ххэаз ахафсахьакэа ирфаргыланы иааргъшуп Ш. Чкадуа ифырхатца. Уи ирфеиамтакэа рфы агъхэыс лхафсахьа, лыпсихология, лказшьа ухэа инартцауланы иааиргъшит. Убас, иповесткэа «Агъхэыс

ласы...», «Аччара баѣ алоума» ирныѣшуеит атрадициаѣа ирыхѣаны иѣыцѣааз агѣхѣыс лыбзиабарей лыѣѣстазаарей рѣоурых. Араѣа автор инартѣбааны дазаатѣгылоит ауаѣы иразѣы имыхѣчар, уи азы иааимырѣѣшыр алшара ду, иѣѣстазаара гѣама аманы ишыѣкамло атѣы.

Н. Ҙар-җа лыпрозатә җымтақәа зегы иаарылукаауеит аповест «Матциса». Арака автор лҗазылшәеит иахынзазалшоз инартцаулары аҗсуа җхәыс лхаҗсахьа аарҗшра. Матциса лхаҗсахьа хытхәаазам, ари аҗсуа җхәыс лхаҗсахьоуп, лдунеи, лыҗстзаара ауп.

Н. Тар-пұха лырғиарағы еснагъ леазтәылхны дашьтоуп аҕсуа
пұхәыс лтагылазаашья, лынхашья-лынцышья, лыуаажәлар рыгәтағы
тыгъс илымоу, илыгу-илыбзоу, лдунеихәапұшра ухәа ртәы аарпұшра.
Ашәкәыѿы иаалго ахаҕсахьяқәа зегъы аҕстәзаара иагәылылхуеит,
ажәлар ирзааигәоуп.

Шь. Ацъынцъал иповест «Амзаѣа ангыло» абаѣхатѣра иаша
иахылтцыз рѣиамтоуп. Араѣа ицѣыргоуп Асовет мѣра аиааира агара
аламталазтѣи ахтысѣѣа, тауади-аамстѣи анхацѣа залымдарыла
ишрызныѣѣоз, убас инартцаулары иаарѣшуп аиѣызара иаша,
абзиабара цѣѣа. Автор иѣаилиркаауеит ауаѣра ишамам ѣынгыла,
аамста, ма анхаѣы хѣа уи еилых дшыѣканамто. Аповест аперсонаж
хадаѣа иреиуоу Адица, аѣауад Нахарбеи дышиѣхаугы, лхы-лгѣы
анхацѣа рышѣа икыдуп, илбоит иѣоу аиѣкарамра, илѣахуп дазыѣѣѣар,
аха дзатѣѣуп.

Ал. Ыениа ироман «Анмирах – ыцъа рынцѣахѣы» аҕны дыззаатгыло атема хадақѣа иреиуоуп абзиабара, иара убасгыы ауаѣы апъстазаара дшазыкоу, еихаракгыы иѣнутқатѣи идунеи. Иааргъшу ахаѣсахъақѣа ирызшоуп еиуеигъшым алахъынцѣақѣа, урт ирныгъшуа апсихологизм аелементқѣа ирыбзоураны ҳара еилаҳкаауеит дара рыпроблемақѣагыы, насгыы избан абзиабара анцѣахѣы Анмирах дзырхамтгылаз.

Елана лхаџсахъа ацѣыргара асахъаркыратѣ литератураѣы етап ѣыцны уахѣаџшыр калоит. Ишдыру еипџш, ихѣѣсыз ашѣышыкѣса аѣбатѣи азбжа аѣеиѣшамтѣнза ихѣамазамызт аџсуа џхѣыс лхаџсахъа гѣылыртѣааны, апсихологизм иатѣоу аѣѣаакѣа ыртѣбааны иаазырџшуаз сахъаркыратѣ ѣымтѣак. Иара иахъагъы, аѣажѣеиактѣи ашѣышыкѣса хѣзтѣагылоугъы, макъаназ ихѣамазам Елана лхаџсахъа иацназго аперсонажцѣа. Елана – анреи атѣеиреи ирхылаџшуа нцѣахѣуп хѣа лзухѣар калоит.

Адунеи аҕы иҕоу амалҕаа зегы иреиханы ахэ лшыоит ауаҕра.
Илтэхуп иаалыкэыршаны иҕоу зегы уи рылазарц, ирыгымзарц
аламыс.

Хэарада, Елана хаамтазтэи фырхатцууп, агэырџеи, ахьаа цэгъеи, азатцэреи ириаины ауаа рыжэпара алагылара зегъы ирылшазом. Уи аџыза зылшо агэымшэақэа роуп. Елана деипъшуп амшын иху ағба ду, аха лара илылшоит лааигэа-сигэа икоу ағба мацқэа рыргылара, уи алагъы дыриааиуеит лызатцэреи лшэарақэеи.

Ал. Гогәуа ироман «Аси амацәыси» иаанартуеит даеа даҕыак аҕсуа ҕхәыс лыҕсҕазаараҕы. Автор ишизҕазшьоу еипҕш, ароман иалеигалеит ареалтә ҕсҕазаара иазааигәоу, игәгәоу, иҕәышу, итрагедиатәу ахаҕсахьақәа.

Ал. Гогәуа ирҗиамтақәа зегъы реиҳа агъхьаџ игәы рзыбылуеит ароман «Аси амацәыси» афырхацәа – Иасеи Макринеи, Ардашылыи Аишьеи. Арака иаартны ихәазам бзиабара дук азбахә, мамзаргъы еибашьра дук ааргъшзам, аха ус шакәугъы, еилыкка иаабоит џ-епохак рхатарнакцәа рыгәтыхакәеи, реизыказаашьақәеи, реиҗыхарақәеи.

Аишья дреиуоуп Агъсны Асовет мчра шыақәгылаанзатәи агъсуа тыгъхацәа. Уи ибзиазаны илдыруеит атцасқәеи ақьабзқәеи. Аишья леигъш усқантәи аамтазы имачзамызт зхымтақәа камшәоз агъсуа тыгъхацәа. Ииашатцәкьаны, агъсуа сахьаркыратә литература иаланагалахьоу ахаҕсахьақәа амреигъш дрылччаауеит игъшзоу,

игэазырхагоу, иаамысташёу, игэымшёу – Аишья. Аишья дшыхэчызнатё илхылгахьаз амыкэмабарақёа ддырзрыжэхьан, илдыруан аиашеи ахэахёеи, ацэгьеи абзиеи рышьхёа шеивтэз.

Ароман акны ицэыргоу ахафсахьақёа зегьы дрылхэхёоит ахкэажё Макрина. Уи лхафсахьагы – итрагедиатёу хафсахьоуп. Макрина лыпстазаара атёи хёа акгы хаздырзом, автор данцэыригогы лашьцёа Маршьанаа дара-дара анеифагылоу аамтазоуп: «Ус ашьтахьтёи ашэ аатын, даафналеит пхэыс ауки, паки, еинаалак. Уи лыхцёи даара иааилашыфкхьан, аха цъара ччапшык знымпшуаз лхы-лфёи хэхёа пшза, азгаб цёа акёнын» (Гогёуа 2007: 382). Азныказы арака Макрина уафёи хьшэашёак лакёны ауп дшаабо, аха анафс хара еилахкаауеит уи зеилкаареи, зынамыси хараку, забшьтра иатцафырбо, зхатё насып ацкыс зашьцёа раазара еиғазшьаз, зыпстазаарагы урт ирыхтнызтэз шлакёу.

Макрина данфаз инаркны хёицыртас илымаз лашьцёа Маршьанаа ракёын, урт дышрытгёоз, дышрыцхраауаз лызгабра наунагза илыцёеит. Уи иналазит хырф ззылуаз лынасыпгы. Аха атыхётёантёи ахтысқёа илеилдыркааит лахкэажёреи лпгагьареи акгы ишылзапсам, урт шпырхага дуу лыпстазааратё мфёи. Ицёоушьаратёи икоуп Иаса иахь илымаз абзиабара атёи иаартны даналацёажёо.

Макрина лыешьра Ардашьыл иакёзам изхароу, изхароу аамта ауп. Ихыбгалаз тауади-аамтёи раамта, хёарада, лара илхымсыр амуит. Автор лара лхафсахьала иааирпшуеит Маршьанаа дуқёа рымчхареи рымчымхареи, лара лоуп урт рахра символра азызуа. Иаххэар калоит, Макрина лхафсахьа нартаа ашёфк ран Сағанеи-Гёашья лхафсахьа кыр еипшуп хёа. Уигьы, нартаа ртыхётёа анааигёаха, ран илзымзырфёуа, ажёа лымамкёа дкалеит. Аракагы тауади-аамтёи раамта акёзаара ахыкё акны ианнеи, ахкэажё ду Макрина лажёа амч амамкёа икалеит. Макрина аешьра кырза заа

лгәы италкхъан, уи азоуп лҕыкәабаны, маҕәа цқала аҕсра дзаҕыло. Лара илбон лыҕстазаара зегы зыдхәалаз рахтынра шеилабгаз, дзыкәгәыгуаз лашьцәа ракәзар, аихарааык тахахъан. Лара илылшоз мацын, насгы дмыцхәын. Дмыцхәын Ардашьыли Аишьеи рыҕстазаараҕы.

Ахкәажә Макрина дыгәгәазам Аишьа леиҕш, уи азоуп еиха имариаз амәа – аешьра залылхуагы. Дызтымгәоз аҕстазаара иацыз атакҕхыкәра ду уи ала илызбеит. Уи лыешьрала иеилкаахоит ицоз аиҕагылараҕы аиааира зго, ихәаакәтцахоит ароман асахьаркыратә идеиа зегы.

«Амацәыс аҕама» захьзу, аҕсуаа Хцынцътәылатә еибашьра ашьтахь иѿ ашәкәыѿы иажәабжь хыкәкыла иазкуп аҕсуаа Хцынцътәылатә еибашьра ашьтахьтәи аамтазы ҕсыуа таацәарак рыҕстазаашьа, ртоурых аарҕшра аҕсуа ҕхәыс лхаҕсахьала.

Зиа лцәа-лжыы иадылцахьаз амаҕәакәа рбылра, Шьыбга акрызнифалоз ачанахкәа рыҕәра символра руеит. Уи – икьашьу, ихәымгоу лгәалашәараҕкытә аныхроуп, Зиа лхатца иахь илымоу лыбзиабара ацқароуп. Избанзар лара даныкамлогы, лара лашьтахь иаанхар лтахзамызт уи акьашьра ашьтамта. Лҕыкәабара символс иамоугы лтагылазаашьа иацрасыз агәыѿбара лкәызәзәааны, лхатцеи лареи азәгы данрыбжьагыламыз аамта архынхәра ауп. Ирхынхәны, наунагза ишыкоу ааныжьра. Абра азтааракәа ѿба цәыртцыр калоит, избанзар ари атагылазаашьа апсихология дузза ататцаны икаитцеит автор: лара илылшазом ѿ-цәак лхарҕаны анхара. ѿбагы, лҕымшьыкәа даанхазаргы, Шьыбгеи лареи реизыказаашьа итегь иацлар калон, лыҕхәысра лиааир алшон. Уигы лара илдыруеит. Убри аҕкытә атагылазаашьа алтцшьа хәа иалылхуа икоу ишыкоу иааныжьны ацароуп.

Ажәабжь «Амра аҕсы штаз» Ал. Гогәуа иѿымтакәа зегы иаарылукаартә икоуп иатцоу асимволика-философиатә хәыцракәа

рыла. Иаидкыланы иухэозар, ажэабжь айфартэышья иаразнак иугэаланаршэоит ироман «Аеыкэаха» айфартэышья, ейхарак урт ейпшуп дзыхцэажэо ахтысқәа раамтақәа раарпшрафь.

Ал. Гогәуа ишиказшьоу ейпш, инартцуланы дазаатгылеит ажэабжь «Амра апсы штаз» афь апсуа пхэыс лхафсахья, лыпсихология, лдунеихэапшышья, лдоуха, лыпстәзаара зыдхэалоу атасқәа, ақьабзқәа. Ажэабжь иагәыцә хаданы икоу Есмей Езыгәи роуп.

Ал. Гогәуа апсуа ипстәзаара аәнутца иагәылапшны избауа, хымпәда, атацәаратә еизыказаашьяқәа, апхэысаагаратә традиция, уи апсуаа разыказаашья, ахацәа уи азтаара разнейшья ухәа изымдыруаз икоузеи. Абра ихамоу асахьягы ианарпшуеит апсуа тацәаралаларатә культурафь икалало, атып змаз атагылазаашьяқәа, нас уи иахылфеиауаз ахтысқәагы.

Есма лхафсахья ала автор дахирбоит апсуа пхэыс иагәа мыкәмабара лхылгаргы, ацыхәтәан ишлылшо дзыниахьоу ацәгәа-мыцәгәарақәа лгәатцафь интацәахны, фыц апстәзаара лаша амәа анылара. Есмагы илылшеит лгәырәа даиаины фыц апстәзаара – амаалықь идунеи фыц ауасхыр азышътатара. Анцәа дызхимбааз агәыргъара, анасып деичаҳаны, илгәытцәхәҳәаны илыдылкылеит.

Ал. Гогәуа ироман кьаф «Ашыцра» ианарпшуеит ә-еибашьрак рыбжьара икалаз ахтысқәа. Ахтысқәа зыкәша-мыкәша имәапысуа зхатца аибашьра хабарда ибжьазыз, ыцья арпәрцәа ран Ната лоуп.

Ароман акны излеилаҳкаауа ала, Ната даараза дыпшзан, ацәбаа шылбозгы ахаа цәа лыкәнын. Лыпстәзаара бзиарас хәа илзаанагаз аабазом. Икалап, уи данқәыпшызгы дзатцәызтгы уажәейпш. Ната лыпстәзаара гьамак аمانы иубазом, днасыпдоуп. Иара убри анасыпдароуп Ал. Гогәуа ифырхацәа зегы еидызхәалогы.

Ал. Гогәуа иѡымтақәа зегъы рѣы иубоит иара аниѡызтәи аамта ахыпша, чыдала аҕсуа пхәыс лхаҕсахья аарпшраҕы. Иҕоуп урт зегъы еидызкыло, еицырзеипшу – алахьынтадара, агәырѡара, аҕсра ма аешьра, ажәакала аразкыдара. Ал. Гогәуа иакара аҕсуа пхәыс лыѡнуткатә дунеи амазақәа аарпшны аҕхьяѡ изырбахьоу шәкәыѡѡ дыҕамзар калап.

Ажәакала, имѡаҕгаз атцаара иахнарбеит аҕсуа литература аҕиара ишахәтаку ахәса рхаҕсахья, рыҕсҕазаашья, рфилософия, рыҕсҕазаара а принцип хадақәа ухәа раарпшра. Аамтеи атрадициеи урт рхатара ашьякәгылараҕы еипш, аарпшраҕы иҕартцоз анырра дуззан. Атрадиция – аҕсуара акәзар, урт рыҕсҕазаара зегъы арегламента азызуаз аамта, хазы икәпшон уи арегламент аилагаразы, ахәаакәа рыҕсахразы, аха аҕсуа пхәыс илылшон аамта аиааира, ма «аанкылара», мамзаргы арҕсыҕера. Убри азы ауп урт рхымѡаҕгашьяқәа рѣы еснагь изыҕоу ахәыцра, агәтахәыцра, иахьатәи амш аиааира, уатцәтәи амш блейтцыхрала алакта атапшра рылшарц азыхәан.

АЛИТЕРАТУРА

I

1. **Агрба 1980:** Агрба В.Б. Аңстазаарей ахәырбгыци. Алитературатә-критикатә статиақәа / аред. Р. Қапба. Ақәа: Алашара, 1980. 126 д.
2. **Агрба 2013:** Агрба В.Б. Апоет ирҕиарей жәлар рашәей реизықазашыа. (Б. Шынкәба ирҕиамта «Пшыкыаҕ-иҕа Манча ахатей Баалоу-пҕа Мадиней» жәлар ртоурыхтә-фырхатцаратә ашәақәей реизааигәара) // Алашара. 2013. № 4. Ад. 139–151.
3. **АЖӘР 1959:** Аңсуа жәлар рпоезия / еикә., аңхыажә. иҕит Б. Шынкәба. Аред. Хә.С. Бҕажәба. Ақәа: Қырттәылатәи анаукақәа Ракадемия ашәкәтыжырта, 1959. 330 д.
4. **АЖӘРР 2002:** Аңсуа жәлар рҕапыцтә рҕиамта: 12 томкны. VII атом. Амифологиатә хәамтақәей алегендақәей / еикәл., акыпхы иазлыр., аңхыажә. азгәаҕ. лҕит Ц.С. Габниа-Инал / аҕакзың. аред. Ш.Хь. Салакаиа. Ақәа: Аңсуаҕтцааратә институт, 2002. 384 д.
5. **АЖӘРР 2007:** Аңсуа жәлар рҕапыцтә рҕиамта: 12 томкны. V атом. Актәи ашәкәы. Аңсуа лакәқәа. [Анашанатә лакәқәа. Абзазаратә лакәқәа] / еикә., акыпхы иазир., азгәаҕ. иҕит С.Л. Зыхәба / аҕакзың. аред. Ш.Хь. Салакаиа. Ақәа: Аңсуаҕтцааратә институт; Аңсуа бызшәа арҕиара ахәынҕқарратә фонд, 2007. 588 д.
6. **АЖӘРР 2010:** Аңсуа жәлар рҕапыцтә рҕиамта: 12 томкны. V атом. Ақбатәи ашәкәы. Аңсуа лакәқәа. [Анашанатә лакәқәа] / еикә., акыпхы иазир., азгәаҕ. иҕит С.Л. Зыхәба / аҕакзың. аред. Ш.Хь. Салакаиа. Аред. А.Е. Ашәба. Ақәа: Аңсуаҕтцааратә институт, 2010. 552 д.

- 7. Амаршьян 1994:** Амаршьян В.Ць. Ацсха. Ацоурыхтэ роман. Аќа: Алашара, 1994. 456 д.
- 8. Анќааб 1979:** Анќааб Вл.П. Ацсуа проза ашыаќагылареи аќиарамќаќеи (1918–1948 шш.). Аќа: Алашара, 1979. 232 д.
- 9. Анќааб 2014:** Анќааб В.П. Иќымтаќа 3-томкны. 3-тѐи атом. Ацсуа литература иазку аусумтаќа / еиќа. Лиуда Хыыба-Анќааб. Аќа: Ацхѐыншѐќатыжырта, 2014. 392.
- 10. Аншба 2022:** Аншба А.А. Иусумтаќа реизга: Хѐ-томкны. 1-тѐи атом. Ацсуа нарттѐ эпос апоетика. Астатиаќа / апроект автор, аќакзыц. аред. З.Ць. Цѐапуа. Атом дырхиеит: Н.С. Барцыц, З.Ць. Цѐапуа, С.О. Хѐцѐым. Аќа: Academia, 2022. 430 д.
- 11. Ацс. лакѐ. 1976:** Ацсуа лакѐќа / ианитц., аус адиулеит, ацхѐажѐ. азгѐ. иѐит С.Л. Зыхѐба / аред. Ш.Хѐ. Салаќаиа. Қарт: Мецниереба, 1976. 224 д.
- 12. Ацс. лакѐ. 1997:** Ацсуа лакѐќа / ианитц., еиќа., ацхѐажѐ. иѐит, акыпцхѐ иазирх. С.Л. Зыхѐба. Аќа: Алашара, 1997. 604 д.
- 13. Ацс. рфольк. 1995:** Ацсуаа рфольклор. Артур Аншба ианцамтаќа / еиќа., ацхѐажѐ. атекст. разгѐ. иѐит З.Ць. Цѐапуа. Аќа: Ареспублика Ацсны атыжырта-полиграфиатѐ еидцара, 1995. 560 д.
- 14. Ацс. фольк. 2003:** Ацсуа фольклор / ианитц., акыпцхѐ иазирх., ацхѐажѐ. азгѐ. иѐит Ш.Хѐ. Салаќаиа. Аред. Р.А. Хѐашцхѐ. Аќа, 2003. 288 д.
- 15. Ацнариа 1973:** Ацнариа В.Л. Абыртцкал. Алитературатѐ критикатѐ статиаќа. Аќа: Алашара, 1973. 168 д.
- 16. Ацнариа 1989:** Ацнариа В.Л. Аамтѐи арѐиамтѐи. Алитературатѐ-критикатѐ статиаќа. Аќа: Алашара, 1989. 447 д.

- 17. Аѳзба 1998:** Аѳзба У.Ш. Дынцѳахѳу дынцѳахѳыму Анмирах? // Алашара. 1998. № 1. Ад. 128–136.
- 18. Аѳзба, Аѳынѳал 2008:** Аѳзба У.Ш., Аѳынѳал Д.С. алитература атеория ашьтақѳа. Артцагатѳ цыхыраагза. Акѳа: Апснытѳи ахѳынтқарратѳ университет, 2008. 308 д.
- 19. Аѳзба 2009:** Аѳзба У.Ш. Аамта ашьтақѳа. Астатиақѳа. Акѳа: Апхѳыншѳкѳтыжбырта, 2009. 212 д.
- 20. Аѳынѳал 1964:** Аѳынѳал Шь.М. Ашѳахста. Ароман. Актѳи ашѳкѳы. Акѳа: Апхѳыншѳкѳтыжбырта, 1964. 156 д.
- 21. Аѳынѳал 1977:** Аѳынѳал Шь.М. Амзаѳа ангыло. Аповести асатиратѳ жѳабжықѳеи. Акѳа: Алашара, 1977. 222 д.
- 22. Аѳынѳал 1989:** Аѳынѳал Шь.М. Ахѳа зыкѳну аѳныш. Ароман. Актѳи ашѳкѳы. Акѳа: Алашара, 1989. 398 д.
- 23. Аѳынѳал 2002:** Аѳынѳал Шь.М. Акѳыѳмакѳашара. Ароман. Акѳа: Акыпқхь Аѳны, 2002. 398 д.
- 24. Аѳынѳал лнапылаѳыра:** Аѳынѳал Д.С. лнапылаѳыратѳ архив акынтѳи.
- 25. Бғажѳба 1977:** Бғажѳба Хѳ.С. Зыхыз камшѳо. Апшарақѳеи апыхьяшѳарақѳеи. Акѳа: Алашара, 1977. 328 д.
- 26. Бигѳаа 1988:** Бигѳаа С.А. [Бигѳаа Виач. А.]. Ауаѳи, апстазаареи, апсабарей // Алашара. 1988. № 9. Ад. 130–136.
- 27. Гогѳуа 1966:** Гогѳуа А.Н. Аѳыкѳаха. Ароман. Акѳа: Алашара, 1966. 412 д.
- 28. Гогѳуа 1985:** Гогѳуа А.Н. Асду. Ароман-рапсодия. Пшы-хѳтак аманы. Акѳа: Алашара, 1985. 640 д.
- 29. Гогѳуа 2006:** Гогѳуа А.Н. Иѳымтақѳа реизга: Хѳ-томкны. 1-тѳи атом. Ажѳабжықѳа. Акѳа: Алашара, 2006. 474 д.
- 30. Гогѳуа 2007:** Гогѳуа А.Н. Иѳымтақѳа реизга. Хѳ-томкны. 3-тѳи атом. Ароманқѳеи ажѳабжықѳеи. Акѳа: Алашара, 2007. 700 д.

- 31. Гогәуа 2012:** Гогәуа А.Н. Ашыцра. Ароман. Ажәабжьқәа. Ақәгыларә. Астатиа. Аҕцәажәара / аред. А.И. Лагәлаа. Ақәа: Апхәыншәкәтыжьырта, 2012. 254 д.
- 32. Гәлиа 2011:** Гәлиа Д.И. Камачыц. Ароман. Ақәа: Апхәыншәкәтыжьырта, 2011. 256 д.
- 33. Гәыблиа 1990:** Гәыблиа Гь.К. Аҕыза изы ажәа // Цьениа А.К. Анмирах – ҕыцъа рынцәахәы. Ақәа: Алашара, 1990. Ад. 514–530.
- 34. Гәыблиа 2009:** Гәыблиа Гь.К. Дырмит Гәлиа ирҕиаратә мҕа. Ақәа: Апснытәи ахәынтқарратә университет, «Алашарбага», 2009. 288 д.
- 35. Гәыргәлиа 2004:** Гәыргәлиа Б.А. Арҕиаратә хаҕсахьақәа. (Арцагатә цхыраагза). Ақәа: Апсуа бызшәа аҕиара Ахәынтқарратә фонд, 2004. 274 д.
- 36. Гәыргәлиа 2013:** Гәыргәлиа Б.А. Чицико Цьонуа. Арҕиаҕы имҕа уадаҕ. Ақәа: Апхәыншәкәтыжьырта, 2013. 178 д.
- 37. Зыхәба 1981:** Зыхәба С.Л. Апсуа жәлар рҕапыцтә рҕиамта. Еихау атцарайуртақәа рзы артцага шәкәы. (Актәи атыжьра). Ақәа: Алашара, 1981. 464 д.
- 38. Зыхәба 2006:** Зыхәба С.Л. Ахәштәара амца мыцәарц. Алитературатә-критикатә статиақәа, атцәарақәа, арецензиақәа, апублицистика. Ақәа: [Апсуатцәаратә институт], 2006. 760 д.
- 39. Зыхәба 2009:** Зыхәба С.Л. Апсуа жәлар рҕапыцтә рҕиамтақәа. Иреихау атцарайуртақәа рзы артцага шәкәы. (Ихартәаау аҕбатәи атыжьра). Ақәа: Апснытәи ахәынтқарратә университет, 2009. 685 д.
- 40. Инал-ица 1962:** Инал-ица Ш.Д. Ажәа Нартаа рзы: [Апхьажәа]. Нарт Сасрыкәеи цшыноҕажәи зежәык иара иашьцәеи. Апсуа жәлар репос. Ақәа; Алашара, 1962. Ад. 5–16.

- 41. Инал-ица 1987:** Инал-ица Ш.Д. Аусумтақаа. Актәи ашәкәы. [Алитератураҗааратәи афольклортҗааратәи усумтақаа]. Аҗәа: Алашара, 1987. 392 д.
- 42. Инал-ица 2009:** Инал-ица Ш.Д. Аламыс азышәахәааы // Лакрба М.А. Иҗымтақаа реизга 3 томкны. 1-тәи атом. Ановеллақаа. Аҗәа, 2009. Ад. 7–38.
- 43. Куҗниа-пҗа 1977:** Куҗниа-пҗа И.И. Арҗиара ду ахь амәа. (20-тәи ашықәсқәа раан И. Папасқыр илитературатә-публицистикатә усура) // Алашара. 1977. № 10. Ад. 84–89.
- 44. Кәыҗниа 1955:** Кәыҗниа Л.Б. Иҗымтақаа. Ажәеинраалақәеи апоемақәеи. Аҗәа: Апхәыншәкәтыжырта, 1955. 624 д.
- 45. Қапба 1978:** Қапба Р.Хә. Апҗазаара җыц амзаға // Алашара. 1978. № 6. Ад. 89–93.
- 46. Қапба 1981:** Қапба Р.Хә. Апҗазаара ашьяғақаа. Шь.М. Аҗыынҗал: Акритикатә-биографиатә очерк. Аҗәа: Алашара, 1981. 204 д.
- 47. Қапба 1996:** Қапба Р.Хә. Иван Папасқыр. Ипҗазаареи ирҗиамтәи. Ө-шәкәыкны. 2-тәи ашәкәы. Аҗәа: Алашара, 1996. 534 д.
- 48. Қапба 2007:** Қапба Р.Хә. Аиашьеи аиашьеи анеиҗымсуа // Алашара. 2007. № 5. Ад. 157–188.
- 49. Лакрба 2009:** Лакрба М.А. Иҗымтақаа реизга 3 томкны: 1-тәи атом. Ановеллақаа. Еикә. Ы. Ахәба. Аҗәа, 2009. 512 д.
- 50. Лашәриа 1973:** Лашәриа М.Т. Ажәа ахәаақаа. Алитературатә-критикатә статиақаа. Аред. Н.Ң. Шьякрыл. Аҗәа: Алашара, 1973. 184 д.
- 51. Лашәриа 1990:** Лашәриа М.Т. А. Ыҗениа ироман «Анмирах – ыҗыа рынҗәахәы» иазкны // Алашара. 1990. № 7. Ад. 118–134.

- 52. *Мықәба 2005:*** Мықәба А.Кә. Аңсны аңцәа. Ақәа: Алашара, 2005. – 155 д.
- 53. *Нарт Сасрыкәеи...* 1962:** Нарт Сасрыкәеи ңшындажәи зежәык иара иашыцәеи. Аңсуа жәлар репос / еикәд. Ш.Д. Инал-ица, К.С. Шыакрыл, Б.В. Шыынқәба. Аред. Б.В. Шыынқәба. Ақәа: Аңхәыншәкәтыжыырта, 1962. 366 д.
- 54. *Папасқыыр 1956:*** Папасқыыр И.Гь. Тәмыр. Ақәа: Аңхәыншәкәтыжыырта, 1956. 262 д.
- 55. *Папасқыыр 1970:*** Папасқыыр М.Гь Аңсуа прозеи апоезиени. Акритикатә згәатарақәа. Ақәа: Алашара, 1970. 230 д.
- 56. *Папасқыыр 2007:*** Папасқыыр И.Гь. Идымтақәа реизга: Хә-томкны. Ахпатәи атом: Аңхәыс лыпату. Аромани апиесеи / еикә. Ць.В. Ахәба, П.Х. Бебиа, А.Н. Гогәуа... Ақәа: Аңхәыншәкәтыжыырта, 2007. 498 д.
- 57. *Папасқыыр 2008:*** Папасқыыр И.Гь. Идымтақәа реизга: Хә-томкны. Аәбатәи атом: Аңхәыс лыпату. Ароман. Еикә. Н.З. Тар-пқа, М. Папасқыыр-пқа. Ақәа: Аңхәыншәкәтыжыырта, 2008. 847 д.
- 58. *Тар-пқа 1985:*** Тар-пқа Н.З. Уцкәыннатц. Аповестқәа, ажәабжықәа, адрама. Аред. Гә. Цыкырба. Ақәа: Алашара, 1985. 506 д.
- 59. *Тыжәба 1991:*** Тыжәба Б.М. Аңсырт. Атоурыхтә роман. Ақәа: Алашара, 1991. 444 д.
- 60. *Чкадуа 1982:*** Чкадуа Ш.А. Иалкаау. Ажәабжықәа, аповестқәа, апиесақәа. Ақәа: Алашара, 1982. 630 д.
- 61. *Шыынқәба 1974:*** Шыынқәба Б.У. Ацынцәарах. Атоурыхтә роман х-шәкәыкны. Ақәа: Алашара, 1974. 366 д.
- 62. *Цыапуа 2022:*** Цыапуа З.Ць. Афольклори даеа зцаарақәаки. Астатиақәеи аетиудкәеи. Ақәа: Academia, 2022. 325 д.

- 63. Цьениа 1990:** Цьениа А.К. Анмирах – ыцъа рынцэахэы. Ароман. Аѡбатѡи атыжъра. Аѡа: Алашара, 1990. 532 д.
- 64. Цьениа 2010:** Цьениа А.К. Иѡымтаѡа реизга: Хѡ-томкны. 1-тѡи атом. Ажѡабжъѡеи аповестѡеи / еикѡ. Б. Цьениа, Гѡ. Цьениа, М. Тѡанба. Аѡа: Аѡхѡыншѡѡѡтыжъырта, 2010. 424 д.
- 65. Цьонуа 1966:** Цьонуа Ч.М. Иалкаау. Аѡа: Алашара, 1966. 344 д.
- 66. Цьонуа 1988:** Цьонуа Ч.М. Ахра шѡѡакѡа. Ажѡабжъ. Аѡа: Алашара, 1988. 22 д.
- 67. Цьонуа 2013:** Цьонуа Ч.М. Ахра шѡѡакѡа. Ажѡабжъ // Аѡсуа жѡабжъѡа / еикѡ. А.И. Лагѡлаа, З.Цъ. Цъапуа, В.А. Кѡѡѡаниа. Аѡа: Аѡхѡыншѡѡѡтыжъырта, 2013. Ад. 408–424.

II

1. **Абаев 1945:** Абаев В.И. Нартовский эпос. Дзауджикау: Сев.-Осет. гос. изд-во, 1945. 118 с. (Известия Северо-Осетинского НИИ; Т. 10. В. 1).
2. **Абх. лит. 1968:** Абхазская литература. Краткий очерк / ред.: Х.С. Бгажба, Ш.Х. Салакая. Сухуми: Алашара, 1968. 144 с.
3. **Адыг. фольк. 1980:** Адыгский фольклор: В 2-х книгах. Книга 2. Сб. статей / ответ. ред. Е.П. Шибинская, Ш.Х. Хут. Майкоп: Б. и., 1980. 165 с.
4. **Аншба 1982:** Аншба А.А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси: Мецниереба, 1982. 281 с.
5. **Бгажноков 2003:** Бгажноков Б.Х. Основания гуманистической этнологии. М.: Изда-во РУДН, 2003. 269 с.
6. **Бекизова 1974:** Бекизова Л.А. От богатырского эпоса к роману. Национальные художественные традиции и развитие повествовательных жанров адыгских литератур. Черкесск: Ставроп. кн. изд-во, Карачаево-Черкесское отд-ние, 1974. 288 с.

7. **Бигуаа 2003:** Бигуаа В.А. Абхазский исторический роман. История. Типология. Поэтика. М.: ИМЛИ РАН, 2003. 600 с.
8. **Бигуаа 2010:** Бигуаа В.А. «Ягненок» или «агнец»? Духовно-нравственный дискурс в одноименном рассказе Алексея Гогуа. Мировой историко-культурный контекст // Вестник Академии наук Абхазии. Серия «Гуманитарные науки». Сухум: Academia, 2020. № 10. С. 52–75; 2021. № 11. С. 53–67.
9. **Веселовский 1913:** Веселовский А. Н. Собрание сочинений. Т. 2. Вып. 1. Поэтика сюжетов. СПб., 1913. XII, 148 с.
10. **Гадагатль 1967:** Гадагатль А.М. Героический эпос «Нарты» и его генезис. Краснодар: Краснодарское кн. изд-во, 1967. 422 с.
11. **Гадагатль 1987:** Гадагатль А.М. Героический эпос «Нарты» адыгских (черкесских) народов. Майкоп: Краснодарское кн. изд-во: Адыг. отд-ние, 1987. 406 с.
12. **Дарсалия 1980:** Дарсалия В.В. Абхазская проза 20-х–60-х годов. Тбилиси: Мецниереба, 1980. 176 с.
13. **Зухба 2006:** Зухба С.Л. На сквозняке времен. Литературно-критические, полимические статьи, рецензии, публицистика. Сухум: [Абхазский государственный университет], 2006. – 234 с.
14. **Инал-ипа 1949:** Инал-ипа Ш.Д. Об абхазских нартских сказаниях // Труды Абхазского научно-исследовательского института им. Акад. Н.Я. Марра АБИЯЛИ. Т. XXIII. Сухуми: Издательство АН Грузинской ССР, 1949. С. 81–120.
15. **Ист. рус. совет. лит. 1980:** История русской советской литературы. 40–70-е годы. Под ред. А.И. Метченко, С.М. Петрова. М.: Просвещение, 1980. 496.

16. **Кайдаш-Лакшина 1989:** Кайдаш-Лакшина С.Н. Сила слабых. Женщины в истории России (XI–XIX вв.). М.: Советская Россия, 1989. 288 с.
17. **Керашев 1953:** Керашев Т.М. Дорога к счастью. Роман / Авториз. пер. с адыг. М. Никитина. М.: Гослитиздат, 1953. 296 с.
18. **Керашев 1954:** Керашев Т.М. Дочь шапсугов. По мотивам адыгского народного сказания. Майкоп: Адыг. кн. изд-во, 1954. 104 с.
19. **Куваева 1967:** Куваева Г.Ш. Женские образы в романе Т. Керашева «Дорога к счастью» // Адыгейская филология. Вып 2. Краснодар, 1967. С. 3–20.
20. **Кукба 2007:** Кукба В.И. Избранные труды. Сухум: АБИГИ, 2007. 320 с.
21. **Ленин 1955:** Ленин В.И. Сочинения: В 45 томах. Т. 30. М.: Госиздатполитлит, 1955. 544 с.
22. **Липец 1983:** Липец Р.С. «Завоеванная женщина» в тюрко-монгольском эпосе // Фольклор и историческая этнография. М.: Наука, 1983. 261 с.
23. **Лопатинский 1979:** Лопатинский Л.Г. Кабардинское сказание «Красавица Елена и богатырь-женщина». По сравнению с эпосом Гомера, песнями Троянского цикла, Нибелунгами и сказаниями других народов // Фольклор адыгов в записях и публикациях XIX начала XX века. Нальчик: Эльбрус, 1979. С. 362–389. (404 с)
24. **Лучинин 1895:** Лучинин Н.Я. Женщина древней Руси в отдельных заметках и характеристиках. Речь преподавателя А.А. Лучинина на акте Вятской мариинской женской гимназии 11 октября 1894 г. Вятка, 1895. 186 с.

25. **Маан 2006:** Маан О.В. Абжуа. Историко-этнологические очерки Очамчирского района Абхазии. Сухум: АБИГИ, 2006. 596 с.
26. **Мачавариани 1969:** Мачавариани К.Д. Некоторые черты из жизни абхазцев. Положение женщины в Абхазии // Сборники материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 4. Тифлис: Типография главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1884. Отдел II. С. 40–76.
27. **Мелетинский 1958:** Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Происхождение образа. М.: Изд-во восточной литературы, 1958. 264 с.
28. **Миллер 1979:** Миллер В.Ф. Красавица-Елена и богатырь-женщина // Фольклор адыгов в записях и публикациях XIX начала XX века. Нальчик: Эльбрус, 1979. 404 с.
29. **Ортабаева 1968:** Ортабаева Р.К. Тема женщины-горянки в творчестве Азрета Уртеноева и некоторые параллели из поэзии адыгских народов // Ученые записки. Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института. Т. VI. Литература и фольклор. Черкесск, 1968. 148 с.
30. **Очер. ист. абх. лит. 1974:** Очерки истории абхазской литературы / под общ. ред. Х.С. Бгажба и Ш.Х. Салакая. Сухуми: Алашара, 1974. 284 с.
31. **Папаскири 1967:** Папаскири И.Г. Женская честь. Роман. В 3-х частях / авторизованный перевод с абхазского П.В. Слётова. Сухуми: Алашара, 1967. 728 с.
32. **Плетнева 1967:** Плетнева С.А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура. М.: Наука, 1967. 198 с.
33. **Пропп 1946:** Пропп В.И. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Изд-во Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та, 1946. 340 с.

34. **Салакая 1968:** Салакая Ш.Х. В ногу с временем. Литературно-критические статьи / ред. А.А. Авидзба. Оформление Л.И. Евменова. Сухуми, «Алашара», 1989. 197 с.
35. **Салакая 1969:** Салакая Ш.Х. К вопросу об эволюции эпического образа // Сказания о нартах – эпос народов Кавказа / отв. ред. А.А. Петросян. М.: Наука, 1969. С. 396–408.
36. **Салакая 1976:** Салакая Ш.Х. Абхазский нартский эпос. Тбилиси: Мецниереба, 1976. 236 с.
37. **Салакая 2008:** Салакая Ш.Х. Избранные труды: В 3-х томах. Т. 1. Эпическое творчество абхазов. Сухум: АБИГИ, 2008. 428 с.
38. **Сказ. адыг. нар. 1978:** Сказки адыгских народов. (Тексты) / сост., вступ. статья, примеч. А.И. Алиевой. М.: Наука, 1978. 405 с.
39. **Сказ. и сказ. адыг. 1987:** Сказания и сказки адыгов / переводы, сост., вступ. ст. и коммент. Ш.Х. Хута. М.: Современник, 1987. 320 с.
40. **Сталь 1900:** Сталь К. Этнографический очерк черкесского народа // Кавказский сборник. Т. XXI. Тифлис: Типография канцелярии главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1900. Отдел II. С. 53–173.
41. **Стефанеева 1957:** Стефанеева Е. Две судьбы женщины-горянки // Сборник статей о кабардинской литературе. Нальчик: Кабард.-Балкар. кн. изд-во, 1957. 328 с.
42. **Схаляхо 2001:** Схаляхо Д.С. Историко-типологический анализ женских образов в фольклоре и литературе. Майкоп: Адыгея, 2001. 155 с.
43. **Схаляхо 2012:** Схаляхо Д.С. Героическое в жизни адыгейской женщины (Т. Керашев, П. Кошубаев) // Национальные культуры в современном мире. Литература. Фольклор. Москва–Сухум, 2012. 270–279 с.

44. **Хут 1989:** Хут Ш.Х. Несказочная проза адыгов. Майкоп: Краснодарское кн. изд-во: Адыг. отд-ние, 1989. 333 с.
45. **Хут 2003:** Хут Ш.Х. Адыгейское народное искусство слова. Майкоп: Адыг. респ. кн. изд-во, 2003. 535 с.
46. **Чурсин 1957:** Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми: Абгосиздат, 1957. 266 с.
47. **Шакрыл год:** Шакрыл Т.П. Подарок читателям [Рец. на кн. Ш. Чкадуа «Белое и черное»] // Советская Абхазия. 25.03. № 61 (11376).
48. **Шогенцуков 1976:** Шогенцуков А.А. Мадина. Поэма / пер. с кабард. С. Липкин, грав. А.Е. Глуховцева. Нальчик: Эльбрус, 1976. 30 с.
49. **Шогенцуков 2011:** Али Шогенцуков: по свидетельству времени: жизнь и творчество / сост. М.А. Хакуашева. Нальчик: Эльбрус, 2011. 150 с.
50. **Шоров 1989:** Шоров И.А. Адыгейская народная педагогика. Майкоп: Краснодар, кн. изд-во: Адыгейское отд-ние, 1989. 334 с.
51. **Штернберг 1936:** Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии: Исследования, статьи, лекции. Ленинград: Изд-во Ин-та народов Севера ЦИК СССР им. П.Г. Смидовича, 1936. XVI. 572 с.
52. **Энгельс 1948:** Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М.: Госполитиздат, 1948. 224 с.
53. **Янчук 1900:** Янчук Н.Я. К истории и характеристики женских типов в героическом эпосе. М.: Типо-литография А.В. Васильева, 1900. 20 с.